

ДОНИШГОҶИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ЗАБОНҶОИ ХОРИЦИИ
ТОҶИКИСТОН БА НОМИ СОТИМ УЛУҒЗОДА

Ба ҳуқуқи дастнавис

ВБД: 891. 550 (83. 3)

ШИРИНОВА БАХТИНИСО БАҲРИДИНОВНА

**ПОЭТИКАИ ДОСТОНИ «ЮСУФ ВА ЗУЛАЙХО» - И АБДУРРАҶМОНИ
ҶОМӢ**

Диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии
номзади илми филология аз рӯйи
ихтисоси 10.01.00 – Адабиётшиносӣ (10.01.08 – Назарияи адабиёт.
Матншиносӣ, нусхашиносӣ)

Роҳбари илмӣ:
доктори илми филология,
профессор Вафо Элбоев

ДУШАНБЕ – 2023

МУНДАРИЧА

МУҚАДДИМА.....	3-7
ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ.....	8-13
БОБИ I. ДОСТОНСАРОЌ ДАРАСРИ XV.....	14-44
1.1. Маснавигӯй дар асри XV.....	14-21
1.2. Мавқеи маснавиҳои Абдурраҳмони Ҷомӣ дар ин давра.....	22-35
1.3. Ҷомишиносӣ дар Тоҷикистон.....	36-44
БОБИИ. ТАҲҚИҚИ САРЧАШМАҲО, НУСХАШИНОСӢ ВА СИМОҲОИ ДОСТОНИ «ҶОСУФ ВА ЗУЛАЙҲО»-И АБДУРРАҲМОНИ ҶОМӢ.....	45-81
2.1. Сарчашмаҳои асосии достони «Ҷосуф ва Зулайхо»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ.....	45-53
2.2. Нусхашиносӣ ва шарҳнигорӣ ба достони «Ҷосуф ва Зулайхо»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ.....	54-62
2.3. Таҳлили образҳои достон.....	63-74
2.4. Ҷойгоҳи фоҷиа дар достон.....	75-81
БОБИИИ. ПОЭТИКАИ ДОСТОНИ «ҶОСУФ ВА ЗУЛАЙҲО»-И АБДУРРАҲМОНИ ҶОМӢ.....	82-161
3.1. Сохти композитсионии (архитектоникаи) достон.....	82-100
3.1.1. Мақоми унсурҳои мусиқӣ дар достон.....	101-104
3.1.2. Тасвири унсурҳои табиат дар баёни шоир.....	105-108
3.1.3. Унсурҳои мунозира дар достон.....	109-114
3.1.4. Мавқеи хоб ва руъё дар баёни Ҷомӣ.....	115-120
3.2. Афкори адабии Ҷомӣ дар достони «Ҷосуф ва Зулайхо».....	121-127
3.3. Хунари шоир дар маъниофаринӣ ва тасвирсозӣ.....	128-133
3.4. Мавқеи санъатҳои бадеӣ дар достон.....	134-146
3.5. Паёмҳои ахлоқии Абдурраҳмони Ҷомӣ дар достон.....	147-152
3.6. Забон ва сабки достони «Ҷосуф ва Зулайхо»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ.....	153-161
ХУЛОСА.....	162-165
ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚ.....	166-168
РӢЙХАТИ АДАБИӢТ.....	169-185
НАШРИ ТАЪЛИФОТИ ИЛМӢ ДАР МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ.....	186-187

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқ. Мавлоно Нуриддин Абдурраҳмон ибни Низомиддин Аҳмад ибни Шамсиддин Муҳаммади Ҷомӣ (7 ноябри 1414 - 9 ноябри 1492-и мелодӣ) яке аз бузургтарин шоир, адиб ва донишманди улуми адабиву динӣ дар таърихи илму фарҳанги форсии тоҷикӣ дар асри XV шинохта шудааст. Асарҳои бадеии Ҷомӣ девонҳои сегона – «Фотиҳат-уш-шубоб», «Воситат-ул-икд», «Хотимат-ул-ҳаёт», дostonҳои «Ҳафт авранг» ва «Баҳористон» аҳамияти бузурги адабӣ-зебоишиносӣ доранд. Аз миёни дostonҳои «Ҳафт авранг»-и шоир мо ба таҳқиқи масъалаҳои поэтикаи дostonи «Юсуф ва Зулайхо» иқдом гирифтаем, ки ин масъалаҳо то кунун дар адабиётшиносии тоҷик мавриди пажӯҳиши алоҳидаи монографӣ қарор нагирифта буданд ва аз ҳар ҷиҳат мавзуи мубрами илмӣ ва шоистаи таҳқиқ мебошанд. «Юсуф ва Зулайхо» яке аз қиссаҳои беҳтарин дар адабиёти форсии тоҷикӣ махсуб мешавад, ки сюжети он аз фолклори яҳудиён ибтидо гирифта, мазмуни он баъд ба таркиби бобҳои 37-50-и Таврот (Библия) [3, с. 69-92] ва сураи 12-и Қуръон [8, с. 69-92] гузаштааст. Дoston соли 1483-и мелодӣ дар баҳри ҳазачи мусаддаси маҳзӯф ё мақсур навишта шуда, аз 4000 байт иборат аст ва на танҳо аз шавқангезтарин асарҳои Ҷомӣ, балки «аз дилработарин асарҳои адабиёти классикии тоҷику форс буда, дар таърихи минбаъдаи бисёр адабиёти Шарқ таъсири кавие расонидааст» [51, с. 250]. Абдурраҳмони Ҷомӣ ба «Ҳамса»-и худ маснавиҳои «Силсилат-уз-заҳаб» ва «Саломон ва Абсол»-ро ҳамроҳ карда, онро «Ҳафт авранг» номидааст ва дар муқаддимаи мансури он худи Ҷомӣ тартиби маснавиҳо, вазн ва татаббуи кадом асари пешиниён будани ҳар дostonро чунин ёдрас кардааст: «Ва чун ин маснавиёти ҳафтгона ба манзалаи ҳафт бародаронанд, ки аз пушти падари хомаи воситиниҳод ва шиками модари давоти чининаҳод ба саодати валодат расидаанд ва аз матмураи шаҳодат кашида, мешояд, ки ба «Ҳафт авранг» номзад шаванд». Ва дар давоми навиштаи худ Ҷомӣ дар бораи «Юсуф ва Зулайхо» чунин

мегӯяд: «Маснавии панҷум – «Юсуф ва Зулайхо»-ст ва вазни он аз музохифоти баҳри ҳазачи мусаддас аст – мафоилун, мафоилун, фаўлун ва бар ин вазн аст «Хусрав ва Ширин»-и Шайх Низомӣ ва устодон бар ин вазн дар ҷавоби вай маснавиёт бисёр гуфтаанд» [26, (дастхати рақами В 204, бидуни нашр), варақи 2 б-3 а].

Дар таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ оид ба сюжети ин қисса силсилаи осори манзуму мансур офарида шудаанд, ки дар яке симои Юсуф мавқеи асосӣ ва дар дигаре чехраи Зулайхо ба авҷи аъло тасвир гардида, дар маҷмуъ ин ду симои ҷовидонии адабиёт ва ишқу зебоӣ боиси ба вучуд омадани асарҳои марғубу дилнишин ва завқбахши адабӣ гардидаанд. Дар адабиёти форсии тоҷикӣ муҳтавои бисёр қиссаҳо аз фолклори мардуми бумӣ, ҳамсоғон, фолклори ҳиндувон, арабҳо, юниён, чиниён, образҳои устураҳо ва кутуби динии Қуръон, Таврот ва ғайра сарчашма гирифтаанд, ки ин як ҷараёни хоси адабиёти олам аст. Бисёр қиссаҳои адабиёти фолклорӣ ва хаттии форсии тоҷикӣ марбут ба дин, оин, рӯзгори пайғамбарон, пайғамбари дини ислом Муҳаммад ва ёрони пайғамбар, ки дар роҳи таҳкими одобу ахлоқи ҷомеаи башарӣ саҳми назаррасе гузоштаанд, мебошанд, ки хеле ибратомӯзанд. Қуръон яке аз манбаҳои пурфайзи омӯзанда аст, ки дар лобалои он қиссаҳои зиёди пурмаъно хеле зиёданд ва қиссаи «Юсуф» яке аз онҳост. «Юсуф ва Зулайхо»-и Ҷомӣ, ки дар заминаи қиссаи «Юсуф»-и дар Қуръон омада ва бо баҳрабардорӣ аз тафсири қуръонӣ офарида шудааст, аз ҳар ҷиҳат сазовори таҳқиқ аст, ки масъалаҳои поэтикаи достон ва ҳунари шоирии Ҷомӣ аз эҷоди ин асар предмети омӯзиши диссертатсияи мо қарор гирифтааст. Аҳамияти мавзӯи таҳқиқшаванда ва мубрамияти он дар он нуқтаҳо ифода мегардад, ки масъалаҳои поэтикаи асар дар ҳамбастагӣ бо сохтор, манбаҳо, сарчашмаи достон, нусхашиносӣ ва шарҳнависӣ ба он ва образҳо таҳлилу баррасӣ карда мешаванд. Моҳияти мавзӯи таҳқиқшавандаро инчунин масъалаҳои ҷойгоҳи ғоҷиа дар достон, афкори адабии шоир, ҳунари шоир дар офаридани достон, мақоми унсурҳои мусиқӣ, тасвири унсурҳои табиат дар достон ва ғайра низ бозгӯӣ мекунанд ва аз аҳамияти зиёди илмӣ

бархурдоранд. Таҳқиқи масъалаҳои баёнгардида фазои пажӯҳиши мукаммали дostonро муайян мекунад ва нақши мусаннифи онро дар баёни гуфтораш, хунари шоирияш, навҷӯиву навгӯихояш ба таври пурра бозгӯӣ менамояд. Воқеан, шахсияти илмӣ ва хунарии Абдуррахмони Қомӣ ҳамчун шоир ва донишманд бузург аст, ки Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар мулоқоти наврӯзӣ бо зиёиёни кишвар, 20 март соли 2014, дар шаҳри Душанбе чунин таъкид кардаанд: «Абдуррахмони Қомӣ бо истеъдоди ғавқуллодаи хеш дар пояи суннатҳои олии ва ҷаҳоншумули классикии тоҷику форс мактаби илмию адабии хешро ба вуҷуд овард. Дар ин мактаби бонуфузу фарогир муҳимтарин анъанаҳо ва жанрҳои адабиёти гузашта дар заминаи ғояҳои ҳаётбахш ва хунари беназири Мавлоно Қомӣ эҳё гардидаанд» [129].

Дарачаи таҳқиқи мавзӯ. Дар мавриди ҷойгоҳи ин қиссаи пуршӯр дар адабиёти илмии ватаниву хориҷӣ як қатор пажӯҳишҳои сурат гирифтаанд, ки ба аҳли таҳқиқ маводи дорои моҳияти заруриро пешкаш карда метавонанд. Роҷеъ ба таърих, пажӯҳиш, заминаҳои эҷод, ҷойгоҳи қиссаи «Юсуф ва Зулайхо» дар сарчашмаҳо ва масъалаҳои маърифати он муҳаққиқони зерин пажӯҳишҳои хуби илмие анҷом додаанд, ба монанди: Е.Э.Бертелс [63, с. 123-165], Ч.Рё [178, с. 121-143], Забеҳулло Сафо [139, с. 76-99], Абдурасул Хайёмпур [151, с. 34-69], Х.Мирзозода [104, с. 320-368], А.Афсаҳзод [47, с. 69-122], М.Б.Пиатровский [124, с. 23-45], А.Зухуриддинов [86, с. 45-53], С.Амиркулов [44, с. 24-43], А.Қулиев [94, с. 67-76], А.Сатторзода [137, с. 56-69], У.Ғаффорова [78, с. 110-112], В. Элбоев [165, с. 18-31], С. Азорабеков [38, с. 24-59], Б.Шерназаров [163, с. 22-36].

Донишмандони эронӣ Забеҳулло Сафо, Мучтабо Минуй, Абдурасули Хайёмпур, Абдулхусайни Зарринқӯб, дар мачмӯъ, роҷеъ ба ҷойгоҳи «Юсуф ва Зулайхо»-ҳо дар адабиёти форсии тоҷикӣ маводи обзори оварда, бештар ба мансубияти ин дoston ба Абулқосими Фирдавсӣ пажӯҳишҳо ва арзишдовариҳо кардаанд, ки ин масъала аз мавзуи мавриди баҳси мо берун аст. Дар соли 2015 пажӯҳишгари эронӣ Муҳаммад Ҳиммат Кӯҳсор рисолае

бо унвони «Гузариши образи Зулайхо ва инъикоси он дар адабиёти форсии тоҷикии асрҳои X- XV» [93] навиштааст. Муҳаққиқи эронӣ Абдурасули Хайёмпур дар таҳқиқоти худ номи 28 шоирро меоварад, ки ба дostonҳои онҳо дастрасӣ доштааст ва ӯ дар бораи ҳар як шоир маводи хронологии фишурдае оварда, заминаҳои эҷод ва густариши сюжети ин қиссаро дар адабиёти форсии тоҷикӣ бозгӯӣ кардааст, ки хусусияти хрестоматиявӣ дорад [151, с. 13-24]. А.Хайёмпур инчунин, дар бораи нусхаҳои ин дostonҳо маълумот додааст ва ҳарчанд ин таҳқиқот хусусияти обзорӣ ва хрестоматиявӣ дорад, фарогири моҳияти илмӣ низ мебошад. Мақолаҳои муҳаққиқони дигари эронӣ Маҳмуд Баротӣ «Таҳлил ва муқоисаи манзумаи «Юсуф ва Зулайхо»-и Ҷомӣ бо қиссаи Юсуф (а) дар Қуръони карим» [58, с. 89-112], Фуломхусайн Бегдилӣ «Ҷомӣ ва алоқи адабии «Юсуф ва Зулайхо»-и вай бо «Хусрав ва Ширин»-и Низомӣ» [62, с. 589-606] бештар ба масъалаҳои муқоисаи дostonҳо ва иртиботи онҳо ба Қуръон ва мақолаи Фуломхусайни Бегдилӣ ба интисоби дostonи Ҷомӣ бо «Хусрав ва Ширин»-и Низомӣ аз нигоҳи хунари шоирӣ бахшида шудаанд.

Дар нигоштаҳо ва мақолаҳои донишмандони тоҷик А.Мирзоев [100, с. 266-273], А.Зухуриддинов [86, с. 159-172], С.Амиркулов [43, с. 98-120], озарӣ Аббосалӣ Қулиев [94, с. 81-87], гурҷӣ А.А.Гвахария [74, с. 84-92], ки материалҳои ҷашнӣ мебошанд, ин донишмандон паҳлуҳои мухталифи ин дostonи Ҷомиро вобаста ба талаботи сиёсати замони худ бозгӯӣ кардаанд.

Донишмандони тоҷик Субҳон Амиркулов [44], Умеда Ғаффорова [79], Вафо Элбоев [164; 165], Баҳриддин Шерназаров [163], Сардорбек Азорабеков [38], Мучибахон Ҷавҳарова [157] роҷеъ ба қиссаи «Юсуф ва Зулайхо»-ҳои муаллифони гуногун пажӯҳишҳои алоҳида ба анҷом расонидаанд. Зарур ба таъкид аст, ки осори Абдуррахмони Ҷомӣ дар Тоҷикистон, Эрон, Афғонистон, Ҳиндустон, Покистон, Ўзбекистон ва манотиқи дигари олам борҳо нашр гардида, аз ин осори машҳури шоир нусхаҳои зиёд дар Китобхонаҳои гуногуни олам нигоҳдорӣ мешаванд. Он мақолаву гузоришҳо, рисолаҳои таҳқиқотҳо, ки номбар кардем, баёнгари ин нуктаанд, ки бо вучуди сомон ёфтани пажӯҳишҳо ва наشري нусхаҳои

зиёди достони «Юсуф ва Зулайхо» -и Ҷомӣ то ҳол дар адабиётшиносии тоҷик ва қаламрави адабиёти форсии тоҷикӣ омӯзиши монографии поэтикаи ин достони машҳур сурат нагирифтааст.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо (лоихаҳо), мавзӯҳои илмӣ.
Таҳқиқоти диссертатсионӣ дар чаҳорчӯбаи татбиқи нақшаи корҳои илмӣ – таҳқиқоти кафедраи назария ва таърихи адабиёти Донишгоҳи байналмилалии забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода барои солҳои 2017-2021, ки ба пажӯҳиш ва наشري осори адибони адабиёти классикӣ равона шудааст, анҷом ёфтааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ

Мақсади таҳқиқ. Мақсади асосии таълифи диссертатсия таҳқиқу баррасии поэтикаи достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Ҷомӣ ба ҳисоб меравад, ки аз баррасии масъалаҳои таҳқиқи сарчашмаҳои достон, пажӯҳиши мухтаво, сюжет, образҳо, ҷойгоҳи фочиа, ҳунари шоир дар эҷоди асар, мавқеи санъатҳои бадеӣ, забон ва баёни шоир, мақоми унсурҳои мусиқӣ, табиат ва унсурҳои муколама дар ин асари Ҷомӣ иборат мебошад.

Вазифаҳои таҳқиқ. Барои расидан ба ҳадафҳои меҳвари таҳқиқот бозгӯии як қатор масъалаҳои дорои ҷанбаҳои назариявӣ ва амаливу таҳлилӣ дар робитаи байниҳамдигарӣ ба таври муназзам ҳал карда мешаванд, ки дар маҷмуъ фазои поэтикии достонро ташкил медиҳанд:

1. Таҳқиқи масъалаи достонсароӣ дар асри XV ва ҷойгоҳи маснавиҳои Абдураҳмони Ҷомӣ дар ин давра.
2. Пажӯҳиш дар масъалаи Ҷомишиносӣ дар Тоҷикистон.
3. Таҳлили сарчашмаҳои достони «Юсуф ва Зулайхо».
4. Таҳқиқи нусхашиносӣ ва шарҳнигорӣ бар достон.
5. Омӯзиши масъалаҳои сохти композитсионӣ (архитектоника) ва таҳлили образҳои достон.
6. Пажӯҳиши масъалаҳои бадеияти (поэтикаи) достон.
7. Нишон додани ҷойгоҳи фочиа дар достон.
8. Таҳқиқу баррасии афкори адабии шоир дар достон.
9. Ошкор намудани ҳунари шоир дар офаридани достон, тасвирофаринӣ ва маъниофаринӣ.
10. Таҳқиқ дар истифодаи санъатҳои бадеӣ ва забони достон.
11. Муқаррар намудани мақоми унсурҳои мусиқӣ, табиат, мунозира ва паёмҳои ахлоқӣ ҳамчун хатти ҳунари дар достон.

Объект ва сарчашмаҳои таҳқиқ. Адабиёти марҳилаи классикӣ, достонҳои ҳамноми дар ин мавзӯ то рӯзгори Ҷомӣ эҷодшуда, осори адабии шоир, махсусан достони «Юсуф ва Зулайхо», маводи тазкираҳову

асарҳои адабиётшиносӣ ва осори назарии ба анвои адабӣ бахшидашуда мебошад.

Предмети таҳқиқ. Мавзуи асосии таҳқиқот «Поэтикаи достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Абдуррахмони Қомӣ» ба ҳисоб рафта, зимни он масъалаҳои дostonнависӣ дар асри XV, нусхашиносӣ, шарҳнигорӣ, сарчашмаҳо, сохти композитсионӣ, таҳлили образҳо, ҷойгоҳи фочиа, афкори адабии шоир, ҳунари шоир дар тасвирсозӣ ва маъниофаринӣ, истифодаи санъатҳои бадеӣ, забони дoston, ҷойгоҳи унсурҳои мусиқӣ, табиат, мунозира ва хоббинӣ ҳамчун ҳагги ҳунари дар дoston, дар нашрҳои гуногуни он (нашри З.Аҳрорӣ, Душанбе, 1964, 1988, 2014), (нашри Ҳусайн Аҳмади Тарбият, Москва, 1984) ва (нашри А.Афсаҳзод ва Ҳусайн Аҳмади Тарбият, Техрон, 1999) муайяну баррасӣ шудаанд.

Асосҳои назарии таҳқиқ. Асосҳои назарии диссертатсия ба дастовардҳои илмии донишмандони адабиётшинос ва шарҳшиноси ватаниву хориҷӣ, ба монанди Е.Э.Бертелс, И.С.Брагинский, М.Б.Пиатовский, Ч.Стори, С.Нафисӣ, З.Сафо, А.Хайёмпур, Х.Мирзозода, А.Афсаҳзод, Х.Шарипов, А.Сатторов, С.Амиркулов, А.Зухуриддинов, А.Қулиев, А.Насриддинов, У.Ғаффарова, В.Элбоев, Ф.Насриддинов бунёд ёфтааст.

Асосҳои методологии таҳқиқ. Таҳқиқи диссертатсионӣ дар асоси методҳои муқоисавӣ-таърихӣ, таҳлили назарӣ ва амалӣ, таҳлили омӯрӣ, муқоисавӣ-таҳлилӣ, муқоисавӣ-таъбиқӣ анҷом дода шуда, дар мавридҳои зарурӣ аз методҳои шарҳу тавзеҳ ва матншиносии осори адабӣ низ истифода шудааст.

Навгони илмии таҳқиқ. Дар диссертатсия бори аввал дар адабиётшиносии тоҷик масъалаҳои марбут ба поэтикаи достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Қомӣ дар доираи як асари мустақил мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Инчунин, баҳсу баррасии масъалаҳои манбаъ, нусхашиносӣ, шарҳнависӣ, сохти композитсионӣ, ҷойгоҳи фочиа дар дoston, масъалаҳои афкори адабии шоир дар асар, ҳунари шоир дар тасвирсозӣ ва

маъниофарӣ, мавқеи санъатҳои бадеӣ, забон, мақоми унсурҳои мусиқӣ, табиат, мунозира ва паёми шоирона дар дoston мавриди пажӯҳиш қарор гирифтаанд.

Нуктаҳои асосии ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Осори адабии Ҷомӣ, хусусан дostonи «Юсуф ва Зулайхо» дар қатори дигар асарҳои гуногунмавзӯ дар таърихи адабиёти форсии тоҷикии асри XV мақом ва ҷойгоҳи арзанда дорад.

2. Сюжети қиссаи «Юсуф», ки аз фолклори яҳудиён ва Тавроту Қуръон сарчашма мегирад, ба таркиби китобҳои «Таърихи Табарӣ», «Тарҷумаи «Тафсири Табарӣ» ва «Қасас-ул-анбиё»-ҳо дохил шуда, тадриҷан ба адабиёти хаттии форсии тоҷикӣ роҳ ёфтааст. Дар имтидоди асрҳои IХ-XV-и мелодӣ дар ин мавзӯ дар қатори ашъори хурди лирикӣ дostonҳои алоҳида офарида шудааст, ки дostonи Абдурраҳмони Ҷомӣ намунаи барҷастаи он дар асри XV мебошад.

3. Гузаштани мазмунҳо ва сюжетҳои фолклорӣ ба адабиёти хаттӣ аз рӯи нақшаи зерин: устура, фолклор, дин, адабиёт сурат мегирад, ки гузаштани сюжети қиссаи «Юсуф ва Зулайхо» низ бо ҳамин нақша ҷараён гирифтааст.

4. Ҷомишиносӣ дар Тоҷикистон ба як ҷараёни муҳими воқеии илмӣ табдил ёфтааст, ки дар ин замина асарҳои зиёди илмии таҳқиқотиву рисолаҳои арзишманд нигошта шудаанд, нашри осори шоир дар зимн хеле хуб ҷараён гирифтааст ва як мактаби қавибунёди илмӣ фаъолият мекунад, ки дар ин ҷода гурӯҳи калони муҳаққиқон ва пажӯҳишгарони муваффақро тарбия ва ба камол расонидааст.

5. Дostonи «Юсуф ва Зулайхо»-и Ҷомӣ аз нигоҳи мундариҷа, сохтори композитсионӣ ва истифодаи бамавриди санъатҳои бадеӣ, дороиҳои забонӣ, силсилаи образҳо, фарогирии масъалаҳои зиёди унсурҳои тасвирсозӣ ва аз нигоҳи таҳқиқи поэтикӣ ва ҳунари баланди шоирӣ асари мукаммали бадеӣ мебошад.

6. Дostonи «Юсуф ва Зулайхо»-и Мавлоно Ҷомӣ аз нигоҳи бадеият (поэтика), ки унсурҳои зиёдро дар бар мегирад, аз беҳтарин ва

дилработарин асарҳои адабиёти классикӣ ба ҳисоб меравад, ки хусни сухан, маъниҳои тоза, тасвирҳои рангин, сахнаҳои ҷолиб ва лаҳзаҳои муассири зиёдро фаро гирифтааст.

7. Абдурахмони Ҷомӣ ҳамчун донандаи хуби илми поэтикаи классикӣ дар достон аз санъатҳои зиёди лафзӣ ва маъноӣ истифода бурдааст. «Юсуф ва Зулайхо» аз нигоҳи ҳунари тасвирсозӣ ва маъниофаринӣ аз достонҳои беҳтарин дар адабиёти классикии форсии тоҷикӣ ба ҳисоб меравад.

8. Дар достони «Юсуф ва Зулайхо» унсурҳои хеле зиёди тасвирсоз, аз ҷумлаи рамзу киноёт, истифодаи бамавриди мақоми унсурҳои мусикӣ, зебоии табиат, мунозира, ҳобу руъё ҳамчун хати ҳунари истифода шудаанд.

Аҳамияти назарӣ ва амалии таҳқиқ. Арзишҳои хоси назарии таҳқиқотро ба тариқи зерин метавон табақабандӣ намуд:

1. Натиҷаҳои илмии ба дастовардаи муаллифи диссертатсия имкон дорад, ки дар таҳқиқи масъалаҳои умдаи илмҳои таърихи адабиёт, адабиётшиносӣ, забоншиносӣ, матншиносӣ, сабкшиносӣ, назарияи адабиёт, ахлоқ, фарҳанг, таъсири Қуръон ба адабиёти форсии тоҷикӣ, мардумшиносӣ ва ғайра барои анҷоми корҳои таҳқиқотӣ мавриди истифода қарор гиранд. Инчунин, маводи диссертатсияро барои таълифи китобҳои дарсӣ ва донишгоҳии таърихи адабиёти тоҷик, таърихи адабиёти тоҷикии Фарорӯд, таърихи адабиёти сӯфия, таълифи фарҳангҳои ирфонӣ, рисолаҳои илмии марбут ба масъалаҳои забоншиносӣ, поэтикаи забони осори классикӣ, сабкшиносӣ ва амсоли инҳо истифода намуд.

2. Маводи диссертатсияро дар таҳқиқи ҷомеи адабиёти асри XV, таъйиди рӯзгору осори Ҷомӣ, хондани лексияҳо, навиштани рисолаҳои илмии доктории дараҷаи PhD, магистрӣ, рисолаҳои хатми донишгоҳӣ, комплексҳои таълимӣ дар факултетҳои филологӣ ва забонҳои Шарқ, дар чараёни таълими дарсҳо аз ҷанҳони таърихи адабиёт, адабиётшиносӣ, сабкшиносӣ, аз ҷумла таърихи адабиёти тоҷик, назмшиносӣ, каломии бадеъ, таърихи забон ва монанди он истифода бурдан мумкин аст.

Мутобиқати мавзуи диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ.

Пажухиш дар заминаи баррасии маводи соҳаи илмҳои адабиётшиносӣ ва бахшҳои он, махсусан, таърихи адабиёти асри XV анҷомёфта, дар он масоили зиёди ин давраи таърихи адабиёт, аз ҷумла вазъияти сиёсӣ иҷтимоӣ, илмию фарҳангии Хуросон (сулолаи Темуриён), таъсири замон ба рӯзгори Абдуррахмони Ҷомӣ, таркиби дoston ва нашрҳои он, сохт ва устухонбандии дoston, баҳру авзон, қофия, радиф, забон, сабки баёну вижагиҳои он ва истифодаи санъатҳои бадеӣ таҳқиқу баррасӣ шудаанд, ки ба шиносномаи ихтисоси илмӣ мутобиқат мекунад.

Саҳми шахсии довталаби дарачаи илмӣ дар таҳқиқ. Муҳаққиқ бори нахуст поэтикаи дostonи «Юсуф ва Зулайхо»-и Абдуррахмони Ҷомӣ, аз ҷумла масъалаҳои дostonнависӣ дар асри XV, нусхашиносӣ, шарҳнигорӣ, сарчашмаҳо, сохти композитсионӣ, таҳлили образҳо, поэтика, ҷойгоҳи фочиа, афкори адабии шоир, ҳунари шоир дар тасвирсозӣ ва маъниофаринӣ, истифодаи санъатҳои бадеӣ, забони дoston, ҷойгоҳи унсурҳои мусиқӣ, табиат, мунозира ва хоббиниро ҳамчун хатти ҳунари дар дoston мавриди таҳқиқи илмӣ қарор додааст.

Тасвиби амалии натиҷаҳои таҳқиқ. Натиҷаҳои диссертатсия дар шакли гузориши маъруза ва мақола интишор шуда, тавассути маҷмуаҳои дастаҷамъӣ, маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи донишгоҳӣ ба МД Китобхонаи миллии Тоҷикистон, Китобхонаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, Китобхонаи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ, Китобхонаи Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода, Китобхонаи илмӣ ба номи Индира Гандии АМИТ дастрас шуда, дар дарсҳои назариявӣ амалӣ ва корҳои мустақилонаи факултетҳои таҳассусии суҳаншиносӣ аз ҷониби омӯзгорон ва алоқамандони адабиёт истифода мешавад.

Нуктаҳои меҳварӣ ва калидии диссертатсия дар семинару маҳфилҳо, конференсияҳои илмию амалии факултавӣ, донишгоҳӣ ва ҷумҳуриявӣ ироа шуда, баҳогузорӣ гардидааст.

Диссертатсия дар чаласаи кафедраи назария ва таърихи адабиёти Донишгоҳи байналмилалии забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода (протоколи №8, аз 18 март соли 2021) ва сексияи адабиётшиносии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ (суратчаласаи №9 аз 7.06.2022) ва чаласаи шурои олимони факултети филологияи тоҷики Донишгоҳи байналмилалии забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода аз 28.02.2023, суратчаласаи №7/5-4 муҳокима ва ба ҳимоя пешниҳод шудааст.

Наشري таълифоти илмӣ дар мавзӯи диссертатсия. Муҳтавои асосии диссертатсия дар 5 мақолаи муаллиф, дар маҷаллаҳои тақризшаванда, ки дар феҳристи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон нашр гардидаанд, ифода ёфтааст. Аз ҷумла, 1 мақола дар Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон ва 4 мақола дар Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айнӣ ва 1 мақола дар Паёми Донишкадаи давлатии забонҳои Тоҷикистон ба номи С. Улуғзода нашр шудааст.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, 3 боб, хулоса ва рӯйхати адабиёт иборат аст. Диссертатсия аз **187** саҳифаи чопи компютерӣ иборат аст.

БОБИ I

ДОСТОНСАРОЙ ДАР АСРИ XV

1.1. Маснавигӯй дар асри XV

Ҷар марҳилаи инкишофи адабиёти форсии тоҷикӣ бо ривоч ва густариши анвои адабии алоҳида, ки яке хеле инкишоф ёфтааст, дигаре нисбатан тараққӣ кардааст ва сеюмӣ сукут намудааст, вобастагӣ дорад, ки ба омилҳои гуногуни иҷтимоӣ ва сиёсӣ низ марбут аст. Асри XV-и мелодиро, ки баъзе донишмандони аврупоӣ ва рус давраи «хотимаи адабиёт» ва «тирамоҳи адабиёти классикии форсии тоҷикӣ» ном мебаранд, харгиз маънои онро надорад, ки бо фарорасии ин аср чараёни адабӣ хомӯш гашта, дигар осори бузург, мисли асрҳои пешин эҷод нашуда бошад. Бояд некбин буд, ки баъд аз асри XV дар таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ чӣ қадар шоирон, адибон ва нависандагони навоару навҷӯ дар доираҳои адабии қаламрави адабиёти мо ба майдони хунари эҷодӣ омадаанд ва дар жанрҳои мухталифи адабӣ чӣ миқдор асарҳои ҷолиб офаридаанд. Таҳқиқи ин масъала аз доираи баҳси мо берун аст ва баррасии онро ба марҳилаи дигар вогузор мекунем.

Дар асри XV-и мелодӣ адабиёти форсии тоҷикӣ дар қаламрави ниҳоят васеъ, ки сарзаминҳои Хуросону Эрон, Ироқи Аҷам, қисмати аз Ҳиндро фаро мегирифт ва дар ихтиёри ҳукуматҳои мустабидаи гуногун қарор дошт, бо тарзу равияҳои хос пешрафтҳо кардааст. Дар ин бора донишманди тоҷик Аълоҳон Афсаҳзод чунин таъкид кардааст: «Қаламрави забону адабиёти тоҷик дар асри XV ниҳоят васеъ буда, аз сарҳади Хитой то соҳилҳои баҳрҳои Аралу Аҳзар, Миёназамину Аҳмар ва қанорҳои уқёнуси Ҳинд доман густурда буд. Дар ин сарзаминҳои нопаддоканор, ки тобеи чандин давлат буда, бисёр нуқтаҳои он гоҳе аз дасте ба дасте мегузашт, чандин қавмҳои гуногуннажоду мухталифзабон зиндагӣ мекарданд. Халқҳои ҳамзабони эрониножод дар Мовароуннаҳру Хуросон ва Эронро Ироқи Аҷам аксарияти мутлақро ташкил намуда, адабиёти муштаракӣ

форсу тоҷик чун давоми бевоситаи адабиёте, ки асоси онро ҳанӯз дар асри X устод Рӯдакӣ гузошта буд, давом мекард» [46, с. 3]. Адабиёти асри XV давоми мустақим ва воқеии адабиёти классикии гузашта буда, дар ин давраи таърихӣ дар анъанаи адабӣ пешрафтҳо ва дар шакл навигариҳои зиёд ба назар мерасад, ки ин нуктаҳо донишмандон борҳо баён доштаанд ва мо аз баррасии он хушдорӣ мекунем. Дар асри XV шоирону адибони зиёд, ба мисли Котибӣ, Исмати Бухорӣ, Абуисҳоқи Атғима, Қосимуланвор, Неъматуллоҳи Валӣ, Орифӣ, шоира Меҳрӣ, Бадри Шервонӣ, Бобо Савдоӣ, Доии Шерозӣ, Хаёли, Озари Тӯсӣ, Ҳакимӣ, Тоҳири Бухорӣ, Ҳусайн Воизи Кошифӣ, Мактабии Шерозӣ, Масъуди Қумӣ, Сухайлӣ, Лутфӣ, Ҳотифӣ, Осафии Ҳиравӣ, Камалиддин Биноӣ, Сайфии Бухорӣ ва даҳҳо дигарон зиндагиву эҷод карда, шамъи хамешасӯзи адабиётро ҳамвора равшан нигоҳ доштаанд. Нуктае мавриди зикр аст, ки чараёни густариши ҳаёти адабии асри XV-и форсии тоҷикӣ бо анвои мухталифи адабияш бо ном ва эҷодиёти Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ саҳт марбут аст, ки дар ин маврид мо бо андешаи ҷомишини ҷаҳоншумул Аълоҳон Афсаҳзод розӣ ҳастем: «Адабиёти асри XV бо номи ӯ пайванди зиёд дорад. Аз оғози солҳои шастуми қарни понздаҳ сар карда, Ҷомӣ ба адабиёт воқеан машғул гардида, ҷавонони донишманду каламкашони шаҳри Ҳиротро ҷамъ намуда, ба онҳо дарси шеърӯ адабиёт меод. Алишери Навоӣ, Мавлоно Сухайлӣ, Абдуллоҳи Ҳотифӣ ва дигар, маҳз дар ҳамин замон аз ӯ илми арӯзу қофияро омӯхта, дар ҳамин айём Ҳусайн Воизи Кошифӣ, Лутфӣ, Мавлоно Соней ва дигарон ба ӯ ҳамсафу ҳамкор шуда буданд» [46, с. 4].

Раванди густариши адабиёти асри XV, аз нигоҳи сиёсӣ, фарҳангӣ ва иҷтимоӣ дар таҳқиқотҳои донишмандони шарқшинос Ҳ. Этте, А.Е.Кримский, Э. Браун, Р. Шафак, А. Арберри, Ян Рипка дар сурати обзорҳои мухтасар, вале дар пажӯҳишҳои С. Нафисӣ [116, с. 226-349], В.В. Бартолд [59, с. 23-266], Е.Э. Бертелс [64, с. 209-368], С. Айнӣ [39, с. 265-384], А. Мирзоев [99, с. 391], А.Н. Болдирев [68, с. 326], Алиасфар Ҳикмат [154, с. 132], Забехуллои Сафо [139, с. 25-46], Ҳошим Разӣ [17, с. 2-102] ва

Аълохон Афсаҳзод [46, с. 67-71] муфассалу мудаллал баён гардидааст. Инчунин, дар бораи чараёни адабӣ дар асри XV ва ҳусну кубхи осори намояндагони ин давр, хусусан шоирон дар асарҳо ва тазкираҳои «Нафаҳот-ал-унс» ва равзаи ҳафтуми «Баҳористон»-и Ҷомӣ, «Маҷолис-ун-нафоис»-и Алишери Навоӣ, «Тазкират-уш-шуаро»-и Давлатшоҳи Самарқандӣ, «Тухфаи Сомӣ»-и Соммирози Сафавӣ, «Ҳабиб-ус-сияр»-и Хондамир, «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифӣ, «Чаҳор гулзор»-и Хоҷа Ҳасани Нисорӣ, «Тазкират-ут-таворих»-и Абдуллоҳи Кобулӣ, «Хулосат-ул-ашъор ва зубдат-ул-афкор»-и Тақии Кошӣ ва ғайра маълумоти фаровон оварда шудааст.

Роҷеъ ба достон ва хусусияти жанрии достон донишманди тоҷик Холиқ Мирзозода чунин андеша дорад: «Достон асари манзумест, ки воқеаи калон ё қиссаю воқеаи нисбатан хурди муайянеро дар бар мегирад. Шоир дар достон дар воқеаҳои хурду калон образи мукаммали персонажҳоро ба вучуд меорад, ки аҳволи ботинӣ, рафтору кирдор ва руҳияи онҳоро тасвир менамояд. Шоир одатан барои боз ҳам пурратар тасвир намудани персонажи асари худ рӯҷӯи лирикиро истифода менамояд» [105, с. 30]. Ин ҷо чанд андешаи Х. Мирзозода аз нигоҳи вежагиҳои жанрии достон ва сохтори дохилии он воқеият дорад. Андешаи «... воқеаи калон ё нисбатан хурди муайянеро дар бар мегирад» маънои онро дорад, ки достон сюжети муайян ва мушаххас дошта, инчунин воқеаи мушаххасро фарогир аст. Ва: «Дар достон воқеаҳои хурду калон образи мукаммали персонажҳоро ба вучуд меорад... ва руҳияи онҳоро тасвир менамояд», баёнгари он аст, ки дар достон асосан ду қаҳрамон ё персонажи асосӣ нақши муҳим дорад, ки воқеаҳои достон ба фаъолияти эшон саҳт вобастааст ва ҳаракату амалиёти персонажҳои дигар доираи фаъолияти персонажҳои асосиро тақвият мебахшад ва воқеаҳои достонро мукамал мегардонад. Дар ҳақиқат шоир дар достон руҳияи персонажи асосиро аз аввал то охири асар мебарад ва бозгӯӣ мекунад. Достон дар адабиёти форсии тоҷикӣ таърихи куҳан дорад ва бисёр достонҳо сарчашмаи ҳудро аз

эҷодиёти шифоҳии мардумӣ (фолклор) гирифтаанд ва тадричан ин мавзӯҳо ба адабиёти хаттӣ гузаштаанд.

Дар ин давра дoston аз жанрҳои маъмулии адабӣ махсуб мешуд, ки дар таърихи адабиёти форсии тоҷикии ин марҳила дар мавзӯҳои гуногун вобаста аз завқу ҳунари шоирон ин гуна дostonҳо офарида шудаанд. Дoston асари калонҳаҷми бадеии манзуму мансурро меноманд, ки дар он воқеаҳои муҳиму барҷаста тасвир шуда, сюжети муайян дорад. Тасвир ва нақлу ҳикояти мукаммалу муфассали ҳодисаю воқеаҳо, саргузашту корномаҳои қаҳрамонон дар дoston мавқеи марказӣ дошта, ин воқеаю саргузаштҳо бо як вусъати пурдомана ва сюжети муттасил инкишофёбанда тасвир ва нигошта шудаанд, ки сабаби офарида шудани образҳои мукаммали бадеӣ мегарданд. Ҳар як дoston сюжети мукаммалу муфассал ва васеъу пайвастаро талаб мекунад. Аксари дostonҳои давраи классикӣ дар шаклу қолаб ва қофиябандии маснавӣ эҷод шудаанд ва чунин тарзи қофиябандӣ доранд: АА, ББ, ВВ, ГГ ва ғайра. Азбаски дostonҳои адабиёти классикӣ маъмулан дар қолаби маснавӣ эҷод мешуданд, истилоҳи маснавиро ҳамчун муродифи дoston низ истифода мекарданд. Дар дoston як сюжети мукамал баён мегардад, ки дигар амалиётҳо ва воқеаҳо марбут ба ҳамон сюжет ифода мегарданд, вале дар маснавӣ якчанд сюжет истифода шуда, ҳодисаву воқеаҳои гуногун баён мегарданд, яъне маснавиҳо сюжети ягона надоранд. «Юсуф ва Зулайхо», ки дар қолаби маснавӣ эҷод шудааст, дар осори илмӣ, тазкираҳо ва сарчашмаҳои адабӣ ба унвони маснавӣ ёд мешавад, вале аз нигоҳи сохтор ба гурӯҳи дostonҳо мансуб аст, чунки сюжети ягона дорад ва асарҳои дигари Мавлоно Ҷомӣ, аз қабиле «Тухфат-ул-Аҳрор», «Субҳат-ул-аброр» ба қатори маснавиҳои ӯ мансубанд, чунки сюжети ягона надоранд ва чандин сюжетҳо дар ин маснавиҳо истифода шудаанд.

Донишманди тоҷик Юсуф Акбаров дар мақолаи худ, ки дар китоби «Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик» чоп шудааст, дар бораи дoston чунин таъкид кардааст: «Дар тӯли қарнҳои зиёд дар шаклу мазмуни дoston тағйироти зиёде сифатие рӯй дода, доираи мавзӯҳои он фарох, мукаммалу

рангин ва муъчаз, худуду андоза ва мафхуми жанри он аниқтару саҳеҳтар шуд. Дар натиҷа дostonҳои ишқии романтикӣ, лирикий эпикӣ, ахлоқию фалсафӣ, мочарочӯёна ва ғайра ба вучуд омаданд» [41, с. 420]. Дар адабиёти форсии тоҷикӣ нахустин дostonҳои ишқии романтикӣ, ки то замони мо расидаанд, «Вис ва Ромин»-и Фахриддини Гургонӣ, «Варқа ва Гулшоҳ» -и Айюқӣ буда, ин навъи дoston дар эҷодиёти Низомии Ганҷавӣ, дар мисоли «Хусрав ва Ширин» ва «Лайлӣ ва Мачнун» инкишоф ёфтааст. Баъдан, шоирони дигар эҷоди дostonҳои ишқии романтикиро давом дода, ба инкишофи минбаъдаи ин навъи дostonҳо нақши муассире гузоштаанд. Дар дostonҳои ишқии романтикӣ асоси сюжетро мочаро ва қиссаи ишқи ду дилдода, дар мисоли Хусраву Ширин, Лайливу Мачнун, Юсуфу Зулайхо ва дигарон ташкил медиҳанд. Дар дostonҳои ишқии романтикӣ диалог (муколама) мавқеи асосӣ дорад.

Аз баррасии дostonҳо метавон чунин навъҳои онҳоро номбар кард: 1.Дostonҳои ишқӣ (лирикӣ), 2.Ишқии романтикӣ, 3.Лирикий эпикӣ, 4.Қаҳрамонӣ, 5.Ахлоқӣ, 6.Фалсафӣ, 7.Ирфонӣ, 8.Таърихӣ, 9.Динӣ, 10.Романтикӣ, 11.Мочарочӯёна, 12.Дostonҳои асотирӣ, 13.Дostonҳои омиёна ва ғ. Дар асри XV аз ҳама бештар дар адабиёти форсии тоҷикӣ дostonҳои ишқии романтикӣ, ахлоқӣ, фалсафӣ, ирфонӣ, таърихӣ, динӣ ва романтикӣ эҷод шудаанд, ки намунаҳои онҳо то рӯзгори мо расидаанд.

Ба намунаи дostonҳои ишқии романтикӣ дostonҳои «Лайлӣ ва Мачнун», «Юсуф ва Зулайхо»-и Мавлоно Ҷомӣ, «Юсуф ва Зулайхо»-и Масъуди Кумӣ, «Лайлӣ ва Мачнун»-и Мактабии Шерозӣ, «Беҳрӯзу Баҳром»-и Котибӣ, «Зайду Зайнаб»-и Хизршоҳ, «Билқис ва Сулаймон»-и Низоми Муаммой, «Лайлӣ ва Мачнун» ва «Хусрав ва Ширин»-и Ашраф, «Лайлӣ ва Мачнун»-и Доии Шерозӣ, «Лайлӣ ва Мачнун»-и Мисолии Кошонӣ, «Вомиқ ва Узро»-и Қатилӣ, «Хусрав ва Ширин»-и Баёнӣ ва даҳҳо дostonҳои дигарро метавон ном бурд. Ба гурӯҳи дostonҳои динӣ «Анис-ул-орифин»-и Қосимуланвор, «Сияр-ун-набӣ»-и Ҷавҳарии Самарқандӣ, «Валинома»-и Ҳофизи Хароботӣ, «Қиссаи Иброҳими Адҳам»-и Исмати Бухорой, «Ховарнома» -и Ибни Ҳисом, «Вилоятнома» -и Салимӣ, «Ал-

Мисбоҳ» -и Рашиди Исфароинӣ, «Ганчи равон» ва «Ишқнома» -и Доии Шерозӣ, «Кашф-ул-арвоҳ» ва «Мисбоҳ-ул-арвоҳ» -и Чамолии Ардистонӣ ва дигарон мансубанд. Достонҳои мунозиравиरो шоирон Орифӣ бо номҳои «Гӯй ва Чавгон», Толиби Қочармӣ низ бо номи «Гӯй ва Чавгон», Хизршоҳ «Хаёлу Висол», Алии Оҳӣ «Шамъу Парвона» ва «Булбулу Гул», Рухии Ёзарӣ «Разму Базм», Аминуддини Назлободӣ «Ақлу Ишқ» ва «Фатҳу Футуҳ», Масъуди Қумӣ «Шамсу Қамар», «Теғу Қалам» ва дигарон эҷод кардаанд, ки дар мунозираҳо ин қаҳрамонҳои номбаршуда аз номи инсонҳо баромад мекунанд ва ғаъолият нишон медиҳанд. Намунаи чунин достонҳои ирфониро бо номҳои «Силсилат-уз-заҳаб», «Саломон ва Абсол», «Субҳат-ул-аброр» ва «Тухфат-ул-Аҳрор» -и Қомӣ, «Маснавӣ-ал-хафӣ»-и Гулшанӣ, «Қоми Қам» -и Авҳадии Мароғай, «Зарра ва Хуршед» -и Зулолии Хонсорӣ, «Гулшани аброр» -и Котибӣ, «Минҳоч-ул-аброр» -и Ашраф ва дигарон дар ин давра навиштаанд. Ва намунаи достонҳои таърихӣ-қаҳрамоние, ки дар ин давра навишта шудаанд, аз қарори зайланд: «Баҳманнома» -и Озарӣ оид ба салотини баҳмании Ҳинд, «Шоҳрухнома» -и Мирзо Қосими Гунободӣ, «Дар таърихи футуҳоти Султон Абусаид» -и Абдусамад, «Дар таърихи салтанати Хусайни Бойқаро» -и Масъуди Қумӣ, «Темурнома» -и Ҳотифӣ, «Хунқарнома» -и Миралӣ Муаллои Тӯсӣ, ки таърихи манзуми Султон Муҳаммади Фотех аст, «Ғазономаи Рум»-и Кошифӣ, ки низ вақоеномаи манзуми лашкаркашиҳои ин султони Осиёи Сағир аст, «Фатҳнома» -и Шодӣ, «Салимнома» -и Адой, ки ба ҷангу набардҳои Султон Салим баҳшида шудааст, «Саодатнома» -и Низоми Муаммоии Астарободӣ роҷеъ ба зиндагӣ ва ҳарбу зарбҳои Пайғамбари ислом Муҳаммад баҳшида шуда, «Шаҳодатнома» -и Ибни Ҳумоми Шерозӣ дар нақли воқеаҳои Карбало ҳикоят мекунад. Донишманди тоҷик Аълоҳон Афсаҳзод бо таассуф аз он ки ягон шоир дар ин давра мазмуни достонҳои «Шоҳнома» -и Фирдавсиро ба тасвир нагирифтааст, сухан кардааст: «Мазмуни қиссаҳои «Шоҳнома» -ро касе аз нав ба риштаи назм намекашад. Шоирони муқаллид танҳо вазни «Шоҳнома» -ро гирифта, ба оҳанги ҳамосавӣ ва қаҳрамонии он тақлид мекунанд. Достонҳои Хусрав,

Бахроми Гӯр ва Искандар, ки дар «Шоҳнома» низ мавҷуданд, дар пайрави Низомӣ суруда мешаванд» [46, с. 193].

Дар асри XV як равияи ба «Хамса» ва дostonҳои алоҳидаи он ҷавоб навиштан ба ҳукми анъана даромада буд, ки ба ин гурӯҳ шоирон Ҳотифӣ, Сухайлӣ, Мактабӣ, Мисолӣ, Мир Ҳоч, Осафӣ, Алоуддини Кирмонӣ, Ҳайдарии Туркигӯ, Имоди Лорӣ ва дигарон мансубанд, ки кӯшиш кардаанд, ба дostonҳои «Хамса» ҷавоб гӯянд, вале то охир комёб нагардидаанд. Инчунин, дар дostonсароии ин давра эҷоди дostonҳои маснӯӣ низ ба ҳукми анъана даромад, ки дostonҳои «Маҷмаъ-ул-Баҳрайн» ва «Таҷнисот»-и Котибӣ, «Хусну Дил» -и Фаттоҳӣ Яҳёи Себак, «Сеҳри ҳалол» ва «Шамъу Парвона» -и Аҳлии Шерозӣ мансубанд.

Дар адабиёти асри XV анъанаҳои сабки ироқӣ идома доштанд. Дар усули ифода ва тарзи баёни шоирон, албатта, тағйиротҳо рух медоданд, ки бештари онҳо сабки инфиродии ҳар адиб ва мурочиати онҳо ба сабки хуросонӣ, ки асли онро соддабаёнӣ ташкил медод, мебошад. Шоирон ва адибон эҷодиёти худро бештар ба мазмунсозӣ ва тасвири воқеъ мутобиқ гардониданд, аз ин рӯ баъзе муҳаққиқон пайдоиши сабки ҳиндиро ба асри XV марбут медонанд ва эҷодиёти Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ ва Фигонии Шерозиро аз марҳилаҳои ибтидоии сабки ҳиндӣ пиндоштаанд. Адабиётшиноси эронӣ Аҳмад Гулчини Маонӣ дар китоби «Мақтаби вуқӯъ дар шеъри форсӣ» изҳор доштааст, ки: «адабиёти асри XV, хосса сабки адабии ин даврро «сабки воқеънигорӣ» номем» (баргирифта аз китоби Абдулманнони Насриддин) [111, с. 596]. Воқеан, бунёди гуфтаҳои Гулчини Маониро ба майдони адабиёт ва эҷод омадани гурӯҳи зиёди шоирони хунарманд ва дар осори онҳо тасвир ёфтани зиндагии табақаҳои поёнӣ ва миёнаҳои шаҳр, аз ҷумлаи касибон ва хунармандон ташкил додааст. Ва андешаҳои Аҳмад Гулчини Маониро Абдулманнони Насриддин чунин ҷонибдорӣ кардааст, ки ба андешаи ӯ мо ҳамфикрем: «азбаски дар ин давр баробари адабиёти дарборӣ адабиёти аҳли хунар ривочи зиёд пайдо кард, амри табиист, ки тавачҷух ба баёни воқеияти зиндагӣ зиёд гардид ва ин омил ба сабку услуби давр низ таъсир расонд» [111, с. 596].

Барои шоирони асри XV суннати дostonсарoии шоирoни гузашта, аз чумла Фирдавсию Низомӣ, Саноиву Аттор, Саъдиву Чалолиддини Балхӣ, Амир Хусрави Деҳлавӣ ва дигарон ҳамчун намунаи ибрат ва мактаби маҳорат хизмат кардааст. Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ дар таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ ва Алишери Навоӣ дар таърихи адабиёти ўзбеки асри XV бузургтарин маснависарoён шинохта ва эътироф гардидаанд. Дар ин бора Аълоҳон Афсаҳзод таъкиди ҷолибе кардааст: «Достонҳои «Ҳафт авранг»-и Ҷомӣ ва «Ҳамса»-и Алишери Навоӣ аз обидаҳои машҳури адабиёти ҷаҳон ба шумор рафта, бо ғояҳои баланд, мазмунҳои амиқ ва санъати олии худ то имрӯз хонандагони гуногунмиллати рӯи ҷаҳонро ба ваҷд меоранд. Дар паҳлуи ин ду марди бузург Ҳотифӣ, Сухайлӣ, Осафӣ, Биноӣ, Баёнӣ, Масъуди Қумӣ саф орошта, дар атрофу акнофи қаламрави адабиёти форсу тоҷик Мактабӣ, Фасеҳи Рӯӣ, Мисолӣ, Ҷамолӣ, Мир Ҳоч, Қатилӣ ва бисёр дигарон маснавӣ месуруданд» [46, с. 191].

1.2. Мавқеи маснавиҳои Абдурраҳмони Ҷомӣ дар ин давра

Ривочу равнақи адабиёти асри XV-и форсии тоҷикӣ бо номи пуршараф ва осори безаволи Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ саҳт марбут аст, чунки ин шоири бузург ва донишманди бисёрфан тавассути офаридаҳои ҷовидонияш ва афкори баланди илмияш тавонистааст, ки адабиёти бадеӣ ва улуми филологии замони худашро ба маҷрои дуруст хидоят кунад ва аз таъсири ғояҳои тундгаро ва номатлуби замон Ҳимоят намояд. Дар таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ кам шоирон ва донишмандеро метавон ёфт, ки чунин сермахсул буда, дар чанд ҷанб дастовардҳои ҷолиби илмӣ таълиф карда бошанд. Ҷомишиноси маъруфи олам, донишманди тоҷик Аълоҳон Афсаҳзод, ки тамоми умри бобаракати худро сарфи ҷустуҷӯ, таҳқиқ, пажӯҳиш, таҳия ва нашри осори оммавӣ, илмӣ ва илмӣ-интиқодии Абдурраҳмони Ҷомӣ кардааст ва дар ин ҷода муваффақ шудааст, оид ба шуҳрат ва мақоми Ҷомӣ чунин гуфтааст: «Абдурраҳмони Ҷомӣ (1414-1492) дар осмони паҳновари илму адаби форс-тоҷик аз ситораҳои дурахшонтарин буда, бо андешаҳои олий, неруи ҳаллоқонаи суҳан, дониши доманадор ва ҷомеияти ғавқулодда дар фарҳангу адабиёт дар силсилаи суҳанварони бузург ва донишмандони сутург – Рӯдакӣ, Фирдавӣ, Берунӣ, Абуалӣ ибни Сино, Носири Ҳусрав, Абдуллоҳи Ансорӣ, Низомулмулк, Ҳоконӣ, Низомӣ, Аттор, Саной, Саъдӣ, Ҷалололдини Румӣ, Ҳофиз, Убайди Зоконӣ, Камоли Ҳуҷандӣ, Мирхонд ва дигарон ба чунон мақоми арҷманде сазовор аст, ки ўро дар Шарку Ғарб баъзеҳо хотиматушшуаро, ҷамъе дар назм баъди Фирдавсию Анварию Саъдӣ пайғамбари ҷаҳорум ва гурӯҳе ҷамъбасткунандаи тамоми муваффақиятҳои даврони классикии адабиёти форсу тоҷик (асрҳои IX-XV) медонанд ва эҷодиёти ўро барҳақ тирамоҳи заррини пурҳосили ин адабиёти гаронқадри оламшумул мешуморанд» [49, с. 3]. Ин ки донишмандони Шарку Ғарб Ҷомиро «хотиматушшуаро» гуфта бошанд, ин як эътирофи маҳзи эшон аст, чунки Ҷомӣ бо осори бузурги худ ҳамаи дастовардҳои шоирони пешгузаштаро ҷамъбаст кардааст ва дар замони ў

хамаи анвои адабӣ ба шакли комили худ расида буданд ва дар ин замина намунаҳои хеле зиёд офарида шудаанд. Шояд ин андеша аз он ҷо сар задааст, ки дар асри XV адабиёти классикии форсии тоҷикӣ ба ду ҳавза – Эрон ва Хуросону Мовароуннаҳр бо ҳукуматҳои гуногун ҷудо шуда муҳаққиқони ғарбӣ ва эронӣ ба осори адабии шоирони мо дастрасӣ надоштанд, вале ба ҳар сурат, Ҷомӣ аз муваффақтарин шоир, адиб, донишманди улуми адабӣ ва динӣ дар ин давра шинохта ва эътирофшудааст.

Дар таърихи фарҳанги асри XV халқи тоҷик Мавлавии Ҷомӣ, пеш аз ҳама ҳамчун яке аз муваффақтарин ва забардасттарин адибон ва шоири соҳибмақтабу навоар эътироф гардидааст. Аз 46 адад осори боқимондаи Абдурраҳмони Ҷомӣ девонҳои «Фотиҳат-уш-шубоб», «Воситат-ул-икд», «Хотимат-ул-ҳаёт», «Ҳафт авранг» ва «Баҳористон» аз ҷумлаи асарҳои бадеии Ҷомӣ мебошанд, ки дар адабиёти форсии тоҷикӣ ҷойгоҳ ва мақоми арзанда доранд. Боқимондаи асарҳои ӯ рисолаҳои илмӣ, шарҳҳо ва асарҳои динӣ мебошанд. Абдурраҳмони Ҷомӣ фаъолияти адабии худро аз эҷоди ашъори лирикӣ сар карда, тадриҷан дар синни камолот, солҳои 1472-1486, ки 58-72 сола буд, асарҳои калонҳаҷми худро эҷод кардааст. Ин асарҳои калонҳаҷми ӯ аз дostonҳои «Ҳафт авранг» иборат аст. Маъноии «Ҳафт авранг» дар забони тоҷикӣ «ҳафт тахт» ва «ғаласитораи Ҳафт додарон» аст, ки унвони рамзист ва «ба василаи ин ҳафт маснави Ҷомӣ сухани мавзунро ба ҳафт тахт нишонд ва дар осмони адабиёти мо онҳо чун Ҳафт додарон бо дурахши хос нур мепошанд.

Дар асри XV дostonҳои Ҷомӣ қуллаи баландтарини маснависароии ин даврро ташкил медиҳанд, ки бо мазмуну мундариҷа ва сабки ниғориши худ дар таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ мақоми хос доранд. «Ҳафт авранг» аз муътабартарин осори бадеии Ҷомӣ мебошад, ки ҷавоби арзандаву сазовор ба шоҳасарҳои Ҳаким Низомӣ ва Амир Хусрав мебошад. Ба «Ҳамса»-ҳои ин ду шоири бузург ва мубтакир ҷавоб гуфтан кори сахлу осон набуд, вале Мавлоно Ҷомӣ бо қудрати халлоқонаии сухани хеш тавонист, ки ба ин ду устои забардаст ба мусобиқаи эҷодӣ ворид

шавад ва дostonҳои онҳоро бо камоли завқ ва хунари баланди шоирӣ ҷавоб гӯяд ва дар эҷоди «Хамса» хеле пеш равад ва навовариҳо кунад. Ҷомӣ миқдори дostonҳо ва маснавиҳоро ба ҳафт адад расонид ва «Ҳафт авранг» номид. «Ҳафт авранг» аз се маснавӣ ва чаҳор дoston фароҳам омадааст, ки тартиби онҳо чунин аст: 1. «Силсилат-уз-заҳаб», 2. «Саломон ва Абсол», 3. «Тухфат-ул-Аҳрор», 4. «Субҳат-ул-аброр», 5. «Юсуф ва Зулайхо», 6. «Лайлӣ ва Мачнун», 7. «Хирадномаи Искандарӣ».

Мавлоно Ҷомӣ баъд аз андухтани таҷрибаи зиёд дар шеърӯ шоирӣ ва хуб омӯхтани таҷрибаи эҷодии шоирони бузург Низомии Ганҷавӣ ва Амир Хусрави Дехлавӣ даст ба таълифи маснавиҳои ҳафтгонаи «Ҳафт авранг» задааст, ки «гардиши кулӣ ва қадами чиддӣ дар маснависароии форсии тоҷикӣ буд. Мавлоно Ҷомӣ маснависароиро бо «Силсилат-уз-заҳаб» (1468-1472) шуруъ намуда, баъд «Саломон ва Абсол» ва «Хамса»-и худро то соли 1484 пурра ба анҷом расонида, сипас солҳои 1485-1486 дафтари дувуму савуми маснавиҳои «Ҳафт авранг»-ро ба поён расонидааст. «Ҳафт авранг»-и Ҷомӣ як марҳилаи хосе дар маснависароӣ дар адабиёти форсии тоҷикӣ гардид, ки собиқа надошт ва Ҷомӣ дар баробари идомаи суннати шоирони мубтакири гузашта – Низомӣ ва Амир Хусрав дар дostonсароӣ даст ба ибтикороте задааст, ки қисме аз онҳо собиқа надоштааст. Он ибтикороте, ки «Мавлоно Ҷомӣ дар дostonсароӣ кардааст, бидуни шак метавонад бо кӯшиши Ҳаким Низомӣ, ки дар асри XI анҷом дода буд, баробар ҳисобида шавад ва эътироф карда шавад» [119, с. 293], чунки он мақому хидмате, ки Низомӣ кардааст, Ҷомӣ низ сарбаландона адо намудааст, албатта бо навгӯиву навҷӯӣ ва сабку хунари шоирии худ. Доир ба ҳамин масъала донишманди эронӣ Ғуломхусайни Бегдилӣ чунин навиштааст: «Бад-ин тариқ, агар Низомӣ мубтакир ва офаринандаи «Хамса» ё «Панҷ ганҷ»-и нахустин мебошад, Ҷомӣ низ мубтакир ва эҷодкунандаи нахустин «Сабъа» ё «Ҳафт авранг» аст» [62, с. 596-597]. Бо эҷоди «Ҳафт авранг» Мавлоно Ҷомӣ назирасароиро, ки дар асри XV ба тақлиду такрор мувоҷеҳ гардида буд, аз ин амали носавоб берун овард. Ҷомӣ дар шаклу мазмуни дostonҳо «такмилоту тағйироте ворид кардааст, ки ба танҳои дostonҳои

«Ҳафт авранг»-и ӯ марҳилаи хоси дostonсарoиро дар асри XV ташкил мекунанд» [119, с. 294].

«Силсилат-уз-заҳаб» (занҷирҳои тиллоӣ) маснавии аввалини «Ҳафт авранг» мебошад, ки соли 1472 дар пайравӣ аз маснавиҳои ирфонии «Ҳадиқат-ул-ҳақиқат» -и Саноии Ғазнавӣ, «Ҳафт пайкар» -и Низомии Ғанҷавӣ ва «Ҷоми Ҷам» -и Авҳадии Мароғай дар вазни ҳафифи мусаддаси маҳбуни аслам, ки аз рукҳои фоилотун, мафоилун, фаълун иборат аст, навишта шуда, ба Султон Ҳусайни Бойқаро бахшида шудааст. «Силсилат-уз-заҳаб» аз се дафтар фароҳам омадааст, ки баҳри таҳқиқи маҳорати эҷодиву адабии Ҷомӣ дар маснависароӣ аз аҳамияти вижаи ҳунари бархурдор аст. Таҷрибаи муҳим ва арзишманди эҷоди дostonро Мавлоно Ҷомӣ маҳз бо дафтари нахустини «Силсилат-уз-заҳаб» шуруъ намуда, баъд «Саломон ва Абсол» ва «Ҳамса»-ро то соли 1484 ба анҷом бахшида, дар охир дафтарҳои дувум ва сеюми онро солҳои 1485-1486 ба охир расонидааст. Маснавии «Силсилат-уз-заҳаб» (занҷирҳои тиллоӣ) дар таҳқиқи ҷаҳонбинӣ ва коргоҳи эҷодии Ҷомӣ аҳамияти баланди илмӣ ва амалӣ дорад, чунки шоир тадричан дар синни камолот бо аз худ кардани таҷриба ва маҳорати баланди дostonсароӣ ин маснавро эҷод кардааст.

Дафтари якум аз ситоиши Худованд, муноҷот, наъти Пайғамбар ва мадҳи подшоҳ сар мешавад ва дар зимни онҳо шоир аз ҳикоёту тамсилот кор мегирад, ки қаблан ин амал дар маснавиҳои ирфонӣ истифода мегардид. Дафтари якуми «Силсилат-уз-заҳаб» аз 3730 байт иборат аст. Дар маснавӣ фасле, ки Мавлоно Ҷомӣ ба Ҳусайни Бойқаро бахшидааст, аз боби шуҷоату саховат, адлу инсоф ва илму ҳилм сухан ронда, шоҳи замонро ба раиятпарварӣ ва амалҳои хайр даъват мекунад. Мазмуни ғоявии маснавӣ аз «баҳси масъалаҳои динӣ, ирфон ва ахлоқӣ иборат аст, ки ояту ҳадис, гуфтори бузургони ирфон ва шайхони тариқатро, аз ҷумла Баҳоуддини Нақшбанд, Ҳоҷа Аҳрори Валӣ ва Саъдуддини Кошғариро шарҳ медиҳад» [119, с. 296]. Фасли махсусе бо номи «Эътиқоднома» дар поёни дафтари аввали «Силсилат-уз-заҳаб» омадааст, ки заруртарин ақидаҳои исломиро бар пояи эътиқодоти мазҳаби аҳли суннат ва ҷамоат

фаро гирифтааст, ки ин фасл бо хоҳиши яке аз фарзандони Хоҷа Аҳрори Валӣ ба қалам омадааст:

Номае буд бас азимушшон,
Қурратулъайни Хоҷа мурсали он.
Ҳосили нома он ки мебояд,
Чанд байте равон ба назм ояд.
Дар баёни ақоиди ислом,
Кофӣ андар баёни ону тамом.
Он ақоид, ки забташ осон аст,
К-андар он хосу ом яксон аст.
Ҳар кӣ ҳаст аҳли суннату диндор,
Бошад ўро зи ҳифзи он ночор [27, с. 234].

Абдурраҳмони Ҷомӣ дар ин дафтар ҳамчунин аз масъалаи камолу нуқси одамӣ, адлу дод, камозорӣ ва хизмат ба халқ сухан ронда, тамау тақлид, авомфиребию риёи сӯфиён, дурӯғу зулми подшоҳону амалдоронро мазаммат мекунад ва дар ҳама маврид ҳикояву латифаҳои ширини халқиро чун бурҳон ба назм мекашад, ки арзиши бузурги тарбиявии худро ҳанӯз ҳам нигоҳ дошта меоянд.

Соли 1485 дафтари дувуми «Силсилат-уз-заҳаб» дар ҳаҷми 1595 байт бо услуби дафтари аввал иншо гардида, аз нигоҳи ҳаҷм маҳдудтар буда, дар он шоир асосан дар мавзуи ишқи ирфонӣ сухан карда, фасли аввали онро аз баёни сифати ишқ шуруъ кардааст, ки «фасона» ва «тарона»-и ишқ хеле ҷозиб аст, ки аз нӯги қалам бо лаҳни ширин метаровад ва ишқ калиди маҳзани чуду сахову карам аст ва ҳар чи ҳаст аз ишқ аст:

Бишнава, эй гӯш, бар фасонаи ишқ,
Аз сарири қалам таронаи ишқ.
Қалам инак чу ноб ба лаҳни сарир,
Қиссаи ишқ мекунад таҳрир.
Ишқ мифтоҳи маҳзани ҷуд аст,
Ҳар чӣ бинӣ, ба ишқ мавҷуд аст [27, с. 234].

Дар ин дафтар Мавлоно Ҷомӣ роҷеъ ба ишқи ҳақиқӣ ва ишқи маҷозӣ, яъне ишқи руҳонӣ ва ишқи заминӣ, табақабандии муҳаббат ба «муҳаббати зотӣ, сифотӣ, феълӣ ва осорӣ, дараҷаҳои ишқ ва амсоли инҳо ақида ронда, барои тақвияти фикри худ ҳикоеъи тамсилӣ ва аз саргузаштҳои бузургони сӯфия, ба мисли Боязиди Бастомӣ, Зуннуни Мисрӣ, Ибни Арабӣ, Шамси Табрезӣ, Авҳадуддини Кирмонӣ» [119, с. 298] ва дигарон нақлҳо овардааст.

Дафтари сеюми маснавии «Силсилат-уз-заҳаб» соли 1486 навишта шуда, аз 1068 байт фароҳам омада, ба подшоҳи Рум Султон Боязиди II бахшида шудааст ва мувофиқи нишондоди муаррихи асри XVI Шарафхони Бидлисӣ бо унвони «Дафтари адл» машҳур аст. Ин дафтар ба масъалаҳои адлу дод, мулкдорӣ, фазилатҳои шоҳон, ба мисли ҷуду қарам, раиятпарварӣ, саховат, фурӯ нишондани хашму ғазаб, раҳму шафқат, дуруст идора кардани давлат, ҳамаро баробар дидан ва ғайра бахшида шудааст. Ҷомӣ дар ин дафтари «Силсилат-уз-заҳаб» дар ҳама маврид аз саргузашти подшоҳони пешин чун Нушервон, Хурмузи Кисро, Маҳмуди Ғазнавӣ, Султон Санҷар, Ғозонхони Муғул, Яъқуббеки Туркман ва дигарон нақлу ривоятҳои халқӣ меорад ва тадричан концепсияи подшоҳи одилро баён мекунад, ки давлатро бояд аз рӯи илмутадбиру адлу донишидора кунад:

Адли эшон кунад ба донишу дод,
Хонаи мулкро қавӣ бунёд [27, с. 342].

«Силсилат-уз-заҳаб» бузургтарин ва ҷомеътарин асари таркиби «Ҳафт авранг» буда, аз дигар осори Мавлоно Ҷомӣ аз нигоҳи сохтор фарқ дорад. Навоварӣ ва ибтикороти шоир дар он нукта зоҳир мегардад, ки ҳар дафтар мисли асари алоҳида ба мавзуи мушаххас бахшида шуда, метавон онҳоро чунин номгузорӣ кард: 1. Эътиқоднома, 2. Ишқнома, 3. Дафтари адл ё Маъдалатнома. Дар маҷмӯъ ҳар се дафтари «Силсилат-уз-заҳаб» 6200 байтро фаро мегирад.

«Саломон ва Абсол» дувумин достони «Ҳафт авранг» буда, соли 1480 дар баҳри рамали мусаддаси маҳзӯф, ки аз рукнҳои фоилотун, фоилотун,

фоилун иборат аст, дар ҳаҷми 1110 байт эҷод шуда, ба Султон Яъқуби Туркман бахшида шудааст. Қиссаи «Саломон ва Абсол», бо вучуди он ки ба тарзи сӯфиёна хотима меёбад, аз қиссаҳои шурангези ишқӣ буда, дар он Ҷомӣ масъалаҳои зиёди фалсафа ва ирфонро ба тариқи рамз баён карда, афкори инсондӯстона ва ҳақимонае ибраз дошта, ҳикоеҳои тамсилӣ ва латифаҳои бисёр овардааст. «Саломон ва Абсол» аз ситоиши руҳи Илоҳӣ, ки ишқи ошиқон ва хусни хубон аз ғайзу баракати вай мебошад, оғоз ёфтааст:

Эй ба ёдат тоза ҷони ошиқон,
З-оби лутфат тар забони ошиқон.
Аз ту бар олам фитодасоёе,
Хубрӯёро шуда сармоёе [28, с. 189].

«Саломон ва Абсол» дар назари аввал асари ишқӣ ба назар мерасад ва дар он мочарои ишқи Саломон, ки шоҳзода аст, бо Абсол, ки дояи ўст, баён гардидааст. Дар дoston инчунин, образи подшоҳ ва ҳақим ҳамчун шахсони воқеӣ тасвир шудаанд. Аз таълифи дostonи «Саломон ва Абсол» мақсади Ҷомӣ баёни андешаҳои фалсафӣю ирфонист. Дар дoston симои подшоҳ ба маънои руҳи Илоҳӣ ва ҳақим барои ифодаи ақли кулл истифода шудаанд ва Саломон ҳамчун офаридаи маънавӣ, Абсол ба маънои офаридаи ҷисмонӣ қорбаст шудаанд. Донишманди тоҷик Абдулманнони Насриддин бар он назар аст, ки: «Рамз дар дoston мавқеи муҳим дорад. Дар асар дар баробари ифодаи афкори ирфонӣ, Мавлоно Ҷомӣ силсилаи масоили иҷтимоиро низ баррасӣ намудааст, ки аз сиришти замонаи ў ва вазъи зиндагии мардуми давр бармеояд» [111, с. 614]. Дар адабиёти асри XV-и форсии тоҷикӣ ва қабл аз он ҳам ба риштаи назм кашидан ва ҳамчун дostonи алоҳида эҷод кардани «Саломон ва Абсол» ба назар намерасад ва ин як ибтикор ва навоариҳои Ҷомӣ аст, ки мазмуни чунин як қиссаи арабиро, дар асоси ду шарҳи ин қисса, ки яке нигоштаи Имом Фахриддини Розӣ ва дувумӣ навиштаи Насируддини Тӯсӣ бар «Ишорот»-и Абуалӣ ибни Сино мебошад, ҳамчун сарчашма истифода кардааст.

«Тухфат-ул-Аҳрор» аввалин маснавии «Хамса»-и Ҷомӣ ва сеюмин достони «Ҳафт авранг» мебошад, ки мисли «Махзан-ул-асрор»-и Низомии Ганҷавӣ ва «Матлаъ-ул-анвор»-и Амир Хусрави Дехлавӣ дар баҳри сареи мусаддаси матвии мақсур, ки арконаш ба муфтаилун, муфтаилун, фоилун баробар аст, соли 1481 навишта шуда, аз 1712 байт иборат аст. Аз номи маснавӣ маълум аст, ки ин асар ба пири Ҷомӣ Хоҷа Аҳрори Валӣ бахшида шудааст:

Субҳи тараб«Матлаи анвор»-и ўст,

Ҷайби адаб«Махзани асрор»-и ўст.

«Тухфат-ул-Аҳрор» лақаб додамаш,

Тухфа ба Аҳрор фиристодамаш [28, с. 287-288].

«Тухфат-ул-Аҳрор» аз ҷиҳати мавзӯ маснавии ирфонӣ, фалсафӣ ва ахлоқӣ буда, аз ду дебочаи мансур, ҳамд, 4 муноҷот, 5 наът, маноқиби Баҳоуддини Нақшбанд, ситоиши Хоҷа Аҳрор, фасле дар ситоиши сухан, фасли дигаре дар фазилати каломи мавзун, фасле дар мазаммати онҳое, ки ин муъҷизаро хор мекунанд, баёни ҳақиқати дил, се суҳбат дар баёни «се дараҷаи дониш – илм-ул-яқин, айн-ул-яқин ва ҳақ-ул-яқин ва 20 мақола, ки бо 20 ҳикояту тамсилҳои халқӣ мазмуни онҳо тақвият дода шудааст ва хотима иборат аст. «Тухфат-ул-Аҳрор» ҷавоб ба «Махзан-ул-асрор»-и Низомии Ганҷавӣ ва «Матлаъ-ул-анвор»-и Амир Хусрави Дехлавӣ мебошад, ки монандиҳо ва фарқи зиёд дар байни ин асарҳо ба назар мерасад. Абдурраҳмони Ҷомӣ дар мақолаҳои бистгонаи «Тухфат-ул-Аҳрор» аз офариниши олам, офариниши одам, сирати сӯфиён, сиришти олимон, мукотиба ба подшоҳон, ишорат ба ҳоли дабирону вазирон, пирӣ, ҷавонӣ, хусну ҷамол, ишқ ва амсоли ин сухан ронда, ў бар зидди ҷаҳолату нодонӣ, мардумфиребӣ, олимони беамал, сӯфиёни риёкор, зулму ҷавр, шоирони хомтамаъ қиём кардааст. Донишманди рус Е.Э.Бертелс хангоми таҳлил ва баррасии «Махзан-ул-асрор»-и Низомӣ ва «Тухфат-ул-Аҳрор»-и Ҷомӣ ба чунин натиҷае расидааст, ки: «Агар аввали достони Ҷомӣ умқи фалсафайи Низомиро нашошта бошад ҳам, вале нимаи дувуми он аз асари Низомӣ бисе тезтар ва тундтар буда, лавҳаҳои бенизомиҳои ҷамъияти

феодалиро бо тамоми қабоҳаташ ошкор таҷассум менамояд» [64, с. 258], ки метавон ба ин андеша розӣ шуд.

«Субҳат-ул-аброр» дар таркиби «Ҳафт авранг» достони чаҳорум ва дар дохили «Ҳамса»-и Ҷомӣ достони дувум аст, ки дар баҳри рамали мусаддаси махбуни маҳзуф (аслам), дар ҳаҷми 2885 байт соли 1482 таълиф гардида, ба Султон Ҳусайни Бойқаро бахшида шудааст. Дар таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ то Ҷомӣ ва баъди ӯ касе дар ин мавзӯ асар нанавиштааст ва метавон ин достони ӯро навоварона номид, ки аз нигоҳи вазн, шеваи баён, муҳтаво комилан асари нав аст. «Субҳат-ул-аброр» асари ахлоқӣ, ирфонӣ ва таълимӣ-тарбиявӣ буда, аз як муқаддимаи кӯтоҳи мансури мусаччаъ, ки дар он шоир изҳори шикасти нафс мекунад, бобҳои анъанавӣ, ки аз 40 иқд иборат аст (шоир унвони бобҳоро «иқд» номидааст) ва хотима тартиб ёфтааст. Аз назари шоир баёни матлабҳои амалии рӯзгори инсонӣ аз назари ӯ берун намондааст. Асарашро Ҷомӣ дар хутбае, ки ба насри мусаччаъ навиштааст, чунин муаррифӣ кардааст: «Субҳоналлоҳ, ин ҷӣ гавҳарҳост, ки дар найсони эҳсон аз рашаҳоти саҳоби фазл дар садафи сидқ гирд омада ва ба дастёрии ғаввоси фикрат аз қаъри баҳри ҳикмат ба соҳили нутқ афтада, нотикон ҳар якро ба мусқаби тааммул суфта ва ба алмоси тааммуқ ба ғаври он фурӯ рафта, он гоҳ ба риштаи муносибат ва алоқои мулоимат бо якдигар самти илтиём ва сурати интизом дода, алҳақ субҳае омадааст, ки агар мусаббихони маҷомеи қудс даст ба дасташ гардонанд, равост ва агар муқаддасони маҷолиси унс ба ангушташ фароҳам намоянд, ба он сазост...» [26, дастхат, varaқи 2б-3а], ки дар воқеъ ин як муаррифиномаи ҷолиб аст. Ҳар иқд аз баҳши назариявӣ, тамсиле, ки маъноӣ ҳамон иқдро аёнӣ нишон медиҳад ва муноҷот иборат буда, дар хусуси каломи мавзун, ҳолату мақомоти руҳонии сӯфӣ ва сайри сулук (аз қабили кашфи ҳақиқати дил, ҳақиқати вучуд, шарҳи тасаввуф, ирода, тавба, зухд, сабр, шукр, таваккал, ризо, ихлос, самоъ) фазилатҳои нафсонӣ (муҳаббат, шавқ, ғайрат, ҳаё, ҷавонмардӣ, сидқ, ҷуд, каноат, ҳилм ва ғайра), даъвати салотин ба адлу дод, даъвати аркони давлат ба некукорӣ, панд ба фарзанд ва насихат ба нафси худ баҳс мекунад.

«Юсуф ва Зулайхо» достони сеюми «Хамса» ва панҷуми «Хафт авранг»-и Ҷомӣ мебошад, ки 1483 дар ҳаҷми 4000 байт, дар вазни ҳазачи мусаддаси маҳзӯф (мақсур) навишта шуда, он ба Султон Ҳусайни Бойқаро бахшида шудааст. Сюжети достон дар асоси сураи 12-и Қуръони карим, сураи «Юсуф» танзим гардидааст. Ҳамаи шоироне, ки дар адабиёти форсии тоҷикӣ ин сюжетро ба тасвир гирифтаанд, Зулайхоро аз мулки Мағриб, духтари шоҳе бо номи Малик Таймус гуфтаанд. Алиакбари Деххудо ҳамин нуқтаро чунин тавзеҳ додааст: «Мавлиди Зулайхо Мағриб аст, номи аслии ӯ ба забони суриёни Роъил буд. Исми Зулайхо, ки шуҳрат дорад, вазъкардаи араб аст» [169, с. 424]. Ҳамаи шоироне, ки сюжети ин қиссаро назм кардаанд, аз мазмуни дар Қуръони карим омада берун наарафтаанд. В.Элбоев дар бораи густариши достонҳои «Юсуф ва Зулайхо» ва вежагиҳои онҳо чунин таъкид кардааст: «Дар адабиёти хаттии мо оид ба сюжети ин қиссаи шӯрангез достону асарҳои зиёди манзуму мансур нигошта шудаанд, ки аз ҷиҳати сюжет ягона бошанд ҳам, аз нигоҳи маҳорати шоирӣ, ҳунари баён, гуногунрангии нигориш, банду басти бадеӣ ва сабку услуб аз ҳамдигар фарқдоранд: дар як гурӯҳи достонҳо мавзӯ ва масъалаҳои таърихӣ, дар гурӯҳи дигар мавзӯи динӣ ва дар гурӯҳи сеюм ишқ мавриди тасвиру баррасӣ қарор гирифтаанд» [164, с. 43].

Абдурраҳмони Ҷомӣ ба таркиби «Хамса»-аш ба ҷои достони «Хусраву Ширин» сюжети «Юсуф ва Зулайхо»-ро ҷой дода, дар сохтори «Хамса» -ҳо тағйироти сифатӣ ворид кард, ки сабабҳо дошт, аввал ин ки ба гуфтаи Ҷомӣ «Кухан шуд давлати Ширину Хусрав» ва «Ба ширинӣ нишонам Хусрави нав», яъне сюжети «Хусраву Ширин» дар миёни мардум васеъ паҳн шудааст ва дар ин мавзӯ асарҳои зиёд эҷод шудаанд, дувум ин ки бояд сухани нав ва тоза гуфт, ки писанди хонанда гардад. Аз ин хотир, Ҷомӣ бо беҳтарин вачҳ ва ҳунари баланди шоирӣ ин достонро, ки сарчашмаи файёзаш Қуръони карим аст, ва ба ифодаи ӯ «давлати Лайливу Мачнун ба охир расидааст», «каси дигар бояд мавриди гуфтугӯ бошад», «ба мисли тӯтӣ табъи шакархоро ба қор андохта, аз ҳусни Юсуфу ишқи Зулайхо, ки Худованд беҳтарини қиссаҳо хондааст» асар эҷод кардааст:

Сар омад давлати Лайлию Мачнун,
Касе дигар саромад созам акнун.
Чу тӯтӣ табъро созам шакархо,
Зи ҳусни Юсуфу ишқи Зулайхо.
Худо аз қиссаҳо чун «аҳсан»-аш хонд,
Ба аҳсан вачҳ аз он хоҳам сухан ронд [29, с. 149-150].

Роҷеъ ба он ки маҳз Қомӣ ба ҷои «Хусраву Ширин» ба эҷоди «Юсуф ва Зулайхо» ҳиммат гуморидааст, муҳаққиқи тоҷик Муҳриддин Низомов чунин гуфтааст: «Азбаски қиссаи ишқи Хусраву Ширин ва Лайливу Мачнун аз дер боз бар сари забонҳо мечарханд ва аз нӯги хомаҳо рӯйи дафтар метарованд, ба назари шоир ба кухнагӣ гароидаанд. Вале қиссаи Юсуф ва Зулайхо сарчашмаи муътамаде чун Қуръон дорад ва ровии он Худованд аст, ки онро «аҳсан-ул-қасас», яъне беҳтарини қисса номидааст ва он қиссаи ҷовидонист» [119, с. 325]. Дар «Юсуф ва Зулайхо», ки масъалаҳои ишқ ва ирфон бо ҳам омехтагии мантиқӣ доранд, ҳусни Юсуф рамзи таҷаллии ҷамоли Худованд ва ишқи Зулайхо мушкилоти роҳи ишқро дар адабиёти ирфонӣ мефаҳмонад. Роҷеъ ба ҳамин масъала ва маҳз «Юсуф ва Зулайхо»-ро эҷод кардани Қомӣ М.Низомов чунин мегӯяд: «Дигар ин, ки достони мазкур зербинои мустаҳками динӣ ва жарфнои амиқи ирфонӣ дорад. Достони «Хусрав ва Ширин», ки ин имтиёзро надошт, мавриди писанди Қомӣ қарор нагирифт ва шоир аз назми он худдорӣ кард» [119, с. 327]. Достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Қомӣ моҳияти баланди ғоявӣ дорад, ки он дар тараннуми ишқи Илоҳӣ баён мегардад, ки Юсуф ҳамчун образи марказии дoston барои расидан ба он аз баҳри тамоми ҳушиҳои зиндагӣ, аз ҷумла аз ишқи Зулайхо гузар карда, барои сидку вафо ва ростмаҳзар будани худро нигоҳ доштан кӯшиши зиёд мекунад.

«Лайлӣ ва Мачнун» дар таркиби «Ҳафт авранг» достони шашум ва дар дохили «Ҳамса» достони чаҳорум аст. Ин дoston соли 1484 дар ҳачми 3860 байт дар муддати чаҳор моҳ дар вазни ҳазачи мусаддаси аҳраби мақбузи маҳзӯф, ки рукнҳояш ба мафъулу мафӯбилун фаъӯлун баробар аст,

эҷод гардидааст. Мундариҷаи қиссаи Лайлӣ ва Мачнун, ки сюжети он аз муҳаббати пурмочарои ҷавонмарди араб-Қайс аз қабилаи бодиянишини Бани Омир ва Лайлӣ ном духтаре аз қабилаи дигари кӯчиёни араб ҳикоят мекунад, ба адабиёти араб мансуб аст ва бори аввал тавассути хомаи сеҳрбаёни Ҳаким Низомии Ганҷавӣ ба шакли як достони мукамал эҷод шудааст. Муқаддимаидостони «Лайлӣ ва Мачнун» аз ситоиши Худованд, наъти Пайғамбар, сифати меъроҷ, тавсифи ишқ ва ғайра иборат аст. Мочарои ишқи Лайлӣ ва Мачнун асоси сюжети дostonро фаро гирифтааст. Лайлӣ ва Мачнун ҳамдигарро дӯст медоранд, вале падари Лайлӣ ва Мачнун ба ин ишқ ва муҳаббати ду дилдода монеъ мешаванд, ки оқибати нохуш меорад. Ин ду ошиқ дар роҳи ишқ ба монеаҳои зиёди сангин дучор мешаванд, вале онро босабру таҳаммул паси сар мекунанд. «Лайлӣ ва Мачнун»-и Ҷомӣ аз нигоҳи сохтори воқеаҳо, ғояву мундариҷа ва мавриди корбаст қарор додани санъатҳои бадеӣ ва сабку ифода аз дostonҳои ҳамноми Ҳаким Низомии Ганҷавӣ ва Амир Хусрави Деҳлавӣ бартарихо дорад.

«Хирадномаи Искандарӣ» охири дostonи «Ҳафт авранг» ва «Хамса»-и Ҷомӣ буда, соли 1485, дар ҳаҷми 2315 байт дар вазни мутақорибии мусаммани максур, ки аз рукнҳои фаъулун, фаъулун, фаъулун, фаъул фароҳам омадааст, дар пайравӣ аз «Искандарнома»-и Низомӣ ва «Оинаи Искандарӣ» -и Амир Хусрави Деҳлавӣ эҷод шудааст. Баъд аз «Шоҳнома» -и Фирдавсӣ ва асарҳои Низомиву Амир Хусрави Деҳлавӣ дostonи Ҷомӣ аз комилтарин асар дар ин мавзӯ аст, чунки дар дostonи Ҷомӣ ақлу заковат ва хиради инсон мавқеи асосиро ишғол мекунад. Номи дostonро шоир дониста «Хирадномаи Искандарӣ» гузоштааст, то ки на аз лашкаркашиву қатлу ғорату тороҷ сухан гӯяд, балки тавассути дониши ҳакимони зиёди юнонӣ, ки номашон дар дoston омадааст, ба Искандар панде диҳад. Симои Искандар дар дoston на ҳамчун шоҳи хунхору истилогар, балки чун шоҳи одил, хирадманд ва бомаърифат тасвир шудааст. Дар таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ ва афкори ҷамъиятии халқи тоҷик дostonи «Хирадномаи Искандарӣ» ҷойгоҳ ва мақоми арзанда дорад,

чунки шоир ба воситаи баёни рӯзгори Искандари хаёли ва ормонӣ як қатор масъалаҳои фалсафӣ-омӯзишӣ ва ҳикмату ахлоқро баррасӣ карда, ин андешаҳояшро аз мавқеи башардӯстӣ ҳал кардааст.

Асри XV-и мелодӣ ва хусусан нимаи дувуми он дар таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ ҳамчун як марҳилаи рушди адабиёт, улуми адабӣ, таърихнигорӣ, тазкиранигорӣ, густариши шахрсозиву шахрдорӣ, хунармандӣ, мусиқӣ ва давраи нисбатан ороми зиндагии мардум ба ҳисоб меравад. Дар ин давраи таърихӣ маркази адабӣ шаҳри Ҳирот ва илмӣ шаҳри Самарқанд шинохта шудаанд, ки дар Ҳирот миқдори зиёди шоирон ва адибон ба қорҳои эҷодӣ машғул буданд ва бино бар гувоҳии профессор Аълоҳон Афсаҳзод дар асри XV беш аз 900 шоиру нависанда ва адиб зиндагиву эҷод кардаанд: «Навоӣ дар «Маҷолис-ун-нафоис» зикри 459 адибро овардаст, ки ин номгӯи Навоӣ пурра нест. Тазкираи мураттабкардаи мо, ки дар охири китоб ба сифати «Пайваст» оварда мешавад, беш аз 900 нафарро ташкил мекунад» [46, с. 92]. Аммо, ин тазкираи мураттабкардаи А.Афсаҳзод то ҳол ҷоп нашудааст ва аз он маълумоте дар даст надорем.

Дар таҳаввули адабиёти асри XV Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ нақши босазое дошта, ҳамчун шоири мутафаккир шинохта ва эътироф шудааст. Ӯ дар ривочу раванқи шоирӣ, густариши анвои адабӣ, пешрафти мактаби адабии Ҳирот ва тарбияи адибони ҳамзамонаш хизмати шоистае кардааст. Ҷомӣ ҳамчун суҳанвари бузург ва донишманди бисёрфан имрӯзҳо ба сифати хотамушшуарои давраи классикии адабиёти форсии тоҷикӣ, ҷамъбасткунандаи анъанаҳои пойдору устувори адабиёти то давраи ӯ ва хотамушшуарои сабки ироқӣ шинохта шудааст. «Ҳамса» -ро, ки суннати нав дар адабиёти форсии тоҷикӣ буд, ба «Ҳафт авранг» расонидан, дар дохили «Ҳамса» достонҳои аз ҷиҳати вазну мундариҷа ва ғоя тозаву нав дар мисоли («Силсилат-уз-заҳаб» (занҷирҳои тиллоӣ), «Юсуфу Зулайхо», «Субҳат-ул-аброр» ва «Саломон ва Абсол» -ро ворид кардан аз навпардозҳои Ҷомӣ аст. Бо эҷоди достонҳои «Ҳафт авранг» дар таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ марҳилаи нави достонсароӣ оғоз

мегардад, ки мубтакири он Мавлоно Қомӣ мебошад. Эҷодиёти Мавлоно Абдурраҳмони Қомӣ ҳанӯз дар замони зиндагияш ба мактаби бузурги адабӣ табдил ёфта, шоирони зиёди муосири ӯ аз он баҳраманд гардидаанд.

1.3. Ҷомишиносӣ дар Тоҷикистон

Эҷодиёти Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ дар имтидоди беш аз 550 сол то кунун мавриди омӯзиш, пайравӣ ва истиқболи на танҳо форсизабонон, балки ҳамчаворону хориҷиён қарор гирифтааст. Осори Ҷомӣ дар тӯли асрҳо тамоми мамолики мутараққиро тасхир сохта, дар қалбҳои мардуми олам макон гирифтааст. Нусхаҳои гуногуни осори Ҷомӣ дар нусхаи асл ва тарҷума дар минтақаҳои гуногуни олам мавҷуд аст, ки хонандагон ва ташнагони илм аз онҳо баҳраманд мегарданд. Осори Ҷомӣ аз рӯзе, ки санъати чоп пайдо шудааст, дар қатори осори Саъдии Шерозӣ ва Ҳофизии Шерозӣ аз ҳама бештар нашр шудааст. Дар мамлакатҳои Шарқи Ҷарб асарҳои зиёди Ҷомӣ тарҷумаву нашр шудаанд, аз ҷумла ба забонҳои ўзбекӣ, озарӣ, молдаванӣ, туркманӣ, русӣ, чехӣ, арабӣ, паштунӣ, урду, ҳиндӣ, гурҷӣ, арманӣ ва ғайра. Мардуми Аврупо бо осори Ҷомӣ беш аз 200 сол инҷониб шинос ҳастанд, ки бори аввал соли 1778 тарҷумаи мухтасари лотинии «Баҳористон» дар Вена ба анҷом расидааст. Инчунин, асарҳои гуногуни Мавлоно Ҷомӣ ба забонҳои фаронсавӣ, англисӣ, олмонӣ, чехӣ ва итолиёвӣ тарҷума шудаанд. Яъне, метавон гуфт, ки осори барҷастаи Мавлоно Ҷомӣ қайҳо оламро тасхир кардааст ва дар мамолики Ҷарбу Шарқ ному осори ӯро мешиносанд ва ба забонҳои худ таҳқиқотҳо анҷом медиҳанд, ки ин падидаҳо Ҷомишиносӣ меноманд.

Ҷомишиносӣ дар илм аз замони зиндагии Мавлоно Ҷомӣ пайдо шуда, таълифи асарҳои алоҳида ё фаслҳои хос дар китобҳои таърихи марбут ба ҳамин давра, тазкираҳо ва адабиёти ирфонӣ оид ба рӯзгори осори ӯ ба қалами Мавлоно Пиршамс, Абдулғафури Лорӣ, Абдулвосеъ Низомии Бохарзӣ, Алишери Навоӣ, Алии Сафӣ ва дигарон мансуб аст. Ҳамаи асарҳои ин муаллифон дар давраи дар ҳаёт будани Ҷомӣ навишта шудаанд, ки то рӯзгори мо расида, танҳо асари Мавлоно Пиршамс аз байн рафтааст. Дар бораи Ҷомӣ, дар давоми асрҳои 16-19 маълумотҳоро асосан дар тазкираҳо мебинем, ки ба шахсият ва эҷодиёти ӯ баҳои воқеӣ дода шудааст.

Ҷомишиносӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҳоли ҳозир ба як мактаби илмии қавие мубаддал гардидааст, ки дар саромади он устод Садриддин Айнӣ, қарор доштанд. Устод Садриддин Айнӣ дар бораи Ҷомӣ асари алоҳидае таълиф накарда бошанд ҳам, дар рисолаи «Алишери Навоӣ» роҷеъ ба мақоми Ҷомӣ дар тарбияи маънавии Алишери Навоӣ андешаҳои хеле судманд баён доштаанд, ки аз моҳияти баланди илмӣ бархурдоранд.

Минбаъд, дар заминаи Ҷомишиносӣ дар Тоҷикистон чанд насли муҳаққиқон ба камол расиданд, ки дар таҳқиқ, таҳия, нашри осори Ҷомӣ ва кутубу расоиле, ки дар боби зиндагӣ ва шахсияту фаъолияти эҷодии ӯ дар замони мухталиф нигошта шудаанд, дар таҳияву chop кардан низ саҳми назаррасе гузоштаанд. Баъдан, донишмандони зерин дар марҳилаҳои солҳои 1960 то кунун роҷеъ ба рӯзгору осори Ҷомӣ таҳқиқоту пажӯҳишҳо анҷом додаанд, ба мисли: Б. Ғафуров, А. Мирзоев, Х. Мирзозода, М. Раҳимӣ, И. С. Брагинский, Ш. Ҳусейнзода, Б. Сирус, М. Осимӣ, А. Афсаҳзод, Н. Маъсумӣ, А. Мухторов, Р. Ҳодизода, Р. Ҳошим, А. Зухуриддинов, С. Имронов, А. Нуоров, М. Раҷабов, Ҳ. А. Тарбият, С. Амиркулов, В. Самад, М. Ашрафӣ, К. Айнӣ, З. Аҳрорӣ, А. Алимардонов, Ҷ. Додалишоев, З. Ҳасанова, М. Мамедова, А. Сатторов, М. Муллоаҳмадов, А. Насриддин, А. Низомов, А. Қурбонмамадов, Ҷ. Назриев, А. Муҳаммадиев, А. Раҳмонов, Ш. Нуриддинов, Т. Бойматова, Ш. Исрофилниё, В. Элбоев, М. Низомов, П. Ниёзов ва дигарон. Зарур ба таъкид аст, ки таҳқиқоту пажӯҳишҳои ин муҳаққиқон ба се ҷашни Ҷомӣ – 550- солагӣ (соли 1964), 575 - солагӣ (соли 1989) ва 600-солагӣ (соли 2014) бахшида шудаанд, ки дар воқеъ дар густариши Ҷомишиносӣ қадами чиддӣ ба пеш маҳсуб мешавад.

Дар қатори ин донишмандон аз тарафи муаллимони донишгоҳҳо, кормандони нашрияҳо, тарҷумонҳо, омӯзгорони макотиби миёна ва дигарон дар солҳои ҷашнҳои Ҷомӣ силсилаи мақолаҳо ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ, ўзбекӣ ва дигар забонҳо нигошта шуда, дар нашрияҳои мухталиф ба таъб расидаанд, ки аксари рӯйхати онҳо дар китоби

арзишманди «Абдуррахмони Ҷомӣ. Феҳристи асарҳои дар бораи ӯ, ки дар СССР аз чоп баромадаанд (солҳои 1917-1988)» [160] оварда шудаанд. Ин ҷо нуктаеро бояд ёдовар шавем, ки маводи ин китоб феҳристи то солҳои 1990-ро дар бар мегирад ва дар давоми солҳои 1990 то арафаи таҷлили ҷашни 600-солагии Ҷомӣ (соли 2014) боз чандин асару мақолаҳои хуб нигошта шудаанд.

Дар соли 1965 маҷмуи мақолаҳои ҷашни 550 -солагии Ҷомӣ бо номи «Абдуррахмони Ҷомӣ. Маҷмуи мақолаҳо. Замони зиндагӣ, ҳаёт ва эҷодиёт». -Душанбе: Ирфон, 1965. -226 с. ба чоп расидааст, ки 14 мақолаи илмиро дар соҳаҳои адабиётшиносӣ, забоншиносӣ, таърих, фалсафа ва фарҳангшиносии осори шоир дар бар гирифтааст. Инчунин, соли 1973 маҷмуаи материалҳои ҷашни 550-солагӣ бо номи «Абдуррахмони Ҷомӣ. Материалҳои ҷашни 550-солагӣ». -Душанбе: Дониш, 1973. -235 с. аз чоп баромадааст, ки 21 мақолаи илмиро дар самтҳои адабиётшиносӣ, забоншиносӣ, фалсафа ва фарҳангшиносии осори Ҷомӣ фаро гирифтааст [159].

Ҷашнҳои бузургдошти Мавлоно Абдуррахмони Ҷомӣ (1964, 1989, 2014) дар қатори гиромидошти Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ, Давлати Сомониён, Абулқосими Фирдавсӣ, Имоми Аъзам Абуҳанифа, Ибни Сино, Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ, Носири Хусрав, Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ, Сайидои Насафӣ ва дигарон дар Тоҷикистон дорои аҳамияти бузурги миллӣ, фарҳангӣ ва адабӣ буда, аз падидаи худшиносии миллӣ, алоқаи самимӣ ва эътиқоду эҳтироми халқи тоҷик ба гузашта ва шахсиятҳои умумибашарии адабиёту фарҳанги форсии тоҷикӣ дарак медиҳад. Таҷлили ин ҷашнҳо як гардиши бесобиқаи илмӣ ва фарҳангиро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба хотири баррасии амиқу доманадори рӯзгору осор ва андешаву афкори Мавлоно Ҷомӣ ва интишори осори абадзиндаи ӯ ба вуҷуд овард. Дар соли ҷашни 575-солагии Ҷомӣ донишманди тоҷик Ш.Нуриддинов дуруст қайд карда буд, ки: «Ин гардиш нерӯҳои тозаи илмиро ҷиҳати омӯзишу таҳқиқи шахсият ва мероси ин абармарди тавоноии тамаддуни башар мутамарказ сохт. Дар натиҷа дар адабиётшиносӣ ва матншиносии тоҷик равияи нави

тахқиқ бо унвони Ҷомишиносӣ пайрезӣ гардид. Бо кӯшиши фидокоронаи насли нави донишмандону муҳаққиқони барӯманд Тоҷикистон ба маркази асосӣ ва умдаи Ҷомишиносии ҷаҳон табдил ёфт» [121].

Осори Мавлоно Ҷомӣ, ки ба шакли пурра то рӯзгори мо расидааст, далел бар маҳбубияти ин шоири бузург ва донишманди тавоно мебошад, ки нақши руҳ ва осори ӯро дар миёни мардуми гуногуни мамолики Шарк ба хубӣ инъикос намудаанд. Имрӯзҳо, бидуни шак, таҳқиқотҳо ва фаъолиятҳои илмӣ ва табъу нашри осори Ҷомӣ гувоҳ бар онанд, ки Ҷомишиносӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар се самти асосӣ: 1. Матншиносӣ. 2. Адабиётшиносӣ. 3. Тарҷумаи адабӣ ҷараён дорад. Аз ибтидои солҳои шастум шоҳаи матншиносии тоҷик бузургтарин ва арзишмандтарин хизматро дар Ҷомишиносӣ анҷом додаанд. Бо кӯшиши фидокоронаи матншиносони тоҷик нусхаҳои нодири осори Ҷомӣ фароҳам ва мавриди пажӯҳиш ва таҳқиқу таҳияву нашр қарор гирифтанд. Натиҷаи заҳмати донишмандони тоҷик ба сурати матнҳои илмӣ-оммавӣ ва илмӣ-интиқодӣ таҳия ва омода гардида, осори Ҷомӣ ба чоп расидаанд, ки дар ин самт фаъолияти густурдаи Б.Сирӯс, А.Афсаҳзод, Ҳ.А.Тарбият, М.Бақоев, К.Айнӣ, З.Аҳрорӣ, М.Мамедова, Ҷ.Додалишоев, А.Зухуриддинов, А.Муҳаммадиев, А.Раҳмонов махсусан калон аст. Ҷиҳати таҳия ва нашри матнҳои илмӣ-интиқодии осори Ҷомӣ фаъолияти матншиносони тоҷик, аз ҷумлаи «Баҳористон», «Ҷихил ҳадис», «Лайлӣ ва Маҷнун», девонҳои сегонаи шоир «Фотиҳат-уш-шубоб», «Воситат-ул-икд» ва «Хотимат-ул-ҳаёт» (бо кӯшиши Аълоҳон Афсаҳзод), «Юсуф ва Зулайҳо» (бо кӯшиши М.Бақоев), «Тухфат-ул-Аҳрор», «Субҳат-ул-аброр» ва «Хирадномаи Искандарӣ» (бо кӯшиши Ҳ.А.Тарбият), «Саломон ва Абсол» (бо кӯшиши З.Аҳрорӣ) бо саҳми бевосита ва роҳбарии ҷомишиносии машҳур Аълоҳон Афсаҳзод ба анҷом расидааст.

Осори Ҷомӣ ба алифбои кирилии тоҷикӣ ду маротиба нашр шудааст, ки аввалӣ соли 1964 (иборат аз панҷ ҷилд) ва дувумӣ давоми солҳои 1986-1989-1990 (иборат аз ҳашт ҷилд) дар рӯзгори илмӣ ва фарҳангии тоҷикон нақши азим дорад. Дар нашри соли 1964 асосан асарҳои бадеии Ҷомӣ бо

кӯтоху қайчӣ кардани муҳтавои асарҳо, ки ба сиёсати замона носоз буд, ба нашр расида бошанд, дар наشري ҳаштчилдаи солҳои 1986-1990 ин амали носавоб то ҷое ислоҳ гардида, ҳамонро баъзе асарҳои шоир нопурра ба чоп расидаанд. Дар наشري ҳаштчилда бо иловаи асарҳои бадеӣ асарҳои илмии Ҷомӣ «Рисолаи арӯз», «Рисолаи мусиқӣ», «Нафаҳот-ул-унс», «Руқаоту мактубот» ба чоп расидаанд. Дар бораи ин ду наشري асарҳои Ҷомӣ Ш.Нуриддинов таъкиди ҷолибе кардааст: «Мардуми мо, (точикон-Ш.Б.) махсусан, ба василаи ин ду нашр тавонистанд ба анвори руҳонӣ ва ақоиду андешаҳои суҳанвари мумтоз, ки ҳама панду андарзу ахлоқу ишқ аст, тамоси маънавӣ пайдо намоянд. Ҷои хушӣ ва масаррат аст, ки донишмандони тоҷик дар наشري охир (соли 1986-1990) кӯшидаанд, на танҳо пораҳои бештаре беҳтари ашъору осори Ҷомиро баргузинанд, балки намунаҳои зиёдро низ аз як силсила асарҳои илмӣ ва адабии мутафаккири бори нахуст ба ихтиёри ҳаводорон ва хонандагони осори Ҷомӣ гузоранд» [121]. Дар ин давра «Фарҳанги осори Ҷомӣ» дар таҳияи луғатшиносии машҳури тоҷик Амон Нуров (солҳои 1983-1985) дар ду ҷилд ба нашр расид, ки дар Ҷомишиносӣ аз қорҳои шоиста ба ҳисоб меравад.

Ҷомишиносӣ дар Тоҷикистон аз нуқтаи назари адабиётшиносӣ низ натиҷаи назаррасе ба бор овардааст, ки ҳамчун намунаи боризи он мақолаҳои А. Мирзоев, Ш. Ҳусейнзода, Х. Мирзозода, М. Бақоев, Р. Ҳодизода, А. Афсаҳзод, Х. Шарифов, З. Аҳрорӣ, С. Воҳидов, А. Зухуриддинов, А. Сатторов, Н. Сайфиев, К. Айни, М. Ашрафӣ, С. Амиркулов ва дигаронро метавон ном бурд. Дар таҳқиқи афкори адабии Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ рисолаи профессор Абдунабӣ Сатторов «Афкори адабӣ ва эстетикӣ Абдурраҳмони Ҷомӣ». -Душанбе, 1975 ҳамчун таҳқиқоти фарогир назаррас аст, чунки ин донишманд афкори адабии Ҷомиро аз қулли осори ӯ барчида, таҳқиқ кардааст, ки ин шоир дар баробари навиштани осори бадеӣ ва илмӣ афкори ҷолиби адабиётшиносӣ низ дорад, ки дар мисоли худ беназиранд. Афкори фалсафӣ ва иҷтимоии Ҷомӣ дар таҳқиқоти донишмандони тоҷик М.Раджабов «Абдурраҳман

Джами и таджикская философия в XV веке» [126], ва А.Курбонмамадов «Эстетика Абдуррахмана Джами» [92] баррасӣ ва пажӯҳиш шудаанд.

Ҷомишиносӣ дар Тоҷикистон ба номи донишманди бузурги тоҷик, профессор Аълоҳон Афсаҳзод пайвастагии ногусастанӣ дорад. Донишманди фарҳефта Аълоҳон Афсаҳзод, ки аз рӯзҳои аввали фаъолияти илмӣ ба таҳқиқ ва омӯзиши рӯзгору осори Ҷомӣ машғул будааст, дар қатори нашри осори шоир, як силсила асрҳои илмӣ-таҳқиқотӣ роҷеъ ба рӯзгору осори Ҷомӣ навиштааст, ки дар мисоли худ назир надоранд ва ин донишманди пурқори тоҷикро дар пажӯҳиши масъалаҳои гуногуни адабиёти форсии тоҷикӣ, ба вежа дар самти Ҷомишиносӣ аз бузургтарин муҳаққиқон шинохта ва эътироф кардаанд. Беҳуда нест, ки Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар ҳаққи заҳматҳои шоёни ин донишманди мутабаҳхир дуруст фармудаанд: «Таҳқиқоти илмӣ, ки Ҷомишиноси тоҷик, шодравон, Аълоҳон Афсаҳзод анҷом додааст, имрӯз миёни аҳли илму адаби кишварҳои ҳамзабону ҳамфарҳанги Эрону Афғонистон эътибори хоса доранд» [129].

Аълоҳон Афсаҳзод роҷеъ ба масъалаҳои гуногуни рӯзгору осори Ҷомӣ 7 монография, аз ҷумла: «Достони «Лайлӣ ва Мачнун»-и Абдуррахмони Ҷомӣ», «Рӯзгор ва осори Абдуррахмони Ҷомӣ», «Таҳаввули афкори Абдуррахмони Ҷомӣ, «Ҷомӣ адиб ва мутафаккир, «Лирика Абд-ар-Раҳмана Джами. Проблемы текста и поэтики», «Ҷомӣ – шоири ғазалсаро», «Нақду баррасии осор ва шарҳи аҳволи Ҷомӣ. Зери назари дафтари нашри «Мероси мактуб» ба чоп расонидааст. Соли 1981 Аълоҳон Афсаҳзод дар Шӯрои илмии Пажӯҳишгоҳи ховаршиносии Академияи илмҳои Иттиҳоди Шӯравӣ дар мавзӯи «Проблемы текста и поэтики лирики Абд-ар-Раҳмана Джами» (Масъалаҳои матну бадеияти осори лирикии Абдуррахмони Ҷомӣ) рисолаи докторӣ ҳимоя намуд, ки ховаршиносони маъруфи Шӯравӣ А.Н. Болдирев ва И.С. Брагинский, ки муқарризонии расмӣ рисолаи илмӣ ӯ буданд, таҳқиқоти А.Афсаҳзоро А.Н.Болдирев «таҳқиқоти бунёдӣ» [69, с. 70] ва И.С.Брагинский «саҳми

арзанда дар ховаршиносӣ ва Ҷомишиносии ҷаҳонӣ» шумурдаанд [72, с. 140-141], ки ин эътирофи ду донишманди бузург ба хизматҳои илмии Аълоҳон Афсаҳзод дар Ҷомишиносӣ аст. Тавассути заҳмати самарфарҷоми Аълоҳон Афсаҳзод дар давоми солҳои 1997 ва 1999 маҷмуи матнҳои таҳиягардидаи осори бадеии Ҷомӣ, аз ҷумлаи «Ҳафт авранг», девонҳои сегонаи «Фотиҳат-уш-шубоб», «Воситат-ул-икд», «Хотимат-ул-ҳаёт» ва се рисолаи илмии ӯ «Ҷомӣ - шоири ғазалсаро», «Ҷомӣ - адиб ва мутафаккир» ва «Таҳлили достони «Лайлӣ ва Маҷнун» дар панҷ ҷилд, дар Ҷумҳурии исломии Эрон зери назари «Дафтари нашри мероси мактуб», ба ҳуруфи арабӣ ба нашр расиданд ва «беҳуда нест, ки то имрӯз беш аз сад олимони номии ватаниву хориҷӣ ҳақдоронаву ҳақгузорона ҳадамоту заҳмоти шоистаи Аълоҳон Афсаҳзодро дар ин бодия қуллаи баланди кӯҳсори Ҷомишиносии ҷаҳонӣ шумурдаанд» [128, с. 110]. Донишманди афғонистонӣ Лаймо Сиддиқӣ низ дар бораи шухрати ҷаҳонии Ҷомишиносии Аълоҳон Афсаҳзод таъкиди ҷолибе кардааст: «Аълоҳон Афсаҳзод дар муддати бист (ҳоло беш аз он – Ш.Б.) сол дар ҷодаи тадвину таҳқиқи осори васеи яке аз ситорагони дурахшони адабиёти дарӣ, шоиру мутафаккири барҷастаи садаи понздаҳум, яъне Абдурраҳмони Ҷомӣ, кор кардаву аз тарафи шарқшиносони шӯравиву хориҷӣ яке аз беҳтарин Ҷомишиносони ҷаҳон шинохта шудааст» [142, с. 46]. Дар радифи асарҳои калон А.Афсаҳзод роҷеъ ба паҳлуҳои мухталифи ҳаёту эҷодиёти Мавлоно Ҷомӣ беш аз сад мақолаҳои илмӣ ва илмӣ-оммавӣ навишта, бисёр намунаҳои осори ӯро дар рӯзномаву маҷаллаҳои соҳавӣ нашр кунонидааст. Инчунин, соли 1978 очерки бадеӣ-тарҷумаиҳолие бо номи «Дарёи нур»-ро чоп кардааст, ки саргузашти бачагӣ ва давраи миёнсоливу камолоти Ҷомиро бо сабки хоно ҳикоят мекунад. Роҷеъ ба мақолаҳо, гузоришҳо, маърузаҳо, қорҳои таҳиякарда, матнҳои нашрнамуда, асару мақолаҳои фарҳангу ҳунаршиносӣ, асарҳои публитсистӣ, асарҳои тарҷумакарда, асарҳои илмӣ, илмӣ-оммавӣ, тақризнамаҳо ва ғайра дар китоби «Осорнома»-и Аълоҳон Афсаҳзод [56] маводи фаровон оварда шудааст.

Тарчумаҳои осори шоир дар заминаи таҳияи ашъори ӯ ба забонҳои русӣ ва забонҳои дигар ба вучуд омадаанд, ки имрӯзҳо осори Ҷомиро дар тамоми мамлакатҳои Шарқу Ғарб шинохта, ба шахсият ва осори безаволи ӯ арзиши шоистаро қоиланд.

Соли 2014 бахшида ба чашни 600-солагии Мавлоно Ҷомӣ якчанд китобҳо, аз ҷумла бознашри очерки А.Афсаҳзод «Дарёи нур», «600 ғазали Ҷомӣ» (интиҳоби Алии Муҳаммадӣ), бознашри рисолаи А.Афсаҳзод «Лирика Абд-ар-Раҳмана Джами» (ба забони русӣ), бознашр бо такмилу таҳрири нави рисолаи А.Сатторзода бо унвони «Назариёти адабии Абдурраҳмони Ҷомӣ», «Ларец мудрости» (тарҷумаи баргузидаи осори Ҷомӣ ба забони русӣ дар таҳияи М.Муллоаҳмадов), рисолаи М.Низомов «Ҳафт авранг»-и Ҷомӣ ва суннати дostonсароӣ дар асри XV» ва рисолаи арзишманди шогирди Абдурраҳмони Ҷомӣ Абдулвосеъ Низомии Бохарзӣ «Мақомоти ҳазрати Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ», ки дар замони зиндагии Ҷомӣ навишта шудааст, дар таҳия ва тавзеҳи Вафо Элбоев дар нашриёти «Дониш» ба чоп расидаанд, ки қадаме пеш дар Ҷомишиносӣ ва шароити феълӣи Тоҷикистон мебошанд. Инчунин, бахшида ба 600-солагии Ҷомӣ конференсияи байналмилалӣ, дар рӯзи 4 -октябри соли 2014 дар шаҳри Душанбе баргузор гардид, ки дар он 80 маърузаи илмӣ ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ, англисӣ, ўзбекӣ, озарбойҷонӣ ва туркӣ шунида шуданд, ки ба омӯзиши масъалаҳои гуногуни рӯзгору осори Ҷомӣ дар самти адабиётшиносӣ, забоншиносӣ ва таъриху фалсафаву фарҳангшиносӣ марбут буданд.

Ҳоло Ҷомишиносӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба тамоили муҳим ва ҷиддии илмӣ-таҳқиқотӣ табдил гардидааст, ки илми ватанӣ метавонад бо дастовардҳои назарраси он ифтихор дошта бошад.

Ҳамин тавр, дostonсароӣ дар таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ як самти муҳими инкишоф ва густариши адабиёти миллӣ маҳсуб мешавад, ки дар миёни дostonҳои давраи классикӣ чандин шоҳкорҳои адабиёти мо таълиф гардидаанд ва бидуни шак аз шоҳкорҳои адабиёти ҷаҳонӣ низ маҳсуб мешаванд, ки дostonҳои Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ дар ҳамин

радиф қарор доранд. Абдуррахмони Қомӣ аз он шоирони сермахсул ва донишманди воқеии адабиёти мо маҳсуб мешавад, ки омӯзиши мероси илмӣ ва адабии ӯ дар замони зиндагияш оғоз гардида, то ҳоло давом дорад ва имрӯзҳо Қомишиносӣ тавассути донишмандони тоҷикистонӣ ва хориҷ аз кишвар ба як раванди муҳими илмӣ ва илмӣ-таҳқиқотӣ табдил ёфтааст.

БОБИ II

ТАҲҚИҚИ САРЧАШМАҲО, НУСХАШИНОСӢ ВА СИМОҲОИ ДОСТОНИ «ЮСУФ ВА ЗУЛАЙХО»-И АБДУРРАҲМОНИ ҶОМӢ

2.1. Сарчашмаҳои асосии достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ

Дар адабиёти форсии тоҷикӣ дар давоми садаҳои X-XV намунаи маснавӣ ва дostonҳои бешумореро дар даст дорем, ки матнҳои онҳо то рӯзгори мо расидаанд ва намунаҳои онҳоро дар фасли якуми боби аввали диссертатсия баён доштем, ки аз осори шифохӣ, динӣ, расму ойинҳои худӣ ва кишварҳои ҳамҷавор ва Қуръони карим оғози худро гирифтаанд. Қуръони карим яке аз сарчашмаҳои фойзбахши адабиёти форсии тоҷикӣ аст, ки дар асоси мундариҷаи он чандин дostonҳо ба назму наср эҷод шудаанд, ки дар адабиёт ҷойгоҳи хос доранд. Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ бо истифода аз мазмунҳои Қуръони карим чандин ғазалу қасида, китъа ва рубоӣҳо гуфтааст. Ҷомӣ бо истифода аз сураи 12-и Қуръони карим, сураи «Юсуф» як дostonи баландмазмуне офаридааст, ки дар миёни дostonҳои «Ҳафт авранг»-и ӯ мисли дурдона назаррабӯӣ мекунад ва аз беҳтарин ва дилрабоатарин дostonҳои адабиёти классикии форсии тоҷикӣ мебошад.

Сюжети гуфтори мардумии яҳуд, ки баъдан ба таркиби бобҳои 37-50-и Таврот гузаштааст, асос ва заминаи дostonҳои «Юсуфу Зулайхо» дар адабиёти форсии тоҷикӣ маҳсуб мешавад, ки намунаҳои ин сюжети дилнишинро аввал дар таркиби Қуръони карим ва минбаъд дар лобалои анвои жанрҳои хурди лирикии фолклорӣ ва адабиёти хаттӣ аз ҷумлаи ғазалу қасидаву тарҷеъбанду таркиббанду мухаммасу соқиномаҳо дучор мегардем. Ҳамаи он шоироне, ки мундариҷаи ин қиссаи хеле ҷаззоби фолклориро дар осори худ ба риштаи таҳриру тасвир гирифтаанд, аз мазомини дар Қуръони карим сабт гардида суд ҷустаанд, ки дар ин миёна

Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ ҳамчун яке аз пешвоёни тариқати нақшбандияи ханафӣ низ қарор дорад. Мавлоно Ҷомӣ ҳамчун шоири донишманд ва ҳунарманди замони худ дар баёну инъикос намудани саҳнаҳои асосии қисса ва нишон додани симоҳои асосӣ ва лаҳзавии дoston бо таъя аз талаботи шариати ислом андешаронӣ кардааст ва аз муҳтавои дар Қуръони карим омада бурун нарафтааст, ба иловаи як ҳикояти «Дostonи духтари Бозға ном аз асли Од, ки ба молу ҷамол назири худ надошт ва ғойбона ошиқи ҷамоли Юсуф шуд». Мавлоно Ҷомӣ дар асар асосан масоили ишқу муҳаббати ирфонӣ ва нақши муршиду муридро таҳлилу баррасӣ намуда, ба симоҳои марказии дoston ва ҷовидонии адабиёти форсии тоҷикӣ Юсуфу Зулайхо назару нигоҳи бештар дорад, ки воқеа ва саҳнаҳои аслии ин асар ба номи онҳо бастагии зиёд дорад. Дар Библия ва Қуръони карим қисматҳои талаби фарзанд кардани подшоҳи Мағриб – Таймус, зода шудани Зулайхо, дар хоби худ муҳаббат варзидани ӯ ба Юсуф, аз муҳаббати сӯзон ишқелбанду занҷирбанд шудани Зулайхо, ишқу муҳаббат варзидани Зулайхо, дар сари роҳи Юсуф аз ғами ишқи ӯ хасхона бино кардани Зулайхо, бо дуои Юсуф бонуи покдоман шинохта шудани Зулайхо ва бо маҳбуби худ Юсуф ба шавҳар баромадан ва марги Юсуфу Зулайхо ба назар намерасад, ки ин қисматҳоро худи шоирон барои ҷолибтар ва таъсирбахш гардидани сюжети асарҳояшон ба муҳтавои дostonҳо илова кардаанд.

Аз маводи сарчашмаҳо ва кутуби таърихӣ ба мо маълум аст, ки дар адабиёти мо нахустин маротиба муҳтавои «Юсуф ва Зулайхо»-ро шоирони асри X Абулмуайяди Балхӣ ва Бахтиёрӣ ба силки назм даровардаанд, ки матни ин дostonҳо то замони мо нарасидаанд. Намунаи нахустини мансури «Юсуф ва Зулайхо» -ро сӯфи ва орифи бузург Абдуллоҳи Ансорӣ бо номи «Анис-ул-муриддин ва шамс-ул-маҷолис» нигоштааст, ки ин асар ҳамчун намунаи беҳтарину баргузидаи насри бадеии ахлоқӣ, мисли қиссаи романмонанд, аз нигоҳи мундариҷа ва аҳдофи ахлоқӣ мавқеъ ва ҷойгоҳи вижаро дорост. Роҷеъ ба муҳтавои мундариҷаи ин сюжети нотакрору хеле ҷолиб дар адабиёти хаттии форсии тоҷикӣ дostonҳои гуногуннавъу

гуногундараҷа офарида шудаанд, ки танҳо аз нигоҳи мухтаво монанданд, вале аз назари маҳорат, салиқаи шоирӣ ва сабки эҷодӣ фарқ мекунанд. Чунин мавзӯҳои ҷолиби фолклорӣ, динӣ, мазҳабӣ ва таърихӣ маҳз ба воситаи хомаи шоирон ва нависандагон умри ҷовидонӣ пайдо мекунанд ва ин гуна асарҳои ҷолиб дар қатори беҳтарин дастовардҳои адабиёти ҷаҳонӣ қарор мегиранд, ки қиссаи «Юсуф ва Зулайхо» намунаи беҳтарини осори дилангез ва мумтозу ҷовидонии адабиёти форсии тоҷикӣ ва олам аст, чунки замина ва реша дар китобҳои муқаддас, аз ҷумла Қуръони карим дорад. Дар китоби Библия, нашри Стокгоlm, соли 1992, мундариҷаи қиссаи «Юсуф» ба таври пурра оварда шудааст, ки метавон онро ба қисматҳои зерин ҷудо кард: 1. Боби 37 – Юсуфро бародарон мефурӯшанд. 2. Бобҳои 37-41 – Юсуф ҳамчун кӯдаки хурдсол ва ҷавон дар Миср қарор дорад. 3. Бобҳои 41-49 – дар шаҳри Миср Юсуф падару модар, бародарон ва хешовандонашро қабул менамояд. 4. Боби 50 – ба марги Юсуф бахшида шудааст. Дар радифи Қуръони карим достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ аз Инҷил -и яҳудӣ ва Таврот-и масеҳӣ асоси мухтавои худро оғоз бахшидааст. Ин ҷо шояд ин тезиси мо мавриди баҳси донишмандон қарор гирад, ки чаро Ҷомӣ аз Таврот ва Инҷил ҳамчун сарчашма истифода кардааст? Ба андешаи мо Ҷомӣ ҳамчун донишманди бузурги асримиёнагӣ аз сарчашмаҳо ва тарҷумаҳои юнонии Таврот ва Инҷил бояд бохабар бошад, чунки дар мавриде ки ба баҳсҳои ӯ дар боби шеъри юнонӣ, арабӣ ва китоби «Поэтика»-и Арасту шинос мешавем, ба мо ошкор мегардад, ки ӯ аз тарҷумаҳои ин асарҳо ба забонҳои арабӣ хабардор будааст. Дар ҳамин бобат Аълоҳон Афсаҳзод ишорае дорад: «Дар эҷодиёти ӯ эҳтироми бузург ба намояндагони халқҳои гуногуннаҷод (юнониҳо, яҳудиён, зангиҳо, курдҳо, арабҳо) ва тамаддуни умумибашарӣ, адабиёти Юнони қадим, Эрони бостон, Инҷил, Таврот, осори хаттии арабӣ, ки аз он ба фаровонӣ баҳра бардоштааст, нақши барҷастае дорад» [53, с. 493]. Аз сабаби он ки Мавлоно Ҷомӣ яке аз пешвоёни тариқати Нақшбандия дар замони худ буд, наметавонист ин эҳтироми худро ба китоби Таврот ошкор баён созад, ҳарчанд дар лобалои достони «Юсуф ва Зулайхо» ва осори

илмияш ин нукта ба назар мерасад. Дар достони худ Абдуррахмони Ҷомӣ аз мухтавои дар Таврот ва ҳатто Қуръони карим омада убур карда, ба мундариҷаи бунёдии қисса маводи дигар илова намудаанд, то мухтавои дoston таъсирбахшу чолиб гардад. Мухтавои дostonро чаҳор қисмате, ки қаблан нишон додем, ба пуррагӣ нишон медиҳанд ва саҳнаҳои мухталифи дар сюжет овардашуда муносибати танготанге дар саҳифаҳои рӯзгори инсоният ва маданияти умумибашарӣ доранд.

Саҳнаҳое, ки дар қиссаи Юсуф аз тарафи худаш ба сомон расидаанд, ба эҷодиёти шифоҳии қарнҳои шонздаҳ ва ҳабдаҳи қабл аз мелод мансубанд, ки ба рӯзгори ҳукмронии фиръавнҳои Миср баробар мебошанд, ки тадриҷан ба осори бадеӣ мубаддал гардида, то замони мо ҳамчун намунаҳои қиссаҳои ривоятӣ омада расидаанд. Муҳаққиқи тоҷик Сардорбек Азорабеков роҷеъ ба заминаҳо ва паҳншавии ин сюжети таъсирбахшу чолиб дар илму фарҳанги христианин чунин таъкид кардааст, ки: «Пайдоиши ин қисса аслан, аз рӯзгор ва қиссаи мардуми соминажоди Миср аст ва пас аз тақрибан шашсад сол ба китоби ибронии Таврот дохил гардид ва баъд аз ин ҳамчун қиссаи динии яҳудӣ шинохта шуд. Қаҳрамони он Юсуф шахсияти таърихӣ буда, ҳамчун шахси хирадманд ва наҷотбахши халқ ба нақлу қисса ва ривоят табдил ёфтааст» [38, 27]. Яке аз пажӯҳишгарони аврупоӣ Марк Пилоненко чунин андеша дорад, ки: «Қиссаи «Юсуф ва Оснат» илҳомбахши Абдуррахмони Ҷомӣ мебошад, ки дар асри яки мелодӣ ба забонҳои қадим дар пайравии Таврот навишта шудааст, ки қиссаи яҳудӣ мебошад» [177, с. 50].

Ин андешаи Марк Пилоненкоро В.Элбоев дар диссертатсияи худ муқоиса карда, таъкиди М.Пилоненкоро қомилан инкор мекунад: «Қиссаи «Юсуф ва Оснат», ки М.Пилоненко дар назар дорад, ба достони «Юсуфу Зулайхо» ягон муносибате надошта ва номи Оснат, ки оварда шудааст, номи ҳамсари Юсуф аст, ки духтари яке аз қоҳинони (диндорони) Миср аст» [165, с. 40], ки роҷеъ ба ин нукта дар Таврот (дар саҳифаи 3) чунин меҳонем: «Ва Оснат, духтари Фӯтифаръ, қоҳини Ёнро ба ӯ ба занӣ дод» [3, с. 77]. Таъкиди М. Пилоненкоро С.Азорабеков тарафдорӣ мекунад ва

мегӯяд, ки: «Шояд, ки Мавлоно Ҷомӣ ҳам ҳангоми навиштани асари тасаввуфияш аз ин қиссаи мистралӣ (ирфонӣ) бархурдор гардидааст» [38, с.32].

Хулосаи ин ва андешаҳои фавқ он аст, ки «Юсуфу Зулайхо» ҳамчун асари ҷолиб дар маданияти насронӣ масеҳӣ чойгоҳи назаррас дорад ва шоири бузурги тоҷик Абдурраҳмони Ҷомӣ ҳам муҳтавои ин қиссаи масеҳиро хуб ва хуш истиқбол карда, достони хеле ҷолибе таълиф кардааст.

Бар аҳли илм маълум аст, ки муҳтавои қиссаи машҳури «Юсуфу Зулайхо» -ро баъд аз Таврот дар китоби муқаддаси Қуръони карим дучор мегардем ва мехонем, ки ин ду китоби муқаддас ва бунёди заминаи густариш ва тарвиҷи ин қиссаи хонданӣ ва ҷолиб дар адабиёти олам ва форсии тоҷикӣ гардидаанд. Бунёди мавзӯ дар ҳар ду китоби муътабар, ки номбар кардем ҳамгун аст. Муҳтаво ва сюжети қисса дар Таврот муфассалтар, вале дар Қуръони карим мухтасар ифода гардидааст.

Ба мундариҷаи кутуби таърих, тафсириҳо, қасас-ул-анбиёҳо ва китобҳои фолклориву хаттӣ қиссаи «Юсуф ва Зулайхо» дохил шуда, дар давоми рӯзгори зиёд ба як қисми арзандаи маданияти исломии мо мубаддал гардидааст, ки аз Қуръони карим сарчашма мегирад. Қуръони карим ҳамчун сарчашмаи мусаффову тоза ва илҳомбахш дар илму адаб ва фарҳанги форсии тоҷикӣ назару ҷаҳонбинии тозае овардааст. Дар рисолаи «Қорномаи ислом» Абдулҳусайни Зарринқӯб чунин таъкид кардааст: «Қорномаи ислом як фасли дурахшони таърихи инсонӣ аст, на фақат аз ҷиҳати тавфиқе, ки муслимин дар эҷоди як фарҳанги тозаи ҷаҳонӣ ёфтаанд, балки низ ба сабаби футуҳоте, ки онҳоро муваффақ кард, ба эҷоди як дунёи тоза барои Шарқ ва Ғарб. Қаламрави Ислом дар воқеъ, на Шарқ буд на Ғарб» [83, с. 7]. Қуръони карим ҳамчун манбаъ, сарчашма ва қонуни асосии илму фарҳанги исломӣ мебошад. Дар саҳифаҳои гуногуни Таврот исмҳои хоси Яқуб, Шис, Идрис, Иброҳим, Юнус, Одам, Нух, Юсуф, Марям ва дигаронро мехонем, инчунин ин номҳо ва дигар исмҳоро дар саҳифаҳои

Қуръони карим низ мебинем, ки ба баъзе аз ин номҳо дар Қуръони карим сураҳои чудоғона омадаанд.

Сураи «Юсуф» ки аз 111 оят фароҳам омадааст, дар Макка нозил шуда, ба рӯзгори ибратбахши Юсуфи пешвову мураббӣ бахшида шудааст. Ҳамаи воқеа, ҳодиса, мушкилот ва хурсандихое, ки аз сари Юсуф гузаштааст, дар ин сура баён гардидаанд, ки роҷеъ ба ин воқеаҳо дар фаслҳои ояндаи диссертатсия андешаронӣ хоҳем кард.

Дар сураи «Юсуф» исмҳои Юсуф панҷоҳу ду маротиба, Яъқуб шаш, Иброҳим ду, Исҳоқ ду ва Азиз панҷ маротиба оварда шудаанд. Аз 111 ояти ин сура оятҳои яқум ва сеюм ба рӯзгори Юсуф робита надоранд ва ояти сеюм нишондиҳандаи унвони қисса – «аҳсан-ул-қасас» мебошад.

Дар маҷмуъ 101 оят ба рӯзгори ибратбахши Юсуфи пайғамбар бахшида шуда, шуруъ аз ояти 102-и сура то хатми он (ояти 111) роҷеъ ба ҳазрати Муҳаммад ва дорой имони қавиву мусулмони воқеӣ будан сухан меравад. Қисмати асосии ин сура (ояти 101), ки бевосита ба Юсуф дахл дорад, чунин анҷом мепазирад: «Эй Парвардигори ман! Ба ман подшоҳӣ додӣ ва ба ман таъвили аҳодисро омӯхтӣ. Эй Пайдоқунандаи осмонҳову замин, Ту дар дунёву охират корсози ман ҳастӣ, маро мусулмон бимирон ва маро бо нақӯкорон бипайванд!» [8, с. 247].

Саргузашти Юсуфи пайғамбар дар Қуръони карим пай дар пай ва муназзам омадааст ва ин гуна муназзамӣ танҳо ба қиссаи «Юсуф» хос аст. Ин муназзамии муҳтавои қисса, ки дар Қуръони карим омадааст, дар достони Абдурраҳмони Ҷомӣ риоя нагардида, номи боб ва фаслҳои дoston пасу пеш омадаанд, ки хоси сабки шоир аст. Дар Қуръони карим аз қиссахое, ки роҷеъ ба Пайғамбарони дигар оварда шудааст, мо муборизаву чадали эшонро бо қавмҳои саркаш мехонем, аммо муҳтавои қиссаи «Юсуф» аз аввал то охир ба зиндагӣ ва орзуву ниятҳои неку ибратбахши ӯ ва аз мушкилоту фоҷиаҳои саҳти ба сараш омада ва бо нерӯи хирад ва ақлу заковат паси сар кардани онҳо сухан меравад. Дар робита ба ҳамин нукта дар китоби машҳури «Таърихи Табарӣ» ин нуктаи чолибро мехонем: «Бад-ин қиссаи эшон андар ибратест мар худовандони хирадро, ки кори эшон

бад-ин чаҳон андар нигаранду ибрат гиранд ва ин ҳадисро ба Қуръон андар қиссае неку хонанд ва некутарин қисса ин қисса аст» [2, с. 164]. Иқбол Яғмоӣ роҷеъ ба мундариҷаи ин қисса андешае дорад, ки: «Дар ин қисса чихил ибрат аст, ки маҷмуи он дар ҳеҷ қиссае бачо нест» [97, с. 64]. Муҳаммади Ҳазоилӣ дар китоби арзишманди «Эъломи Қуръон» қиссаи «Юсуф»-ро, аз он хотир «аҳсан-ул-қасас» ҳисобидааст, ки ин қиссаи муассиру омӯзанда ба инсонҳо «асрори муҳаббатро боз менамояд» [150, с. 669].

Муфассирони машҳури асримиёнагӣ, аз ҷумла Абубакр Атиқи Нишопурӣ дар «Тафсири Сурободӣ», Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Зайди Тӯсӣ дар «Асситин-ал-ҷомеъ лил-латоиф-ил-басотин», ки аз тафсириҳои бузурганд ва муҳтавои қиссаи «Юсуф» дар онҳо муассиру барҷаста шарҳ ёфтааст, мучиби «аҳсан-ул-қасас» хондани ин қиссаи ҷолибро дар нуктаҳои зерин дидаанд, ки дар лобалои он номи пайғамбарону ғариштаҳо, инсонҳо, чаҳорпоён ва ғайра дар маҷмуъ омада, як мундариҷаи воҳидро ташкил додаанд. Инчунин, дар ин қисса суҳан аз одобу рӯзгори бандиёни зиндонҳо, фазилати инсонӣ, камбуду нуқси ҷоҳилон, найрангу макри занҳо, садоқати ошиқон, иффату покдоманӣ, ҷавонмардӣ, ғакру нодорӣ, ғаму шодӣ, тухмат, асириву амирӣ ҷой дорад. Ҳамчунон, дар ин қисса роҷеъ ба улуми тавҳид, фикҳ ва таъвилу таъбири хоб ва ғайра меравад, ки дар якҷоягӣ мундариҷа ва ҳадафу бунёди онро ба хонандаи борикназар кушоду ошкоро мефаҳмонанд.

Дар ду тафсири арзишманде, ки қаблан ёд кардем, муфассирон Атиқи Нишопурӣ ва Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Зайди Тӯсӣ оид ба таркиби ба Қуръон дохил шудани қиссаи «Юсуф» чунин нуктаҳои ҳамгун омадаанд: «Чӣ буд, агар Худои таъоло сурае фириштад, ки дар он сура амру наҳй набувад ва дар он сура қиссае бувад, ки дилҳои мо бад-он биёсояд. Худой гуфт, азза ва ҷалла: «Наҳну нақуссу алайка аҳсанулқасас». Инак, қиссаи «Юсуф» туро баргӯям, то ту бар эшон хонӣ» [16, с. 134] ва [22, с. 64-65].

Дар ҳар даври замон лаҳзаҳои алоҳидаи ин қисса шоирон, адибонва муфассиронро бар он нукта сафарбар кардааст, ки ба мундариҷаи ахлоқии

он диққат гуморида, дар ин мавзуи ҷолибу хонданӣ осори ҷолибе офаранд. Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Зайди Тӯсӣ роҷеъ ба мундариҷа, маҳбубият, самимият ва фазилату илҳомбахшии ин қисса андешаи ҷолибе баён доштааст: «Дар он ҳадиси оврагии Юсуф ва достони дилдодагии Зулайхо ва он мояи шӯру шавқ ва шефтагиву ҳаҷру васл, ки дар ин сура аст, бисёре аз нависандагон ва шоирону муфассиронро илҳом бахшида, чунон ки дар ин замина осоре гиромӣ ва арҷманд офаридаанд» [22, с. 1].

Донишмандони пешаҳои гуногун, хусусан улуми адабӣ, таърихӣ, муфассирон, файласуфон ва дигарон роҷеъ ба хусусиятҳои ибратбахш, ҳадафманд, омӯзанда ва масарратбахши ин қисса афкори хубу ҷолиб гуфтаанд, ки моҳияти баланди динӣ, илмӣ, таърихӣ, ҷуғрофӣ ва фарҳангӣ доранд. Дар дохили китоби муқаддаси Қуръони карим исми муътабари 26 пайғамбар омадаанд, ки қиссаҳои зиёд оид ба рӯзгори ибратбахши онҳо дар кутубу расоили мухталиф сабту забт гардидааст, ки ҳамагӣ муассиру дилнишинанд. Донишманди тоҷик Ф.Насриддинов, ки оид ба арзишҳои адабӣ дар тарҷума ва тафсири Қуръон таҳқиқоти арзишманде кардааст, роҷеъ ба мавқеи қиссаҳои қуръонӣ, ки ба номи Пайғамбарон омадааст, чунин андеша дорад: «Мафҳум ва истилоҳи «қисса» дар Қуръон бо маънии истилоҳии роиҷи он дар адабиёт тафовути назаррас дорад. Зеро қиссаҳои қуръонӣ чун ҳуди матни Қуръон аз ваҳйи Илоҳӣ борвар гардидаанд ва мақсадеро дунбол доранд, ки ҳадафи меҳварии кулли матни китоби осмонист. Аз ин рӯ, қисса дар Қуръон на чун таълифоти достонист. Қуръон китоби қисса намебошад, балки он сарчашмаи ҳидоят буда, қисса чун василае бар найли ормонҳои ҳидоятии ин китоби муқаддас хидмат намудааст» [114, с. 226]. Воқеан, қиссаҳои ибратбахш, ки аз рӯзгори Пайғамбарон дар Қуръони карим омадааст ва шарҳу бозгӯии онҳоро дар кутуби тафсир меҳонем, ҳидоятгар ва иршодгари ҷомеаи инсонӣ мебошанд. Қиссаи «Юсуф ва Зулайхо», ки дар таркиби Қуръони карим омадааст, ҳаргиз мухтавояш бетаъсир ва ҳолӣ аз матлабҳои ҳунариву адабӣ нест ва шеваи баёну офаринишҳои ҳунари дар он мавқеи хеле баланд доранд ва: «Чун мухтавову мундариҷаи «Юсуф ва Зулайхо», ки роҷеъ ба

рухдодҳои воқеӣ ва рӯзгору зиндагии шахсиятҳои таърихӣ ривоят кардааст, бо забони салису равон нигошта шудааст, ки чунин қиссаи машҳуру матбуъ намунаи хеле кам дар адабиёти олам дорад. Аз қиссаҳои машҳури Қуръони карим, ки ба пайғамбарон бахшида шудаанд, қиссаи «Юсуф» истисноат, ки мазмуну мундариҷааш бо як мароми муназзам ва силсиланок баён ёфтааст, ки ин хусусияти умда танҳо хоси ин қиссаи машҳур аст» [165, с. 49].

Ояти охирини сураи «Юсуф» (ояти 111) дар Қуръони карим, ки мазмун ва мундариҷаи қиссаи «Юсуф» - ро ҷамъбаст мекунад ва Ҷомӣ саҳт таҳти таъсири он қарор доштааст, бо ин ҳарфҳои воло анҷом пазируфтааст: «Ба дурустӣ, ки дар қиссаи пайғамбарон барои соҳибхирадон панде ҳаст. Қуръон сухане нест, ки барбофта бошад, валекин тасдиқкунандаи он чи аст, ки пеш аз вай аст ва баёнкунандаи ҳар чиз ва хидоят ва бахшоиш барои муъминон аст» [8, с. 111].

Ҳамин тавр, сарчашмаҳои асосӣ ва бунёдии достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Абдурраҳмони Ҷомиро метавон ба таври фишурда чунин номбар кард: китобҳои муқаддаси Таврот (бобҳои 37-50, қисмати «Ҳастӣ»), Қуръони карим (сураи 12, ки аз 111 оят ибрат аст), китобҳои «Таърихи Табарӣ» (бобҳои «Ҳабари Юсуф алайҳиссалом» ва «Қиссаи Зулайхо бо Юсуф»), «Тарҷумаи «Тафсири Табарӣ», тафсириҳои «Кашф-ул-асрор»-и Рашидуддин Абулфазли Майбудӣ, «Тафсири Сурободӣ»-и Абубакр Атиқӣ Нишопурӣ, «Ас-ситин-ал-ҷомеъ лил-латоиф-ил басотин»-и Зайди Тӯсӣ.

Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ бо тақия ба ин сарчашмаҳои муҳимми илмӣ, неруи халлоқона ва завқу салиқаи баланди ҳунари шоирӣ тавонистааст, ки як достони беҳтаринва дилнишинро дар таърихи адабиёти классикии форсии тоҷикии асри XV биёфарад, ки дар кишварҳои зиёди Шарқ дар имтидоди беш аз 500-сол пайравону эътиқодмандои зиёд пайдо кардааст ва дар пайравии асари ӯ асарҳои худро ба забонҳои ўзбекӣ, туркӣ, озарбойҷонӣ, гурҷӣ, тоторӣ, қазоқӣ, туркманӣ, паштунӣ ва ғайра эҷод кунанд ва аз ному маҳорати шоирии ӯ ба неқӣ ёд кунанд.

2.2. Нусхашиносӣ ва шарҳнигорӣ ба достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Абдуррахмони Ҷомӣ

Мавлоно Абдуррахмони Ҷомӣ асарҳои зиёде эҷод кардааст, ки хушбахтона, ҳамаи осори ӯ дар шакли пурра то замони мо бегазанд расидаанд ва ин осори бузургу гаронарзиш дар марказҳои гуногуни олам эҳтиёткорона нигаҳдорӣ мешаванд. Мувофиқи нишондоди сарчашмаҳои осори Ҷомӣ дар замони барҳаёт будани худаш нусхабардорӣ шудааст, ки ин кори савобро бори нахуст худи шоир анҷом додааст. Оид ба миқдори асарҳои Ҷомӣ дар байни муҳаққиқон ва ҳатто шогирдони ӯ, ки дар борааш дар замони зиндагии ӯ асар навиштаанд, аз ҷумла Алишери Навоӣ, ки дар «Хамсат-ул-мутаҳаййирин» миқдори асарҳоро 39 ва дар «Насоим-ул-муҳаббат»- аш 40, Абдулғафури Лорӣ дар «Такмила» 47 ва Абдулвосеъ Низомии Бохарзӣ дар «Мақомоти Ҳазрати Мавлоно Абдуррахмони Ҷомӣ» 42 асари шоирро нишон додаанд ва тазкиранигорон Абдуллоҳи Кобулӣ, Волаи Доғистонӣ, Муҳаммад ад-Доробӣ, Тақиуддини Авҳадӣ бар он андешаанд, ки: «Ҷомӣ баробари адади ҳуруфи таҳаллуси худаш аз рӯи ҳисоби абҷад, яъне «Ҷомӣ», ки дар маҷмуъ ба рақами 54 баробар мешавад, асар навиштааст ва Муталлибхоча Фаҳмӣ дар тазкираи худ (нусхаи хаттии рақами 952-и Захираи дастнависҳои АМИ Ҷумҳурии Тоҷикистон, варақҳои (6Б - 9Б) фикри дигарро баён кардааст, ки адади асарҳои Ҷомӣ на ба калимаи «Ҷомӣ», балки «Ҷом», ки ба ҳисоби абҷад ба 44 баробар меояд, мутобиқ аст [148, с. 326-331]. Аз ин ҷиҳат, тахмин кардан мумкин аст, ки шояд ин ривоятҳо ва рақамҳо бофтае беш набошанд» [47, с. 111]. Аз донишмандони эронӣ Алиасғари Ҳикмат, ки роҷеъ ба рӯзгору осори Ҷомӣ таҳқиқоти арзишманде кардааст, дар китоби «Ҷомӣ» миқдори асарҳои ӯро 38 адад медонад ва таъкид кардааст, ки: «Моро ҳарчанд бар тамоми муаллафоти Мавлоно, мутаассифона, дастрас набуд, аммо то он ҳад, ки васоили мавҷуда дар Техрон иҷозат меод, дар бораи ҳар як аз кутуби устод, ки ба зиёрати он ноил шудаем, дар ин ҷо ба тартиби таърихи таълиф тавзеҳоте медиҳем» [154, с. 166]. Донишманди тоҷик Аълоҳон Афсаҳзод

дар натиҷаи пажӯҳиш, таҳқиқ ва санчиши нусхаҳои гуногун дар китобхонаҳои Тоҷикистон, Ўзбекистон, Федератсияи Россия, Озарбойҷон, Арманистон, Ҷумҳурии Ислонии Эрон, Покистон, Ҳиндустон ба натиҷаи дуруст расидаанд, ки миқдори асарҳои Мавлоно Ҷомӣ аз 46 адад иборат аст ва қайд кардааст, ки: «Аз 46 асари аниқшудаи Ҷомӣ чихилтояшон дастраси мо буданд, ки онҳоро аксаран бо муқоисаи нусхаҳои дигар шахсан мутолиа карда, адабиёти доир ба онҳо мавҷудбударо танқидан омӯхта баромадем» [47, с. 129].

Маълумоти сарчашмаҳо ва санадҳои таърихиву адабӣ гувоҳӣ медиҳанд, ки Ҷомӣ дар охири умр «Куллиёт»-и осорашро, ки 38 асарашро дар бар мегирад, дар соли 893-и ҳиҷрӣ (1488)-и мелодӣ тартиб дода будааст. Ин далелро иборати зерин, ки дар муқаддимаи «Куллиёт»-и Мавлоно Ҷомӣ омадааст, таъкид ва тасдиқ менамояд: «Ин фақири мустаҳом ва асири хаёлоту авҳом... дар ҳама ҳол чун гӯй саргардони майдони гуфтугӯй буда,... суханаш мутанаввеъ афтода... баъзе аз қабилӣ наср... ва баъзе аз мақулаи назм... ва ҳар як аз инҳо гарчи чудо-чудо ба назари ноқидони басир ва мубассирони ҳабир расида, самти қабул ёфта, шак нест, ки ҳайати иҷтимоии мураккаботро ҳолате ҳаст, ки дар сурати ифтироқии муфрадот он нест... Лочарам, дар ин вило чунон дар хотир омад, ки маҷмуае мурағбат, ки миръоти ҷамоли ваҳдати он касрат ва ойинаи камоли ҷамъияти он мутафарриқат бошад. Ва чун бар ин маънӣ иқдом намуда шуд ва ба тавфиқи Аллоҳ субҳонаҳу ба итмом расонида, ба маърази арзи фозилон расонида мешавад. Умед аст, ки аз шарафи қабули он сарбаландон баҳраманд гардад» [26, (дастхат), бидуни соли нашр, варақҳои 1Б, 2 А]. Баъдан, Луфалибеки Озар дар бораи он ки «Куллиёт»-и ба дасти худи Ҷомӣ мурағбатгардидаро дидааст, дар тазкираи худ чунин хабар овардааст: «Расоили бисёр аз аксари улум назман ва насран ба форсӣ ва арабӣ бад-ин муҷиб навишта, ки аксари онҳо ба як чилд ба хатти Мавлоно ба назари фақир расида» (Баргирифта аз китоби А.Афсаҳзод. Ҷомӣ- адиб ва мутафаккир) [49, с. 125]. Яке аз нусхаҳои қадимтарини ҳамин «Куллиёт», ки соли 1502-1503 дар Ҳирот китобати он аз тарафи Муҳаммад

ибни Ҳасаншоҳ Ал-Котиб Ал-Ҳаравӣ ба поён расонида шудааст, 38 асари Ҷомиро фаро мегирад. Ин нусхаи боарзиш ба таъкиди А.Афсаҳзод: «... таҳти рақами 1331 дар захираи дастхатҳои шарқии АИ Ҷумҳурии Ўзбекистон нигоҳ дошта мешавад, ки аслан ҳамон нусхаи тартибдодаи Ҷомӣ мебошад. Нусхаи дувуми ҳамин «Куллиёт», ки таҳти рақами Дорн-422 дар Китобхонаи давлатии оммавии Санкт-Петербург нигоҳдорӣ мешавад, солҳои 1525-1530 истинсоҳ гардидааст» [47, с. 112]. Дар ҳамин нусхаи қадимтарини «Куллиёт»-и Ҷомӣ достони «Юсуф ва Зулайхо» дар varaқҳои 261 А - 340 Б омадааст ва аз ҳамин нусхаи нодир котибон нусхаҳои дигарро китобат кардаанд, ки дар китобхонаҳои гуногуни олам маҳфузанд.

Аз достони «Юсуфу Зулайхо» -и Абдурраҳмони Ҷомӣ нусхаҳои хеле зиёд боқӣ мондаанд, ки тибқи нишондоди феҳристҳо дар ганчинаҳои мухталифи олам, аз ҷумла, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Эрон, собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ, Туркия, Покистон, Озарбойҷон, Англия, Фаронса, Ўзбекистон ва ғайра нигоҳдорӣ мешаванд.

Аҳмади Мунзавӣ дар «Феҳристи нусхаҳои форсӣ», ҷилдҳои 3-4 рӯйхати 199 нусхаи хаттии достони Ҷомиро аз китобхонаҳои олам ҷамъ овардаву, характеристикаи ҳар нусхаро бозгӯӣ кардааст. Нусхаҳои № 3312 ва № 36721, ки тақрибан дар байни солҳои 889 ҳ. (1484 -и м.) китобат шудани онҳоро Аҳмади Мунзавӣ нишон додааст, аз нусхаҳои дастхатҳои куҳантарин ва дар замони зиндагии шоир истинсоҳшуда мебошанд, ки дорои моҳияти хубу баланди илмӣ ва адабӣ буда, ин нусхаҳо феълан дар Ҷумҳурии Исломии Эрон (Теҳрон) маҳфузанд. Нусхаи дигари хеле боарзиш, ки зери рақами 36718, ки дар китобхонаи АУ собиқ СССР (шаҳри Москва) маҳфуз аст, яке аз нодиртарин нусхаи дастхати достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Ҷомӣ мебошад, ки дар «Куллиёт»-и китобаткардаи Ҷомӣ, ки дарсоли 893-и ҳиҷрӣ (1488)-и мелодӣ анҷом пазируфтааст, омадааст, чунки тибқи нишондоди феҳристҳо ин нусхаро худи шоир китобат кардааст. Микрофилми ҳамин нусха таҳти рақами №1042 дар Донишгоҳи Теҳрон маҳфуз аст.

Дар «Феҳрист»-и Аҳмади Мунзавӣ зери саҳифаҳои 3330 то 3340 - 198 нусхаи гуногуни хаттӣ бо изофаи нусхаи таҳти рақами 3312 қарордошта, ки чамбулчамъ аз 199 нусхаи хаттӣ иборат мешавад, «Юсуфу Зулайхо»-и Ҷомӣ ҷойгузин шудааст, ки нусхаҳои гуногун буда, моҳияти баланди илмӣ-матншиносӣдоранд [171, с. 330-340].

Дар ҷилдҳои якум ва дувуми китоби боарзиши «Феҳристи дастхатҳои шарқии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон», (2Б, 232-238) 14 нусхаи ҷолиб ва дар замонҳои гуногун китобатшудаи дастнависҳои достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ ниғаҳдорӣ мешаванд [148]. Ҳангоми пажӯҳиш ва муқоисаи ин нусхаҳои достони «Юсуф ва Зулайхо» ба назар расид, ки ин нусхаҳо дар солҳои гуногун аз тарафи котибони гуногунсалиқа китобат шуда, дар байни онҳо монандӣ ва тафовути бисёре ба назар мерасад, ки таҳқиқоти матншиносии (текстологии) ҷиддиро тақозо доранд. Дар баъзе нусхаҳо матни дoston бо хати хубу зебову хоно китобат шудаанд, дар баъзе нусхаҳо матни дoston дар ду қатор ва ҳошияи варақҳо истинсоҳ гардидаанд, баъзе нусхаҳо барқарор карда шудаанд, дигар нусхаҳо аз нисфи дoston оғоз шудаанд, дар ҳошияи баъзе нусхаҳо рубоиёт ва ғазалҳо оварда шудаанд ва соли китобат надоранд ва амсоли инҳо. Дар дигар нусхаҳо андозаи саҳифаҳо гуногун, баъзе саҳифаҳо афтодаанд, ки кори муҳаққиқонро то дараҷае баҳри муайян кардани вежагиҳои матни нусхаҳо душвор мекунад. Аммо таҳқиқи матншиносии ин 14 нусха кори зарур ва муҳими оянда аст. Барои баён кардани ҷигунагии ҳолат ва вежагиҳои нусхаҳои достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Ҷомӣ дар асоси нишондоди «Феҳристи захираи дастхатҳои шарқии Академияи миллии илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» мушаххасан тавсифи нусхаҳое, ки матни комиланд, соли китобат, арзиши муҳимми илмӣ ва минётур доранд, бозгӯӣ мекунем:

1. Дастхати № 1872. Матни дастхат дар ду сутун бо хати настаълиқи оби тилло зебо навишта шудааст. Коғазаш шарқӣ буда, бо ранги сурх ва сабз хатҳо кашида шудааст. Сарлавҳаҳо бо хати хоно, алоҳида навишта шудааст. Матн бо унвони дoston шуруъ мешавад. Дар матн 8 минётур

оварда шудааст (варақҳои 56А, 58Б, 61Б, 62А, 96Б, 97А, 120Б, 121А). Матндар асри 16 китобат шудааст. Муқовааш осиемиёнагӣ, рангаш сабзи чигарӣ. Андозаи саҳифаҳо 14x22,5 см. мебошад.

2.Дастхати № 1004/1. Дастнависи бо хати зебо ва ороишот ороёфта буда, матни он дар 3 сутун бо хати настаълиқи зебо навишта шудааст. Сарлавҳаҳо бо рангҳои гуногун гулкорӣ карда шудаанд. Замони китобат 1220 ҳ.ш (1805 м.) аст. Номи котиб Муҳаммад бинни Мирзо Аҳмад аст. Ин нусха дар Кашмир китобат шудааст ва аз 164 варақ иборат аст. Муқовааш Кашмирӣ буда, андозаи саҳифаҳо 14x23 см. мебошад. Дар муқаддима ашъори парокандаи тоҷикӣ ва ӯзбекӣ ҷой доранд.

3.Дастхати № 466. Матни дастхат дар ду сутуни қоғази қуқандӣ бо рангҳои тиллоӣ ва сурх бо хати зебои настаълиқ навишта шудааст. Унвони сарлавҳаҳо бо киновар навишта шудааст. Дар дастнавис 12 миниатюр ҷой дода шудаанд (сах. 24А, 35А, 47Б, 58Б, 61Б, 65А, 94Б, 102Б, 108А, 121Б, 134Б, 145Б). Дар дастнавис якчанд намуди муҳр ба назар мерасад, ки дар онҳо номи Сайид Мир Сиддиқ бинни Сайид Амир Музаффар ба соли 1296 ҳ. ш. (1879 м.) омадааст. Ҳамин тавр, равшан мегардад, ки дастхат дар китобхонаи шахсии адиби машҳури Бухорӣ Сиддиқи Ҳашмат мавҷуд будааст. Ба Сиддиқи Ҳашмат тақризи хубе, ки дар муқаддимаи дастхат оварда шудааст, мансуб аст, ки соли 1890 навишта шудааст. Тахмин кардан мумкин аст, ки дастхат аз ҷониби Сиддиқи Ҳашмат нусхабардорӣ шуда, минётурҳоро низ ӯ кашидааст. Матн аз 154 саҳифа иборат аст. Номи муқовагар Мулло Муҳаммади Умар ва соли муқова кардан 1266 ҳ. ш. (1850 м.) аст. Андозаи саҳифаҳо 12x21 см. аст.

4.Дастхати № 459/1. Матн дар ду сутун бо хати шикастаи настаълиқ дар қоғази қуқандӣ навишта шудааст. Номи сарлавҳаҳо бо хати хоноӣ зебои настаълиқ навишта шудааст. Замони хатми китобат 1261ҳ.ш. (1845 мелодӣ) аст. Котиби нусха Мулло Қобил бинни Мулло Авазбадали Арабхонагӣ мебошад. Дастхат барои Қорӣ Ҳоҷӣ ном шахс китобат шудааст ва он аз 140 саҳифа иборат аст. Муқовааш Осиеи Миёнагии

рангаш сурхи чигарӣ ва номи муқовагар Мир Одил аст. Андозаи саҳифаҳо 12,7x20,8 см. мебошад.

5.Дастхати № 265/1. Матн дар ду сутун бо хати настаълиқи шикаста, дар коғази қуқандӣ, дар чаҳорчӯбае бо рангҳои тиллоии ранга ҷойгир карда шудааст. Сарлавҳаҳо бо киновар навишта шудаанд. Замони хатми китобат 1268 ҳ.ш. (1851м.) ва котиби нусха Мир Исомиддин аст. Нусха аз 136 саҳифа иборат аст. Андозаи саҳифаҳо 16x27 см. аст.

6.Дастхати № 1875. Матни нусха дар ду сутуни коғази қуқандӣ бо хати зебои настаълиқ навишта шудааст, ки бо хатҳои сурх зеб дода шудаанд. Сарлавҳаҳо бо киновар навишта шудаанд. Замони китобат 1266 ҳ.ш. (1850 м.) ва исми котиб Мулло Муҳаммадлатифи Заҳрошом бинни Домулло Холмуҳаммади Самарқандӣ мебошад. Андозаи саҳифаҳо 14x25,5 см. аст.

7.Дастхати № 8/1. Матни нусха дар ду сутун ва ҳошияи варақҳо бо настаълиқи унсури шикаста доштаи коғази қуқандӣ навишта шудааст. Сарлавҳаҳо бо киновар навишта шудааст. Замони хатми китобат 1262 ҳ.ш. (1846 м.) буда, номи котиб Муҳаммад Насриддин Додхоҳ бинни Муҳаммад Ёдгорбойи Девонбегӣ аст. Нусха аз 155 саҳифа иборат аст ва андозаи саҳифаҳо 14x23,5 см. мебошад [148, 2Б, с. 232-238].

Албатта, ин дастхатҳои нодир, ки дар ин ганчина ниғадорӣ мешаванд, барои таҳқиқи матншиносӣ ва муқоиса кардани нусхаҳо ниёзи бештар доранд, ки ин кори оянда аст. Мусаннифон ҳангоми таҳияи «Феҳристи захираи дастхатҳои шарқии Академияи миллии илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон» ҳар як нусхаро рақамгузорӣ карда, ҳаҷму муҳтаво, бо кадом навъи хат навишта шудани нусхаҳо, анвои коғаз, дар чанд сутун ҷойгир шудани матн, чанд адад минётур доштан ё надоштан, дар кадом аср китобат шудан, аз чанд саҳифа иборат будани матн, андозаи саҳифаҳо ва аз ҷониби кадом хаттот бо овардани ному насабаш ва дорои муҳр будани онҳоро нишон додаанд, ки кори матншиносони ояндаро хеле осон мекунад. Дар баъзеи ин нусхаҳо осори дигар шоирон дар дохили саҳифаҳо ва баъзеи дигар дар ҳошияҳо ҷойгузин шудаанд. Ин дастхатҳо моли шоирону адибони гузашта бошад ҳам, моҳияти баланди илмиро сазоворанд.

Дар ганчинаи Институти дастхатҳои Академияи илмҳои Ҷумҳурии Озарбойҷон, ки қариб панҷоҳ ҳазор китоби дастнавис, нусхаҳои чопи сангӣ ва асноди таърихии классикони адабиёти форсии тоҷикӣ ва арабу хинду турку озарӣ ниғаҳдорӣ мешавад, осори Абдурраҳмони Ҷомӣ мақоми баланд дорад. Мувофиқи нишондоди чомишиноси машҳури озарӣ М.Султонов: «Дар ин ганчинаи фарҳанг аз бисту шаш асари Ҷомӣ қариб дусад нусха ҳифз карда мешавад. Илова бар ин, дар як саду бисту ду баёз, ки дар ҳамин ганчина нигоҳ дошта мешавад, намунаҳои осори Ҷомӣ оварда шудааст» [143, с. 144-148]. Нусхаҳои дастнавис ва чопи сангии достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Ҷомӣ дар маҳзани мазкур 59 нусха буда, таҳти рақамҳои 794/1566 то 1317/1899 нигоҳ дошта мешаванд. Ғайр аз ин, дар ганчина ҳашт нусхаи «Ҳафт авранг» мавҷуд аст, ки дар дохили онҳо достони «Юсуф ва Зулайхо» омадааст. Аз ин ҷост, ки дар ганчинаи Институти дастнависҳои АИ Озарбойҷон 67 нусхаи дастнависи матни достони «Юсуф ва Зулайхо» -и Абдурраҳмони Ҷомӣ ниғаҳдорӣ мешаванд, ки дар солҳои гуногун аз ҷониби котибони гуногун китобат шудаанд ва аҳамияти баландӣ илмӣ доранд. Тавре ки қаблан ишора карда будем, нусхаи нодири рақами 1331, ки яке аз қадимтарин нусхаҳои «Куллиёт»-и Ҷомӣ мебошад ва «Юсуф ва Зулайхо» дар таркиби он омадааст, дар захираи дастхатҳои шарқии АИ Ҷумҳурии Ёзбекистон нигоҳ дошта мешавад, ки аслан ҳамон нусхаи тартибдодаи Ҷомӣ буда, арзиши баланди илмӣ дорад.

«Фехристи Чарлз Рё»-и донишманди англис шаш нусхаи достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Абдурраҳмони Ҷомиро зери рақамҳои: № 645 а 3, № 646 а, № 648 в, № 649 в, № 877 в, № 289-94 фаро гирифтааст [178, с. 238-239].

Ҳамин тавр, аз матни асарҳои Абдурраҳмони Ҷомӣ, ки дар замонҳои мухталиф, дар фосолаи қарнҳои XVI-XIX истинсоҳ гардидаанд, бештару беҳтар нусхаҳои «Юсуф ва Зулайхо» боқӣ мондаанд.

Дар таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ шарҳу тафсиринависӣ аз суннатҳои дерин мебошад, ки намунаҳои зиёди онро дар даст дорем, ки шореҳон баҳри осон гардидани мушкилоти хонандагон ба ин амал даст

задаанд, чунки забон, баён, ҳадафҳои шоирон, маслаки эшон, тарафдорияшон аз чараёнҳои гуногуни мазҳабӣ ва ирфонӣ то дараҷае мундариҷа ва муҳтавои осори эшонро мушкил мегардонад. Ба умқи маънии осори адибон сарфаҳм рафтанд, онро маъникушоӣ кардан ва мақсади асосии шоир ё адибро ба ҷомеа расонидан, кори сахл нест ва аз шорехон дониши амиқи филологӣ, луғатдонӣ, динӣ, фалсафӣ, ирфонӣ, рамзкушоӣ ва ғайраро талаб дорад. Шарҳу хошиянависӣ аз қисматҳои муҳими таҳқиқи филологии осори адабӣ ба ҳисоб меравад ва пайдоиши он ба асрҳои XI-IV мансуб аст. Дар ҳамин давра ва баъдтар ба таъкиди донишманди тоҷик Абдулманнони Насриддин: «ба «Махзан-ул-асрор», «Искандарнома»-и Низомӣ, қасоиди Анварӣ, қасоиди Ҳоконӣ, қасоиди Бадри Чочӣ, «Гулистон»-и Саъдӣ, ғазалиёти Ҳофиз, «Хористон»-и Маҷди Хофӣ, «Юсуф ва Зулайхо»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ ва чандин асарҳои дигар шарҳу хошияҳо навишта шуданд» [112, 603].

Мавлоно Ҷомӣ дар замони худ ҳамчун шоир, донишманди мумтози улуми адабӣ, мусиқӣ, динӣ, ирфонӣ ва шорехи чирадаст шинохта шудааст, ки ба ин нукта даҳҳо донишмандон қоиланд. Дар таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ Ҷомӣ яке аз аввалин шоиронест, ки ба рубоӣҳои худ шарҳ бастааст. Инчунин, ин донишманди тавоно ба ашъори Ибн-Ал-Фориз, Ибни Арабӣ, Ҷалолиддини Балхӣ, Амир Хусрави Деҳлавӣ шарҳҳои ҷолиб кардааст. Ӯ дар «Рисолаи шарҳи рубоӣ» -и худ 44 рубоӣро, ки мазмуни соф ирфонӣ доранд шарҳ додааст. Баъдан Мулло Сайид Аҳмади Мударрис ба унвони «Назм-ус-силсила» шарҳи мукаммали рубоӣҳои Ҷомиро таълиф намудааст, ки соли 1912 дар Тошканд чоп шудааст. Моили Ҳиравӣ матни интиқодии «Шарҳи рубоӣҳои Ҷомӣ» -ро интишор кардааст. Аз ҳама бештар достони «Юсуф ва Зулайхо», ки аз нигоҳи доройҳои забонӣ ва бадеият дар пояи баланд эҷод шудааст ва маҳбубтарин асари ӯст, тавачҷуҳи шорехонро ба худ ҷалб сохтааст. Соли 1599 дар заминаи достони «Юсуф ва Зулайхо» Муҳаммадбоқии Суёнҷӣ «Шарҳи «Юсуф ва Зулайхо» ва соли 1900 Муҳаммади Гулҳавӣ дар Лоҳур шарҳи дигарро ба ҳамин дoston таълиф кардааст. Соли 1330-и ҳиҷрӣ (1952-и м.) Қозӣ

Абдулкарим ибни Қозӣ Нурмуҳаммад Соҳиби Пулбандарӣ шарҳи «Юсуф ва Зулайхо» -ро анҷом додааст, ки он дар Бомбай ба нашр расидааст [125]. Баъдан, силсилаи шореҳон дар Ҳиндустон, аз ҷумла: «Муҳаммад ибни Ғуломмуҳаммад, Акрами Мултонӣ, Мавлавӣ Муҳаммад Шоҳ, Мавлавӣ Муҳаммадризо, Муҳаммад Боқир ибни Султон Аҳмад, Мир Нуруллоҳ Аҳрори Дехлавӣ, Муҳаммадсочид Файзмуҳаммади Ҷаҳонавӣ, Мавлавӣ Низомиддини Рочпутӣ, Муҳаммад Афзалуллоҳободӣ, Ҳоҷӣ Баҳодур Соҳиби Нақшбандӣ, Абдулвосеи Ҳонсавӣ, Ризо, Юсуфи Қурайшии Ҳошимӣ ва даҳҳо дигарон бар ин достони дилнишин шарҳҳо бастаанд» [76, с. 162].

Таҳқиқ ва пажӯҳиши шарҳномаҳо ба достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Ҷомӣ, ки хеле зиёданд, як самти муҳим дар Ҷомишиносӣ маҳсуб мешавад, ки кори оянда мебошад.

2.3. Таҳлили образҳои достон

Дар таърихи адабиёт ва ҳунар барои он ки асари бадеӣ барҷаста офарида шавад, шоир ё нависанда ба образи асосӣ тақия мекунад ва дар атрофи он симоҳои дигарро барои тақвияти образи асосӣ истифода мебарад. Достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Абдуррахмони Ҷомӣ аз муқаддима, муқтавои асосӣ ва хотима иборат буда, аз нигоҳи сохти композитсионӣ асари барҷаста ва комил аст. Чун сюжети достон мураккаб аст, иштирокдорони воқеа нисбатан бисёранд ва мундариҷаи асар дар образи ду шахсияти барҷастаи воқея – Юсуф ва Зулайхо баён гардидааст, ки аз нигоҳи образфаринӣ, ки панҷ масъаларо дар бар мегирад, бингарем, дар симои ин ду образи асосӣ заминаи образи бадеӣ, тасвири мушаххас (конкрет), тасвири умумиятдодашуда, нақши тахайюл ва арзиши образи бадеӣ барҷаста тасвир шудааст. Р.Мусулмониён дар ин бора чунин таъкид кардааст: «Дар ҳар як асар муроди аслии санъаткор сохтани як образ аст, чунончи шоҳсутуни «Шоҳнома» Рустам аст. Азбаски гавҳари одам дар алоқамандӣ бо дигарон зоҳир мегардад, санъаткор хоҳу ноҳоҳ предмети тасвири конкрети худро дар ҳамбастагӣ ва ихотаи предметҳои дигар бояд нишон диҳад. Сабаби офариниши чандин образи хурду калон дар ҳамин аст. Доираи заминаи образ дар асар ҳар қадар васеътар бошад, образи марказӣ ҳамон андоза муҳташамтар сурат мебандад ва баръакс доира ҳарчи тангтар бошад, образи асосии асар хурдтар мешавад» [108, с. 63]. Дар «Юсуф ва Зулайхо»-и Ҷомӣ иштирокдороне, ки ҷараёни мундариҷаи достон ба ҳаракату фаъолияти онҳо вобаста аст, бисёранд, вале Юсуф ва Зулайхо асоситарини онҳо мебошанд. Падари Юсуф -Яъқуб, бародарони ӯ, падари Зулайхо, доя, Азизи Миср, подшоҳи Миср, занони Миср, сардори корвон-Молик, корвониён, зиндониён, меъмор, мусаввирон, духтари Бозға ва дигарон, ки дар маҷмӯъ баҳри густариши образи Юсуф ва Зулайхо ба кор рафтаанд. Мавлоно Ҷомӣ воқеаҳои достонро, ки асли он дар Таврот, Қуръони карим ва тафсириҳо ҷой доранд, ба тарзи мушаххас баён кардааст.

Аз рӯи нишондоди муҳаққиқ Зоҳир Аҳрорӣ образи асосии асар ишқ аст, ки Мавлоно Ҷомӣ барин шоири мутафаккир ва тарафдори ҷараёни ирфонии нақшбандияро ба таҳриқ овардааст, ки мундариҷаи ин қиссаи зеборо ба риштаи тасвир бикашад: «Вале агар ошкор ва бепарда гӯем, қаҳрамони асосии дoston ҷаноби Ишқ аст – ишқи бузург, тавоно, сӯзандаву созанда, гиро ва ҷаззоб, ишқе, ки бар дари остони худ Ҷомиро ба зонуи тафаккур ва сачдаи эҷод нишонд, ишқе ки дар тору пуди латифи Зулайхо танида, бар ҳама таззодҳо пирӯз омад» [29, с. 9].

Ба нишондоди Мавлоно Ҷомӣ, Юсуф ҳамвора дар ҷараёни муборизаи ботиниву руҳонӣ тасвир шудааст, ки бо норасоихои рӯзгори худ дар мубориза қарор дорад ва бо марому мақсади некаш ҳаракат мекунад, ки ноадолатихои иҷтимоиро бартараф созад, ки иҷрои ин амалҳо ба ӯ бо мушкилии зиёд даст медиҳад.

Юсуф маротибаи аввал разолати қабехи иҷтимоиро дар муносибати бародаронаш нисбат ба худ мебинад, ки аз муҳаббати зиёди падар ба ӯ сар зада буд ва бародарон бо маслиҳати пешакӣ барои нест карданаш Юсуфро бо фиреб аз назди Яъқуб ба сахро мебаранд:

Чу Яъқуб ин сухан бишнид аз эшон,
Гиребони ризо печид аз эшон.
Бигуфто: «Бурдани ӯ кай писандам,
К-аз он гардад дарун андуҳмандам».
Ба сахро бурдани Юсуф ризо дод,
Балоро дар диёри худ сало дод [29, с. 215].

Ин бародарони бадкешро, ки ҳама фарзанди як падар ҳастанд, Мавлоно Ҷомӣ ба гург монанд кардааст, ки вақте аз пеши падар дур шуданд, нисбат ба Юсуф таҳқирро пеш гирифтанд:

Фиғон з-ин ҷархи дӯлобӣ, ки ҳар рӯз
Ба чоҳе афканад моҳе дилафрӯз.
Чу Юсуфро ба он гургон супурданд,
Фалак гуфто, ки:«- Гургон барра бурданд».
Ба чашмони падар то менамуданд,

Зи якдигар ба меҳраш мерабуданд.
Чу по бар домани саҳро ниҳоданд,
Бар ӯ дасти чафокорӣ кушоданд [29, с. 215].

Юсуф, ки ҳанӯз кӯдак ва тифли нозпарварди падар буд, ин лату кӯб кардани бародарони худро, ки як ваҳшигарии азим аст, бо гиряву нола ва сӯзи ботинӣ қабул кардааст ки чунин қабоҳат ва бадбиниву бахилӣ кушоду ошкоро нишон дода шудааст:

Ба нола ҳар киро овоз кардӣ,
Навоҳои муҳолиф соз кардӣ.
Чу шуд навмед аз эшон, гиря бардошт,
Зи хуни дида бар гул лола мекошт.

Муносибати баду гургонаи бародарон нисбат ба Юсуф дар байтҳои поёнӣ шиддат мегирад ва ӯ ғоибона ба падар мурочиат мекунад:

Гаҳе дар хуну гаҳ дар хок меҳуфт,
Зи андуҳи дили садчок мегуфт:
«Кучоӣ, эӣ падар, охир кучоӣ,
Зи ҳоли ман чунин ғофил чароӣ?
Биё, бингар канизакзодагонро,
Зи роҳи ақлу дин афтодагонро .
Ки бо коми дилат дар дил чӣ доранд,
Ҳақи алтофи ту чун мегузоранд
Чунон аз ташнагӣ дар тоб монда,
Ки не ранг андар ӯ, не об монда [29, с. 217].

Дар байтҳои охир Юсуф бо дили пурозор ба падараш Яъқуб мурочиат мекунад ва бародарони ҳамхуни дадманишашро «канизакзода» ва «аз роҳи ақлу дин дур афтода» меҳисобад. Вале, ин муносибати бадтар аз ҳайвони бародарони бемуруввату бадкина авҷ мегирад ва онҳо якҷоя Юсуфро бо ваҳшоният мезананд ва сарозер ба чоҳ меафкананд, ки бо ин амали ғайриинсонияшон дар асоси гуфтаи Ҷомӣ «ба қадди худ аз маломат то қиёмат либоси шармандагӣ ва беобуруӣ дӯхтанд», ки ҳаргиз бахшиданӣ нест :

Зи ногаҳ бар лаби чоҳе расиданд,
Зи рафтани бар лаби чоҳ орамиданд.
Вале он соз тезоҳангтар шуд,
Дили чун санги эшон сангтар шуд.
Чӣ гӯям, к-аз чафо эшон чӣ карданд,
Дилам надҳад, ки гӯям он чӣ карданд.
Кашиданд аз бадан пирохани ӯ,
Чу гул аз ғунча урӯн шуд тани ӯ.
Ба қадди худ буриданд аз маломат,
Либосе то ба домони қиёмат [29, с. 218].

Ҳангоме ки хизматгори Молик Юсуфро аз чоҳ баровард, бархӯрди дуёми Юсуфро бо мушкилоти сангинтари иҷтимоӣ мебинем, ки ин нукта аз тарафи фарзандони падар фурӯхта шудани бародари ҳамхунашон Юсуф мебошад ва ин ҳолатро Ҷомӣ ошкоро танқид кардааст ва онҳоро зиёнкор мехонад:

Зи некубандагӣ фориғниҳод аст,
Фурӯшемаш, агарчи хоназод аст.
Дар ислоҳаш аз ин пас менакӯшем,
Ба ҳар қимат, ки бошад мефурӯшем.
Ҷавонмарде, ки аз чаҳ баркашидаш,
Ба андак қимате з-эшон харидаш.
Зиёнкор он, ки чинси ҷон фурӯшад,
Чунон чинсе чунон арзон фурӯшад [29, с. 222].

Ҷоҷиҳои саҳти сеюми иҷтимоӣ, ки Юсуф ба он мувоҷеҳ гардидааст, бо нақшаи пешакӣ омодагардида маҳбус ва зиндонӣ гардидани ӯст. Юсуф ҳамчун шахси ояндабин ва таҳаммулпазир ба ҳамаи фиребу найранги атрофиёнаш бо азму устуворӣ сабру тоқат карда, ҳеҷ вақт хиёнатро ва фиребу найрангро нисбат ба Азизи Миср ва хонадони ӯ, ки дар он ҷо калон шуд, нону намак хӯрд ва тарбият дид, раво надида, нисбат ба ин тухмат ба зиндон рафтаниро бартар ҳисобидааст. Ҳамчун нишони эътироз Юсуф зиндонро бартар шуморид, ки ин як дарки иҷтимоии ӯ бар зидди беадолатӣ

дар чомеа ба ҳисоб меравад. Юсуф ҳамчун муршиди донову ояндабин кӯшиш кардааст, ки дигаронро аз пешомадҳои нохуш огоҳ созад ва ба ояндаи нек раҳнамун созад. Дар ин лаҳзаҳои достон Юсуф ҳамчун симои марказӣ фаъол нест ва ҳамеша така ба Худованд мекунад. Юсуф баъд аз ҳоби Фиръавнро таъбир кардан, аз зиндон озод гардидан ва ба дараҷаи вазири расидан хеле фаъол мегардад, ки маҳз ӯ бо чораҷӯиву тадбири оқилона аҳолии Мисрро аз қаҳтии ҳафтсола наҷот дода тавонист. Вақте ки Юсуф дар зиндон буд, бо зиндониён меҳрубон буд ва ба ҳама муносибати яксон дошт, инчунин ҳоби он ду хизматгори Фиръавнро, ки барои дасисакорӣ ва қасди ҷони ӯ зиндон шуда буданд, низ дуруст таъбир намудааст.

Саҳнаҳои дигаре, ки дар достон Юсуфро фаъол нишон медиҳанд, инҳоянд: ба мулоқоти Зулайхо расидан, муҳаббате, ки солҳои дароз Зулайхо нисбат ба Юсуф мепарварид қабул намудан, ба Зулайхо издивоҷ кардан, даридани куртаи Зулайхо аз дасти Юсуф ва билохира баҳри дидори ҷамоли Юсуф ибодатхонае сохтани Зулайхо, ки ин ҳама нишондиҳандаи фаъолият ва кӯшиши Юсуф мебошад. Ҷомӣ ин нуктаҳоеро, ки баён кардем, баҳри хубтар ва фаъолтар нишон додани чеҳраи Юсуф ва Зулайхо бо як тасвирсозии устодона ба қор бурдааст. Фаъолияти Юсуф танҳо бо ҳидояти Худованд ва омадани паём ба воситаи фаришта - Ҷабраил ба иҷро мерасад, ки ӯ воқеан пойбанди дину шариат аст.

Мавлоно Ҷомӣ образи Юсуфро дар достон бо ҳама зебоии воқеии зоҳирӣ ва ботинияш тасвир кардааст ва ӯ оқилу таҳаммулпазир аст, ки аз оғоз ибтидо ва интиҳояшро мебинад, ба ҳама қишрҳои чомеа муносибати хуб дошта, ин рафторро аз ҳама талабу хоҳиш дорад, ки аз аввали достон то охир шоир ҳамин матлабро ҳамвора пайгирӣ мекунад.

Ба андешаи Ҷомӣ, аз замони кӯдакӣ дар рафтору гуфтори Юсуф нишонаҳои пайғамбарӣ ва ояндабинӣ ҳувайдост. Ҳар пайғамбар муъҷизае дорад ва чунин нишонаи пайғамбарии Юсуф тавассути дуову тафсиру таъбири хоб иҷро мешавад, ки ин нукта далел бар як шоҳаи муҳими илм

будани таъбири хоб аст ва ин андешаро дар китоби муқаддаси Қуръони карим, сураи «Юсуф», ояти 22 меҳонем: «Ва чун (Юсуф) ба ҳадди камоли худ расид, ба ӯ доноӣ ва илм додем. Ва ҳамчунин некукоронро подош медиҳем» [8, с. 237].

Академик Абдулғанӣ Мирзоев бар ин назар аст, ки Абдурраҳмони Ҷомӣ дар образи Юсуф Алишери Навоиро тасвир кардааст: «Абдурраҳмони Ҷомӣ дар поёни маснавии «Юсуф ва Зулайхо» аз Алишер Навоӣ чунин ёдоварӣ менамояд:

«Муборак бар шаҳу аркони давлат,
Ғазанфархайбатони шерсавлат!
Ба тахсис он ҷавонмарде, к-аш аз дер,
Насаб чун ном бошад шер бар шер...

Абдурраҳмони Ҷомӣ, агар аз ғайолияти дар идора кардани мамлакат аз худ нишондодаи Юсуф шакли як навъи кордории вазири донишмандро дар назар дошта бошад, бо эҳтимоли қавӣ ҳамин тариқа ҳам ҳаст, пас бидуни ҳеч як шубҳа ӯ аз ин дар мартабаи аввал образи Алишер Навоиро дар назар дошта будааст. Зеро агар чунин намебуд, шоири бузург маснавии худро бо чунин мадҳ ва ғажрияи баланд ба охир намерасонид» [101, с. 273].

Дар симои Юсуф Мавлоно Ҷомӣ «шахси хирадманду доно инсони ранҷу заҳматкашида, сабуру бурдбор, пок ва аз олудагиҳои нафсониву ҷисмонӣ парҳезкунанда, инсони вазифашинос, ба ҳамнавбон содиқу самимӣ, ғамхору дилсӯз, дар усули идораи мамлакат одил, борою тадбир, оқил ва дурандешро тасвир намуда, дар маърази намоиши ҷомеаи вақти худ кашидааст» [29, с. 15].

Образи Зулайхое, ки Ҷомӣ офаридааст, аз чеҳраҳои ғайол, шахсияти кӯшо, дорои симои ҷолибу ҷаззоб ва аз зеботарин занони олам аст, ки ҳамвора кӯшиш мекунад, ки худаш ва бо истифодаи дояву дигарон мақсадҳову ҳадафҳояш амалӣ шаванд, яъне дар баробари зебоиву дилкашӣ ба худ хислатҳои худҳои гирифтааст. Ҷомӣ баъд аз муқаддима, ғаслҳои баёни меъроҷ, сабаби назми китоб, ғасле дар мадҳи Хоҷа Аҳрори Валӣ ба баёни муҳтавои сюжети дoston пардохта, таваллуд шудани Зулайхо, шоҳи

Мағриб будани падараш, се адад хоб дида, ғоибона ба Юсуф дил бастанаш, ва ғайра оғоз кардааст, ки ин услуби хоси шоир аст. Ҷомӣ Зулайхоро дар чанд фасл хеле зебову дилкаш ва ягонаи олам донистааст:

Чунин гуфт он сухандони сухансанҷ,
Ки дар ганчина будаш аз сухан ганҷ.
Ки дар Мағрибзамин шоҳе баномус,
Ҳаме зад кӯси шоҳӣ, ном Таймус.
Зулайхо ном зебо духтаре дошт,
Ки бо ӯ аз ҳама олам саре дошт.
На духтар, ахтаре аз бурчи шоҳӣ,
Фурӯзон ахтаре аз дурчи шоҳӣ [29, с. 158].

Ҳама сифатҳои зебоии Зулайхоро Ҷомӣ дар байтҳои зерин хеле ҷолибу дилкаш тасвир кардааст, ки: «ӯ аслан олиҳаи ишқи пок аст, ки барои расидан ба васли дилдори худ то охир кӯшиш мекунад» [102, с. 360]. Хусну зебоии Зулайхоро Ҷомӣ бо суханҳои баланд тасвир карда, мегӯяд, ки «қади ӯ расову зебост», «ӯро аз нахли раҳмат офаридаанд», «Зулайхо аз бӯстони латофат сар кашида» ва «аз ҷӯи шаҳриёрӣ об хӯрдааст, яъне шохдухтар аст» ва «ҳар ду гесуяш мисли ҳиндуи расансоз буда», аз «гул ҳам зебост» ва Парвардигор зебову ҷолибу ҷаззоб сохтааст, ки аз зебогии хусни ӯ ҳама дар ҳайратанд:

Нагунҷад дар баён васфи ҷамолаш,
Кунам табъозмӯй бо ҳаёлаш.
Қадаш нахле зи раҳмат офарида,
Зи бӯстони латофат сар кашида.
Зи ҷӯи шаҳриёрӣ об хӯрда,
Зи сарви ҷӯйборӣ об бурда.
Ду гесуяш ду ҳиндуи расансоз,
Зи шамшоди сарафрозаш расан боз.
Фурӯ овехта зулфи сумансой,
Фиканда шоҳи гулро соя дар пой [29, с. 158-159].

Мавлоно Қомӣ ҳамчун устои забардасти тасвир ва маъниофар дар чанд байте симои зохирии Зулайхоро бо истифода аз ҳарфҳои арабии «нун», «сод», «мим», «алиф», «син» чунин хунармандона тасвир кардааст, ки аз баёни он симои зебои Зулайхо ба назар мерасад:

Зи тарфи лавҳи симинаш намуда,
Ду **нуни** сарнагун аз мушки суда.
Ба зери он ду **нун** турфа ду **содаш**,
Навишта килки сунъи устодаш.
Зи ҳадди **нуни** \bar{u} то ҳалқаи **мим**,
Алифворе кашида бинӣ аз сим.
Фузуда бар **алиф** сифри даҳонро,
Яке даҳ карда ошӯби ҷаҳонро.
Шуда **синаш** аён аз лаъли хандон,
Кушода **мимро** уқда ба дандон... [29, с. 159].

Баъд аз баёни нуктаҳои, ки Зулайхо дилдодаи худ Юсуфро аз наздик дид, муҳаббаташ садчандон боло гирифта, бештару зиёдтар ба ишқу ошиқӣ дода мешавад, фаъолтару серҳаракат мегардад, ки аз нигоҳи талаботи сужети асарҳо авҷи воқеаҳо шуруъ шуда, шиддати он тезтар мешавад. Зулайхо ба хоҳири васл бо маъшуқи худ бо хости дояш хонаи ойинакорие бино намуд, ки дар ҳама ҷои он хона расмҳои гуногунмавзуи Зулайхо ва Юсуф кашида шудааст:

Чунин гӯянд меъмори ин кох,
Ки чун шуд бар иморат доя густох.
Ба даст овард устоде хунаркеш,
Ба ҳар ангушти дасташ сад хунар беш.
Ба тарроҳӣ чу фикр оғоз кардӣ,
Ҳазорон тарҳи зебо соз кардӣ.

Ин устои дар илми хеш кӯшову доно бо тадбири доя ва хости худи Зулайхо чунон хонае сохт, ки ҳар бинандаро мафтун мекард:

Ба ҳукми доя заррин дасти устод,
Зарандуда сарое кард бунёд.

Дар он хона мусаввар сохт ҳар чо
Мисоли Юсуфу нақши Зулайхо.
Ба ҳам биншаста чун маъшуку ошик,
Зи меҳри қону дил бо ҳам мувофиқ.
Ба як чо ин лаби он бўса дода,
Ба як чо он миёни ин кушода... [29, с. 270].

Вақте ки Юсуф дар зиндон истода хоби мавхуми шоҳро маънидод кард, ба вазифаи вазирӣ расид, вале Зулайхо дар факру нодорӣ ва ғаму кулфату ҳичрони Юсуф аст. Дар асоси гуфтаҳои Қомӣ пешрафт накардани корҳои Зулайхо аз он нукта аст, ки ӯ на ба Худои ягона, балки ба як буге, ки ба назари Қомӣ чизе нест, тоату ибодат карда ва аз он ёрӣ хостааст, ки дар натиҷаи шикастани он бут, муваффақиятҳо ёру ёвари Зулайхо мешаванд, ки дар абёти зерин ба тасвир гирифта шудаанд:

Шабе дар пеши он бут бар замин суд,
Ки умре дар парастешкорияш буд.
Бигуфт: «Эй қиблаи қонам қамолат,
Сари ман дар ибодат поймолат.
Зи Юсуф чанд бошам монда маҳчур,
Бидеҳ чашме, ки рӯяш бинам аз дур.

Дар ин хангом бо баёни монологи ботинӣ Зулайхо бо бути беҳаракату бечон гуфтугӯ мекунад, аз ин буге, ки солҳо мепарастид, чора мекоҳад, вале мақсуд ба каф намеояд, аз ин рӯ баъд аз баёни чанд сухани дигар, ки дар зер оварда шудааст, бутро мешиканад:

Ба пеш овард он сангин санабро,
Забон бикшод таскини алабро.
Ту сангӣ, хоҳам аз нанги ту растан,
Ба санге гавҳари қадрат шикастан.
Бигуфт ин пас ба захми санги хора,
Халилосо шикасташ пора-пора...
Чу бишкасташ ба чолокиву чувтӣ,
Ба кораш з-он шикаст омад дурустӣ.

Тазарруъ карду рӯ бар хок молид,

Ба даргоҳи Худои пок нолид [29, с. 341-342].

Донишманди эронӣ Абдулхусайни Зарринкӯб вобаста ба ҳамин ҳолат таъкиди ҷолибе дорад: «Мавлоно Ҷомӣ «Юсуф ва Зулайхо» -ро ҳамчун хикояти тозае дар татаббуи «Хусрав ва Ширин» ёфтааст». Дар давоми андешаи худ А.Зарринкӯб чунин мегӯяд, ки баръакси қиссаҳои дигари ишқӣ «он касе, ки дар оташи ҳирмону таманно месӯзад, зан аст» [82, с. 221].

Ба ҳаракату фаъолияти Зулайхо аз нигоҳи ғояи ваҳдати вучуд нигарем, ӯ дар дoston муридест, ки баҳри даст ёфтани ба висоли муршиди хеш аз хама чиз гузар карда, танҳо Ҳақро мечуяд ва мебинад. Юсуф ҳамчун муршиди воқеӣ баҳри муридаш Зулайхо ибодатхона сохт, то ки ӯ ба ибодати Худои ягона машғул гардад:

Кунун ман ҳам паи шукри атоят,

Ибодатхонае кардам бароят.

Дар ӯ биншин паи шукри Худое,

К-аз ӯ дорӣ ба ҳар мӯе атое.

Зулайхо ҳам ба тавфиқи илоҳӣ,

Нишаста бар сарири подшоҳӣ,

Дар он хилватсаро мебуд хурсанд

Ба васли Юсуфу фазли Худованд [29, с. 354].

Дар фаслҳои охир Зулайхоро хотирпарешон ва ранчида ба мушоҳида мегирем, ки ӯ ба марги дилдодааш Юсуф тоқат накарда, чашмонашро аз косахонаи сараш меканад ва мемирад. Чунин тасвирсозӣ ҷанбаи фоҷиавии дostonро тақвият бахшидааст, ки Ҷомӣ ин сахнаро барҷаста баён кардааст. Дар ин фасл нуктаи ҷолиб ва муассир он аст, ки ҷасади Зулайхоро баъд аз вафоташ дар ҷавори Юсуф гӯр мекунанд, ки чунин давлат на ба ҳар ошик даст медиҳад, ки ҳар дуру дар як ҷой дафн кунанд, ки «ин давлати бузург аст, ки пас аз марг дилдодагон суҳбати ҳамдигарро дарёбанд»:

Ба як ҷунбиш аз он андуҳхона,

Ба реҳлатгоҳи Юсуф шуд равона.

Ту зери гил чу беҳи гул нуҳуфта,

Ба боло ман чу шохи гул шукуфта...
...Зи гарди фурқаташ рух пок карданд,
Ба чанби Юсуфаш дар хок карданд.
Надида ҳаргиз ин давлат пас аз марг,
Ки ёбад суҳбати чонон пас аз марг [29, с. 363].

Дар чанд байти дигар Мавлоно Қомӣ бо таассуф мегӯяд, ки чунин ду дилдодаи мувофиқу муносиб ҳарчанд дар зиндагӣ бо мушкилот ба васли ҳам расидаанд, баъд аз марг ҳам дар зери хок ором ва роҳат нашофтаанд:

Чунин гӯяд, ки бо ҳар қониб аз Нил,
Ки қисми поки Юсуф ёфт таҳвил,
Ба дигар қонибаш қаҳту вабо хост,
Ба қои неъмат анвои бало хост.
Бар ин охир қарори қор доданд,
Ки дар тобуте аз сангаш ниҳоданд.
Шикофи санг қирандой карданд,
Миёни қарри Нилаш қой карданд.
Бубин ҳилла, ки чархи бевафо қард,
Ки баъд аз марг аз Юсуф чудо қард [29, с. 363].

Мундариҷаи достон дар ҳамин ҷо хотима меёбад.

Қомӣ дар образи духтари Бозға, ки ин нукта дар Таврот ва Қуръони қарим нест ва иловаи шоир ба мухтавои асар аст, симои ўро, ки дар тасвири шоир зебост ва чун бори аввал Юсуфро дида, мафтунӣ ҷамоли зоҳирии вай гардидааст, қаззобу қолиб ба риштаи тасвир қашидааст, ки ў қаблан аз рӯи хоҳишҳои нафсонӣ ба Юсуф дил бастааст ва баъд аз гуфтори созандаву раҳнишондиҳандаи Юсуф аз ин роҳи нодуруст бармегардад ва ҳамчун мурид ба роҳи воқеии шинохти Худованд мерасад:

Ба ҷашми тезбинат ҳар ҷӣ некӯст,
Чу некӯ бингарӣ, акси руҳи туст.
Набошад аксро чандон бақое,
Надорад ранги гул чандон вафое.
Бақо хоҳӣ, ба рӯи асл бингар,

Вафо чӯй, ба сӯи асл бингар.

Чу донодухтар ин асрор бишнид,

Бисоти ишқи Юсуф дарнавардид [29, с. 236].

Аз образҳо ва шахсоне ки мундариҷаи дostonро комил месозанд ва баъд аз иҷрои вазифаашон дигар фаъолият надоранд, образҳои Яъқуб, падари Зулайхо - Таймус, бародарони Юсуф, аммаи ӯ, дояи Зулайхо, подшоҳи Миср, Молик, корвониён, Азизи Миср, устоҳову наққошон ва зиндониён ба шумор мераванд.

Бародарони Юсуф баъд аз Юсуфро ба чоҳ партофтан ва фурӯхтани ӯ дигар дар мундариҷаи асар ба тасвир гирифта нашудаанд.

Абдурраҳмони Қомӣ бо истифода аз образҳое, ки таҳлилашонро баён кардем, бо маҳорат ва қареҳаи бузурги шоирӣ ин достони пурмуҳтавоеро эҷод кардааст, ки дар адабиёти классикии форсии тоҷикии асри XV мақоми вижаро соҳиб аст ва дар анъанаи эҷоди «Юсуф ва Зулайхо»- ҳо саҳми арзанда ва таъсири амиқе дорад.

2.4. Ҷойгоҳи фочиа дар достон

Мавлоно Абдуррахмони Ҷомӣ аз шоирони донишмандест, ки дар «Юсуф ва Зулайхо» вобаста ба баёни мундариҷаи асар якчанд масъалахоро матраҳ кардааст. Агар муҳтавои аксари достонҳои ишқӣ-романтикии адабиёти форсии тоҷикиро таҳлил намоем, ба ҳубӣ ба назар мерасад, ки дар дохили онҳо дар баробари масъалаҳои ишқу муҳаббат, хушунату хиёнат у фочиа ҳам ҷой доранд. Ин нуқта дар «Шоҳнома» -и Фирдавсӣ, «Лайливу Мачнун» ва «Хусраву Ширин» -и Низомӣ ва ғайра ба назар мерасад. Ҳамин масъалаи ҳаёти инсониро мо дар «Юсуф ва Зулайхо» -и Ҷомӣ низ ба мушоҳида мегирем.

Абдуррахмони Ҷомӣ дар достон дар панҷ маврид фочияро аз рӯзгори образҳои марказӣ – Юсуф, Зулайхо ва Яъқуб дар дуvozдаҳ фасл овардааст. Ин фаслҳо пайдарпай набуда, дар мавридҳои гуногун баён гардидаанд. Фочияи аввал ба рӯзгори падари Юсуф Яъқуб марбут аст, ки дар фасли «Оғози ҳасад бурдани ихвон ва дур андохтани Юсуф аз Канъон» баён шудааст. Дар байтҳои зер муҳаббати хоссаи Яъқуб ба Юсуф баён шудааст:

Ки чун Юсуф ба ҳубӣ сар барафрохт,
Дили Яъқубро машъуфи худ сохт.
Ба сомон мардумаш дар дида биншаст,
Зи фарзандони дигар дида барбаст.
Гирифт бо вай он сон лутфҳо беш,
Ки бар вай рашкашон ҳар дам шудӣ беш [29, с. 207].

Мувофиқи ҳикояи достон «дар назди ҳавлии Яъқуб дарахте будааст, ки вақте фарзандони ӯ таваллуд мешудаанд, аз он шохе мерӯид ва мисли ҳамон дарахт азим мешуд, вале дар вақти ба дунё омадани Юсуф аз он дарахт шохе нарӯид ва бо дуои Яъқуб аз биҳишт асое тақдими Юсуф гардид, ки ин амал аввалин рашки бародаронро ба вуҷуд овард ва ба ифодаи шоир онҳо «дар дил ниҳоле аз ҳасад нишонданд»:

Чу шуд Юсуф аз он тухфа қавидаст,
Зи ҳасрат ҳосидонро пушт бишкаст.

Бар эшон он асо аз дасти ҳастӣ,
Гаронтар омад аз сад чӯбдасте.
Ба худ бастанд аз он ҳар як хаёле,
Нишонданд аз ҳасад дар дил ниҳоле [29, с. 208].

Дар фасли «Хоб дидани Юсуф, ки офтобу моҳ ва ёздаҳ ситора вайро сачда мебаранд ва шунидани ихвон онро ва зиёдат шудани ҳасади эшон», мочарои хонаводагӣ шиддат мегирад ва бо шунидани ин хоб, ки гӯё ба Юсуф офтобу моҳу ситорагон сачда мекардаанд, ҳасади онҳо зиёда мегардад ва дар байни худ маслиҳат мекунанд, ки бо ҳар роҳ Юсуфро нест кунанд:

Чу ихвон қиссаи Юсуф шуниданд,
Зи ғусса пираҳан бар худ дариданд.
Ки, ё Раб, чист дар хотир падарро,
Ки нашносад зи нафъи худ зарарро.
Ҳавас дорад, ки мо аз тирагӣ пок
Ба сачда пеши ӯ афтем бар хок.
На танҳо мо, ки модар бо падар ҳам,
Набояд чоҳчӯӣ ин қадар ҳам!
...Ба қасди чораҷӯӣ аҳд бастанд,
Ба азми машварат якҷо нишастанд [29, с. 210-211].

Дар фаслҳои «Машварат кардани бародарон бо якдигар, ки чӣ ҳилла созанд, ки Юсуфро аз пеши падар дур андозанд», «Рафтани бародарон пеши падар ва дархост кардан, ки Юсуфро ҳамроҳи худ ба ҷониби саҳро баранд» ва «Бурдани бародарон Юсуфро аз пеши падар ва дар роҳи ҳидояти худ чоҳи залолат кандан ва вайро бе ҳеч иноят дар чоҳ афкандан» воқеаҳои дар машварат баён кардаи бародарон, ки ҳар кадом як амалеро пешниҳод мекард, ки чӣ гуна Юсуфро нест кунанд, баён шудааст:

Чу маҷлис сохтанд ихвони Юсуф,
Ба азми машварат дар шони Юсуф.
Яке гуфт: «Ӯ зи ҳасрат хуни мо рехт,
Ба хунрезии бояд ҳилла ангехт».

Яке гуфт: «Ин ба бединист роҳе,
Ки андешем қатли бегуноҳе».
Дигар як гуфт: «Қатли дигар аст ин,
Чӣ ҷои қатл, аз он ҳам бадтар аст ин».
Савоб он аст, к-андар дуру наздик,
Талаб дорем чоҳе ғавру торик.
Зи садри иззату чоҳ афканемаш,
Ба сад хорӣ дар он чоҳ афканемаш [29, с. 212].

Дар ду фасли дигар, ки номбар кардем, бародарон бо фиреб аз назди падар Юсуфро ба сахро мебаранд ва чун аз назди падар дур шуданд, ўро бо зарбу лат ба сари ҳамон чоҳ меоранд ва бо хориву азоби зиёд ва задану дашном кардан ва ба гиряву лобаҳои ў эътиборе надода, бо як разолат ва кабоҳати ҳайвонӣ бародари худро ба чоҳ меафкананд:

Зи дӯши марҳамат бораиш фиканданд,
Миёни хораву хораш фиканданд.
Бараҳнапо қадам бар хор мезад,
Ба гул аз хору хас мисмор мезад...
Ба нола ҳар киро овоз кардӣ,
Навоҳои муҳолиф соз кардӣ.
Гаҳе дар хуну гаҳ дар хок мехуфт,
Зи андуҳи дили садчок мегуфт:
«Кучой, эй падар, охир кучой?
Зи ҳоли ман чунин ғофил чарой?...
Фурӯ овехтанд он гаҳ ба чоҳаш,
Дар об андохтанд аз нимароҳаш [29, с. 217-218].

Баъди аз назди Яъқуб бо макру фиреб бурдан ва дар чоҳ афкандани Юсуф фоҷиаи дурии падар-Яъқуб сар мешавад, ки ў аз ин муфориқат дар кулбаи эҳзон ба ёди дидори писари дӯстдоштааш менишинад.

Дар фасли навбатии «Расидани корвон ба сари чоҳ ва Юсуфро берун овардан ва як бори дигар оламро ба офтоби ҷамоли вай равшан кардан», фоҷиаи дувуми ҳаёти Юсуфро ба мушоҳида мегирем, ки бародарони

хиёнатпеша ба назди корвониён расида, Юсуфро, ки нав аз чоҳ бароварда буданд, ғуломи саркаши хеш эълон доштанд ва талаб карданд, ки ўро ба маблағи ночизе мефурӯшанд, ки ин кори бародарон нобахшиданист:

Ҳасудон ҳам дар он наздик буданд,
Зи ҳоли ў тафаххус менамуданд.
Зи ҳоли корвон огоҳ гаштанд,
Хабарчӯён ба гирди чоҳ гаштанд...
Гирифтандаш, ки моро банда ин аст,
Сар аз тавқи вафо тобанда ин аст.
Дар ислоҳаш аз ин пас менакӯшем,
Ба ҳар қиммат, ки бошад, мефурӯшем.
Ба Молик буд машҳур он ҷавонмард,
Ба фулсе чанд мамлуки худааш кард [29, с. 221-222].

Чомӣ дар байтҳои зер ин бародаронро, ки Юсуфро ба пули ночизе фурӯштанд, зиёнкор ва одамфурӯш мехонад ва мазаммат мекунад:

Зи некубандагӣ фориғниҳод аст,
Фурӯшемаш, агарчи хоназод аст.
В-аз он пас корвон маҳмил бубастанд,
Ба қасди Миср дар маҳмил нишастанд.
Ҷавонмарде, ки аз чаҳ баркашидаш,
Ба андак қимате з-эшон харидаш.
Зиёнкор он, ки чинси ҷон фурӯшад,
Чунон чинсе чунон арзон фурӯшад [29, с. 222].

Дар фасли «Ба мазраи байъ даровардани Молик Юсуфро ва харидани Зулайхо вайро ба аснофи он чи дигарон мехариданд», сахнаи фоҷиаи дигарро мебинем, ки ба тақдири Юсуф вобастааст. Юсуфро дар бозори Миср сардори корвониён Молик ба фурӯш мегузорад, ки дар охир Зулайхо ҳамроҳи шавҳараш Азизи Миср ўро бо баҳои гарон харида ба хонааш меорад ва тарбият мекунад.

Фаслҳои «Даровардани Зулайхо Юсуфро ба хонаи ҳафтум ва базл кардани маҷҳуд дар нили мақсуд ва гурехтани Юсуф ва мондани Зулайхо

дар таҳассур ва таассуф» ва «Пеш расидани Азиз Юсуфро бар беруни он хона ва пинҳон доштан он чӣ миёни вай ва Зулайхо гузашта буд ва ифшои Зулайхо онро» баёнгари масъалаҳои муҳаббати сӯзони Зулайхо ба Юсуф ва дар роҳи ишқ то ба дараҷаи бетоқатӣ расидани ӯ ва чорачӯии дояи Зулайхо, ки бояд хонае зебову мунаққаш, ки дар дару деворҳои он сурати печони Юсуф бо Зулайхо тасвир шуда бошад, сохтан ва Юсуфро ба ҳамон хонаи мунаққаш даъват намудан, ки ҳисси муҳаббати ӯ ба Зулайхо бештар гардад, мебошанд, ки заминаҳои макри Зулайхо буда, тадричан ӯро ба фочеаи навбатӣ гирифтӣ мекунад. Дар байтҳои баъд, Юсуф ба хона даъват мешавад ва муҳаббату макри Зулайхоро дарк карда, ба хоҳишҳои эътиборе намедихад ва мегурезад. Дар фаслҳои дигар Азизи Миср ба дари хона меояд ва ин ҳолро дида, баъд аз радду бадали чанд гуфтор ва тухмати Зулайхову занони мисрӣ Юсуфро зиндонӣ мекунад, ки дар байтҳои зерин ин сахнаҳо бо як фочиаи мудҳиш ва масхара – дар гардан тавқи оҳанин бастан, мисли Исои пайғамбар дар ҳар чаппа савор кардан ва дар тамоми шаҳр гардонидан тасвир шудааст, ки шахси бегуноҳро сарҳангони бефарҳанг дар шаҳр гардонида, ба зиндон мебаранд:

Зулайхо аз ҷавоби ӯ барошӯфт,
Ба сарҳангони бефарҳанги худ гуфт,
Ки заррин афсараш аз сар фиканданд,
Хашин пашминааш дар бар фиканданд.
Зи оҳан банд бар симаш ниҳоданд,
Ба гардан тавқи таслимаш ниҳоданд.
Ба сони Исияш бар ҳар нишонданд,
Ба ҳар кӯе зи Миср он ҳар биронданд [29, с. 305].

Бо ҳамин байтҳо фочиаҳои шахсии Юсуф дар ҳамин ҷои дoston ба охир мерасанд.

Дар қисмати охири дoston, дар фасли «Вафот ёфтани Юсуф ва ҳалок шудани Зулайхо аз алами муфориқати вай» фочиаи дигари Зулайхо тасвир шудааст, ки Зулайхо хабари марги Юсуфро фаҳмида, ба сари қабри вай меояд ва қабрро оғӯш карда, аз шиддати муҳаббати саҳту сӯзон ба Юсуф

харду чашмашро канда, ба ҳалокат мерасад, ки кулминатсияи фочиаҳо дар «Юсуф ва Зулайхо»-и Мавлоно Ҷомӣ мебошад:

Ба як ҷунбиш аз он андуҳхона,
Ба реҳлатгоҳи Юсуф шуд равона.
Надид он ҷо нишон з-он гавҳари пок,
Ба ҷуз харпуштае аз хоки намнок.
Ҳаменолиду ҳар дам синаи чок,
Ба сад ҳасрат ҳамемолид бар хок.
Ҷу дарду ҳасраташ аз ҳад фузун шуд,
Ба расми хокбӯсӣ сарнагун шуд.
Ба чашмони худ ангуштон даровард,
Ду наргисро зи наргисдон баровард.
Ба хоки вай фиканд аз косаи сар,
Ки наргис коштан бар хок беҳтар.
Ба хокаш рӯи хунолуд бинҳод,
Ба мискинӣ замин бӯсиду ҷон дод.
Зи гарди фуркаташ рух пок карданд,
Ба ҷанби Юсуфаш дар хок карданд [29, с. 361-363].

Ҳамин тавр, аз миёни фочиаҳое, ки Абдурраҳмони Ҷомӣ дар дохили достони «Юсуф ва Зулайхо» овардааст, фочиаҳои ба сари Юсуф омада фочиаҳои рӯҳияи некбиниона (оптимистӣ) дошта мебошанд, чунки дар бархӯрду муборизаҳо Юсуф ҳамеша босабру таҳаммул аст ва иродаи нек дорад, ки ўро ба ормонаш мерасонад ва дар сари қабри Юсуф чашмонашро канда, худро ба ҳалокат расонидани Зулайхо фочиаи воқеӣ ба ҳисоб меравад. Ва дар маҷмӯъ, ин фочиаҳои Юсуф, Зулайхо ва Яъқуб, ки Абдурраҳмони Ҷомӣ дар достон баррасӣ кардааст, фочиаҳои умумиинсонӣ мебошанд, ки намунаҳояшонро дар адабиёти ҷаҳон ба мушоҳида мегирем.

Аз таҳлили ин боби диссертатсия метавон ба чунин натиҷа расид, ки достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ бо баҳрабардорӣ аз китоби муқаддаси Қуръони карим, «Таърихи Табарӣ», «Тарҷумаи

«Тафсири Табарӣ» ва дигар тафсирҳову қасас-ул-анбиёҳо таълиф гардидааст. Достони «Юсуф ва Зулайхо» мисли дигар асарҳои Қомӣ то замони мо дар нусхаи асл расидааст, ки нусхаҳои зиёд баъдан истинсох шуда, дар китобхонаҳои мухталифи олам нигоҳдорӣ мешаванд. «Юсуф ва Зулайхо» аз нигоҳи сохти композитсионӣ асари мукамал буда, дар он силсилаи образҳо барои баёни муҳтаво амал мекунанд. Ҷоҳҳои шахсӣ, ки дар дохили дoston омадаанд, баёнгири ҷоҳҳои умумиинсонӣ низ мебошанд.

БОБИ Ш

ПОЭТИКАИ ДОСТОНИ «ЮСУФ ВА ЗУЛАЙХО» -И АБДУРРАҲМОНИ ҶОМӢ

Дар афкори назарии форсии тоҷикӣ поэтика ё илми бадеъ аз улуми меҳварии адабиётшиносӣ мебошад, ки маҳз қоидаҳои суҳанварӣ ва суҳансанҷиро дар осори хатгӣ ва шиғоҳӣ меомӯзад ва дар таърихи адабиёти мо оид ба ин илми муҳимми адабӣ осори зиёд таълиф гардидаанд, ки ҳадаф ва вазифаҳои омӯзиши онро муайяну мушаххас намудаанд. Поэтикаи суннатӣ ё классикии мо марҳилаҳои инкишофи худро дорад ва дар китобҳои арзишманди «Тарҷумон-ул-балоға»-и Муҳаммад ибни Умари Родуёнӣ, «Ҳадоиқ-ус-сеҳр»-и Рашидуддини Ватвот, «Ал-муъҷам»-и Шамси Қайси Розӣ, «Дақиқ-уш-шеър»-и Алӣ ибни Муҳаммад Тоҷалхаловӣ, «Бадоеъ-ус-саноеъ»-и Атоуллоҳ Маҳмуди Ҳусайнӣ «Меъёр-ул-ашъор»-и Насируддини Тӯсӣ ва даҳҳо китобҳои дигар роҷеъ ба арӯз, қофия, шеър, санъатҳои бадеӣ маълумоти фаровон омадааст ва ҳуди Ҷомӣ аз устодон ва донандагони баргузидаи илми арӯзу бадеу маъонӣ ба ҳисоб мераванд.

3.1. Соҳти композитсионии (архитектоникаи) дoston

«Ҳафт авранг»-и Мавлоно Абдуллаҳмони Ҷомӣ аз силсилаи дostonҳое таркиб ёфтааст, ки аз нигоҳи мавзӯ, поэтика, муҳтаво, забону баён ва хунари шоирӣ бидуни шак аз дostonҳои беназиранд ва танҳо бо «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ва дostonҳои Низомӣ дар як радиф қарор доранд. Ин бартарият ва муваффақияти шоир аз хунари тасвирифаринӣ ва маъниофаринии муаллиф дарак медиҳад, ки бо халлоқияти баланди шоирӣ маҳз мавзӯҳоро интихоб кардааст, ки табиат ва тинати инсонро воқеъбинона ифода мекунад. Асаре, ки завқу руҳияи мардум (хурсандӣ, сӯг, фочиа ва ғ.)-ро ифода накунад, андешаву ормони мардумро, ки ба ҳақиқат асос дорад ва эҳсосоти инсониро баён насозад, мавриди писанди

хуби хонанда қарор намегирад. Достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Ҷомӣ яке аз он асарҳои дилнишин ва серхонандаест, ки аз нӯги хомаи ин шоири тавоно ва донишманд бо як эҳсоси ҷолиб ва шӯру ғалаёни зоҳириву ботинӣ навишта шуда, образҳои асосии он мисли оҳанрабо хонандаро ба худ мекашад, ки ин ҷазаба аз ҳунари тасвирсозӣ ва эҳсоси баланди инсонии шоир ҳувайдост. «Юсуф ва Зулайхо»- и Абдурраҳмони Ҷомӣ аз нигоҳи мундариҷа ва сохти композитсионӣ (архитектоника) аз 77 боб (нашрҳои Душанбе – 1964, 1988, 2014, ки З.Аҳрорӣ ва М.Мамедова ва 1984 (Москва), ки Ҳусайн Аҳмади Тарбият таҳия кардаанд, аз 74 боб) фароҳам омада, дар баҳри ҳазачи мусаддаси маҳзурф (мақсур), ки аз рӯкҳои мафоилун, мафоилун, фаӯлун ё (мафоил)

V --- / V --- / V --

V --- / V --- / V --

иборат аст, соли 1483 навишта шуда, ба Султон Ҳусайни Бойқаро бахшида шудааст. Нашрҳои Душанбе (таҳияи З.Аҳрорӣ ва М.Мамедова) аз 3819 байт иборат аст ва аз 4000 байти асли достон 181 байт, ки ба гуфтаи З.Аҳрорӣ «баъзе байтҳои мазомини динӣ ва тасаввуфӣ дошта нигоҳ дошта шуданд» партофта шудааст. Матни соли 1984 (Москва) таҳиякардаи Ҳусайн Аҳмади Тарбият аз 4032 байт иборат аст. Соли таълифи достон дар асоси нишондоди муаллиф соли 888-и ҳиҷрӣ (1484 м.) ва шумораи байтҳои он 4000 аст:

Биҳамдуллаҳ, ки бар рағми замона

Ба поён омад ин дилкаш фасона.

Дилам, к-аз нағмасанҷӣ дар ано буд,

Зи фикри қофия дар тангно буд...

...Ки бошад баъд аз он соли мучаддад

Нухум сол аз нухум ишр аз нухум сад.

Гирифтам байт-байташро шумора,

Ҳазор омад, валекин чор бора [29, с. 381].

Матни дар Ҷумҳурии Исломии Эрон таҳиякардаи Аълоҳон Афсаҳзод ва Ҳусайн Аҳмади Тарбият низ (1999 - Техрон) аз 74 боб ва 4032 байт

иборат аст, ки ин чо 32 байти зиёдро мебинем [31]. Донишманди афғонистонӣ Муҳаммади Бехрӯз чунин навиштааст, ки: «Бар як нусхаи «Юсуф ва Зулайхо»-и Ҷомӣ, ки дар китобхонаи шахсии мо мавҷуд аст, 195 байти изофӣ, ба дасти шахси номаълуме дар қарни дувоздаҳи ҳиҷрӣ ворид карда шудааст» [66, с. 24-32].

Абдурраҳмони Ҷомӣ дар офаридани достон аз мазмуни дар Қуръони карим буда берун нарафта, дар чо-чое иловаву изофаҳо дорад. Нуктае мавриди зикр аст, ки Мавлоно Ҷомӣ аввалан ба сураи 12-и Қуръони карим, ки дар он симои Юсуфи пайғамбар омадааст, муҳаббат дошта бошад, дувум сабаб ин аст, ки офаридани чехраи Юсуф ҳамчун образи типӣ талаботи шадиди замон буд ва шоир шоҳи идеалиро, ки орзуи асримиёнагии донишмандон ва шоирон буд, маҳз дар симои Юсуф дидааст. Ҳамин масъалаи шадидан ниёз доштани раият ба подшоҳон ва ҳокимони арзанда ва типҳои барҷастаи адабиरो, ки аз қонуният ва талаботи адабиёт аст, донишманди тоҷик Юсуф Салимов ба таври зерин баён доштааст, ки: «Хидмати арзандаи худро «Шоҳнома», ҳамчун ҳамосаи бузурги миллӣ анҷом дода буд, аммо завқу талаби одамон ва адабиёт ба эҷоди типҳои арзандаи адабӣ зиёд буд» [134, с. 97-98].

«Юсуф ва Зулайхо» дар асоси талаботи анъанави достонсароӣ аз хутба, наъти расул, баёни меъроҷ, барака чустан аз пири тариқат Хоҷа Аҳрори Валӣ, мадҳи ҳукмрони замон Ҳусайни Бойқаро оғоз шуда, баъд аз фасли сабаби назми китоб муҳтавои достон оғоз мешавад. «Юсуф ва Зулайхо» бо фаслҳои дар шикоят аз замона, насиҳат ба фарзанд, дар хитобаи нафс ва хотимаи достон, ки ба шоир ва донишманди бузург Алишери Навоӣ бахшида шудааст, ба охир мерасад.

Достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ бо мисраъҳои зерин:

Илоҳӣ ғунҷаи умед бикшой,
Гуле аз равзаи ҷовид бинмой.
Бихандон аз лаби он ғунҷа боғам,
В-аз ин гул атрпарвар кун димоғам.
Дар ин меҳнатсарои бемувосо,

Ба неъматҳои хешам кун шиносо [29, с. 137].,

оғоз мешавад.

Мавлоно Қомӣ дар байтҳои дигар аз Худованд бо дуо талаб дорад, ки «қалбашро ва замирашро сипосандеша ва забонашро ситоишпеша» гардонида, «бар иқлими сухан фирӯзияш» диҳад ва «диле, ки аз гавҳару ганҷ пур аст, бад-ин восита забонашро гуҳарсанҷ» созад:

Замирамро сипосандеша гардон,
Забонамро ситоишпеша гардон,
Зи тақвими хирад беҳрӯзиям бахш,
Ба иқлими сухан фирӯзиям бахш.
Диле дорӣ зи гавҳар ганҷ бар ганҷ,

Зи ганҷи дил забонро кун гуҳарсанҷ [29, с. 137].

ва талаб дорад, ки аз сидқи дил сухан бигӯӣ, рост бигӯӣ ва забонатро гуҳарсанҷ гардон, чунки ин кори сахл нест.

Байти зеринро аз фасли «Дасти гул аз чамани фазои сухан чидан ва риштаи тамоми сабаби назми китоб бар он печидан» оварда, таъкид медорад, ки ба ин «қиссаи аҳсан», ки Худованд чунин ном додааст, ба «ваҷҳи аҳсан» сухан мегӯяд:

Худо аз қиссаҳо чун аҳсанаш хонд,

Ба аҳсан ваҷҳ аз он хоҳам сухан ронд [29, с. 149],

ва достоне иншо кардааст, ки: «шамъи тоза бар мазори ишқи куҳан афрӯхт, чеҳраи арӯси ишқи кӯҳнаро аз зевари лутфи табъ аз нав ороиш дод ва дар назарҳо чавон, шодоб ва диданиву шуниданӣ ба чилва овард» [29, с. 5].

Қомӣ дар оғози достон боби алоҳидаеро ба ишқ бахшида, баъд аз қисмати ситоишу наът ба тавсифи ишқ мегузарад ва асоси ҳаётро аз ишқ медонад ва таҷаллии ин ишқро Худованд меҳисобад:

Ба ҳар парда, ки бинӣ пардагӣ ўст,

Қазочунбони ҳар дилбурдагӣ ўст.

Ба ишқи ўст дилро зиндагонӣ,

Ба ишқи ўст ҷонро комронӣ

Диле к-ў ошиқи хубони дилҷўст,

Агар донад в-агар не, ошиқи ўст [29, с. 145-146].,
ва Қомӣ чунин меҳисобад, ки маҳз ишқи Худованд инсонро ба муроди дил
мерасонад ва аз ишқи Ў дилро зиндагонӣ ва ҷонро комронист.

Қомӣ ҳатто дар байтҳои поёни мегӯяд, ки: «дар олам ба ишқ рӯй овар
«дили фориг аз дарди ишқ дил нест, олами ишқ хуш олам аст» ва мегӯяд, ки
«дили беишқ дар олам мабод», «олам ҳама пур аз савдои ишқ аст» ва
«асири ишқ шав, ғамаш дар сина неҳ то шод бошӣ»:

Зи олам рӯят овар дар ғами ишқ.
Ки бошад оламе хуш олами ишқ,
Ғами ишқ аз дили кас кам мабодо,
Дили бе ишқ дар олам мабодо!
Фалак саргашта аз савдои ишқ аст,
Ҷаҳон пурфитна аз ғавғои ишқ аст.
Асири ишқ шав, к-озод бошӣ,
Ғамаш дар сина неҳ, то шод бошӣ [29, с. 146].

Аз нигоҳи Қомӣ ҳама ҷо ва ҳама олам ишқ аст ва аз ишқ бунёд
шудааст, чунки ишқ ва муҳаббати созанда аст, ки инсонро ба қорҳои
шоиста талқин мекунад.

Абдурраҳмони Қомӣ таъкид мекунад, ки «хотири ҳар кас ба ин
достони ман истиқбол мекунад», «ғаҳ хонандаро ба ханда, гоҳе ба гиря
меорад», «маро бад-ин амал пирам равона кардааст», «рози ниҳони дилро
аз қарри дил берун мекунам» ва «ҷаҳонро бигирёнаму бихандонам», ки ин
асар «муҳаббатнома» аст ва баъд аз иншои нуктае чанд роҷеъ ба ишқу
муҳаббат ба баёни муҳтавои он оғоз бахшидааст:

Кунад хотир ба истиқболаш оҳанг,
Дарорад дил ба бар чун ғунҷаи танг.
Ғаҳе лабро нишоти ханда орад,
Ғаҳ аз дида нами андӯҳ борад.
Аз ӯ хандад лаби андӯҳмандон,
В-аз ӯ гирён шавад дилҳои хандон...
Бад-ин май шуғлгирӣ сохт пирам,

Ба парафшонӣ акнун шуғл гирам.
Дихам аз дил бурун рози ниҳонро,
Бихандонам, бигирёнам ҷаҳонро.
Тамаъ дорад, ки ҳар ногаҳ шигарфе,
Бихонад з-ин муҳаббатнома ҳарфе [29, с. 149].

Мавлоно Ҷомӣ дар ин достони машҳур асосан кӯшиш кардааст роҷеъ ба ду омили ҳаёт – муҳаббат ва зебӣ суҳан ронад. Ин омилҳои бунёдии ҳастии инсон аз оғоз то анҷоми он қариб дар ҳар фаслу боб ба назар мерасад, ки ин асари Ҷомиро донишмандони зиёд аз муассиртарин ва зеботарин достон ҳисобидаанд ва муҳаббатнома хондани ҳуди шоир низ бесабаб ва беасос нест ва Ҷомӣ ба ишқу муҳаббати ирфонӣ андар шинохтани муршиду мурид дилбастагии зиёд дорад. Аз нигоҳу назари Ҷомӣ зеботару содиқтар аз Юсуф ва ошиқтар аз Зулайхо симое нест, ки дувумӣ ба таъкиди муқаррари ӯ «дар ошиқӣ касе мисли Зулайхо нест», «аз тифлӣ то пирӣ ишқ варзид», «баъд аз пирӣ ҷавонӣ ёфт», «ба ҷуз роҳи вафоӣ ишқ дигар роҳе наспурд» ва «дар он зоду дар он буду дар он мурд», ки чунин афкори ҷолиб мундариҷаи ин достони дилпазирро ифода мекунанд:

Набуд аз ошиқон кас чун Зулайхо,
Ба ишқ аз ҷумла буд афзун Зулайхо.
Зи тифлӣ то ба пирӣ ишқ варзид,
Ба шоҳию амирӣ ишқ варзид.
Пас аз пириву аҷзу нотавонӣ,
Ҷу бозаш тоза шуд аҳди ҷавонӣ.
Ба ҷуз роҳи вафоӣ ишқ наспурд.
Дар он зоду дар он буду дар он мурд [29, с. 150].

Мавлоно Ҷомӣ дар симои Юсуф ва Зулайхо- ин ду ошиқи кӯшову босабр намунаи олии ишқ, ишқи тасаввуфии ҷустуҷӯ ва тақопуи дарёфти Худовандро нишон додааст.

Роҷеъ ба достони «Юсуф ва Зулайхо»-и шоири асри XVII-и курд Салими Сулаймон муҳаққиқи рус М.Б. Руденко таҳқиқот анҷом дода, чунин гуфтааст: «Дар байни тамоми ривоятҳои зиёди шоирони шарқӣ

достонҳои «Юсуф ва Зулайхо» мувофиқи самти ғоявӣ ва инкишофи хати сюжетӣ- композитсионӣ ду намуди коркарди шоиронаро чудо кардан мумкин аст. Дар асоси гурӯҳи якум достони мансуб ба Фирдавсӣ меистад, ки мавзуи асосиаш на ишқи Зулайхо бо Юсуф ва дарду ғами ба он вобаста аст, балки ғоҷеи Яъқуб аст, ки писари азизашро дар давоми солҳои зиёд гум мекунад. Гурӯҳи дувуми ривоятҳои шоирона, ки баъди достони Қомӣ ба вучуд омадаанд, диққати асосиро ба ишқу муҳаббати гарму чушони Зулайхо бо Юсуф равона менамоянд, ки дар эҷодиёти муаллифони чудоғона рамзи ишқи тасаввуфии ҳулули «Ман», «Худост» ҷои асосӣ доранд» [131, с. 49].

Асоси сохтори композитсиониро дар байтҳои достон алоқамандии ҳамдигарии байтҳо, қувватбахшии маънову образҳо, робитаи ҳамдигарии вожаҳо, мукамал сохтани якдигар ва ташкил шудани занҷир миёни калимаҳои ҳар як байт ва дар охир пурра намудани мавзӯ ташкил медиҳад.

Аз нигоҳи муҳтаво ва сохти композитсионӣ достони «Юсуф ва Зулайхо»- и Қомӣ аз асарҳои шоирону адибони дигари адабиёти классикии форсии тоҷикӣ бо гуногунрангӣ, ба тарзу салиқаи хос баён кардани ғоя ва муҳтавои сюжет фарқҳо дорад. Мавлоно Қомӣ яке аз пешвоёни ҷараёни нақшбандияи ирфони Хуросони замони худ махсуб мегардид ва дар боби алоҳидаи достон, ки ба муршид ва пири руҳонияш Хоҷа Аҳрори Валӣ бахшидааст, мегӯяд, ки «касе мисли ӯ дар силки нақшбандон арҷманд нест», «дар кори шоҳон ӯ тадбиргар аст», «ӯ мисли дарвеш аст, вале бузургу боҳашамат аст» ва «мо ба сӯи минбарат роҳ гирифтаем, ки ту муршиди мо ҳастӣ»:

...Касе чун ӯ ба лавҳи арҷмандон
Назад нақши бадеи нақшбандон.
Чу ғақр андар қабои шоҳӣ омад,
Ба тадбири Убайдуллоҳӣ омад.
Ба ғақр онро, ки лутғаш ошно кард,
Ба бар гар хирқае будаш, қабо кард.

Зи дарвешии ҳар касро нишон аст,
Ридои хоҷагӣ дар по кашон аст.
Ба сӯи минбарат раҳбар гирифтем,
Зи чехра пояш дар зар гирифтем [29, с. 138].

Мавлоно Қомӣ дар чанд байти дигар аз муршиди худ ёриву кумак мепурсад, ки ҳамвора тарафдорони маслаки нақшбандии Хуросонро бо тадрису иршоди худ, ки баъзан аз роҳу нишондоди ин чараён дур мераванд, бо таълиму тарбия ба худошиносӣ ва илму ҳилм ҳидояти бештар кунад ва эшонро бо суботу амали хайр ба орзуву омолашон бирасонад:

Зи меҳробат ба сачда ком ҷустем,
Қадамгоҳат ба хуни дида шустем.
Ба пой ҳар сутун қад рост кардем,
Мақоми ростон дархост кардем.
Қазо меафканад аз роҳ моро.
Худоро, аз Худо дархоҳ моро.
Чу хавли рӯзи растохез хезад,
Ба оташ оби рӯи мо нарезад
Кунад бо ин ҳама гумроҳии мо,
Туру изни шарофатхоҳии мо [29, с. 139].

Чараёни нақшбандияи Хуросони замони Қомӣ ҳамчун тариқати мазҳабии ирфонӣ дар таълимоти худ ва талаботи худ душвориҳо дорад ва дар лобалои «Юсуф ва Зулайхо» масъалаҳои ин маслак зиёд баён шудаанд, ки дарки он на ба ҳама фаҳмост, аз ин хотир ба ин асар шорҳои зиёд шарҳҳои хубе нигоштаанд, ки дар фаслҳои қаблии диссертатсия дар бораи вежагиҳои ин шарҳҳо сухан кардаем.

Номи фаслҳои «Юсуф ва Зулайхо»- и Қомӣ баёнгари муҳтавои дoston аст, ки шоирона номгузорӣ шудаанд ва сохтори композитсионии dostonро хеле зебо гардониданд. Унвон ва номҳои бобҳои doston бо ҷумлаву ибораҳои дарози шоиронаи зебову дилрабо оғоз мешаванд, ки таваҷҷуҳи ҳар хонанда ва бинандаро албатта ба худ мувоҷеҳ месозад. Воқеан Қомӣ шоири нозукбаён ва зебописанд аст, ки бо таваҷҷуҳи бештар хондан ва

тафаҳҳус намудани ин асар ба ҳар кас як руҳияи ҷаззоб ва маънавияти зиёд мебахшад, чунки ҳар байту фаслу боби он пуропури афкори бомаънист.

Оғози мухтавои дoston, баёни силсилавии композитсионии воқеаҳо баъд аз бобҳои анъанавӣ шуруъ мегардад, ки ибтидои он таваллуди Юсуф ва муҳаббати зиёди падараш ба ӯ буда, тадричан марги модари Юсуф баён мегардад:

Чу Яъқуб аз ақаб з-ин кор дам зад,
Зи ҳадди Шом бар Канъон алам зад.
Писар берун зи Юсуф ёздаҳ дошт,
Вале Юсуф даруни ҷон-ш раҳ дошт.
Чу Юсуф бар замин омад зи модар,
Ба рух шуд моҳи гардунро баробар.
Алам зад лолае аз боғи Яъқуб,
Аз ӯ ҳам марҳаму ҳам доғи Яъқуб.
...Гиромӣ дурре аз баҳри каримӣ,
Зи модар монд бо ашки ятимӣ [29, с. 154].

Дар мисраъҳои зерин Ҷомӣ вафоти модари Юсуфро бо суханони рикқатовар баён кардааст, ки аз модар дур гашта, дар тарбияи аммааш (хоҳари Яъқуб) мондааст:

Зи ҷон то буд баҳра модарашро,
Зи шири хеш шустӣ шаккарашро.
Чу дидаш дар канори худ дусола,
Дамид айём захираш дар навола.
Гиромӣ дурре аз баҳри каримӣ
Зи модар монд бо ашки ятимӣ
Падар чун дид ҳоли гавҳари хеш,
Садаф кардаш канори хоҳари хеш [29, с. 155].

Баъд, Ҷомӣ боби «Дар сифату насаби Зулайхо, ки Мағриб аз тулуи офтоби ҷамолаш Машриқ гашта буд, балки ба ҳазор дараҷа аз он даргузашта»-ро меорад, ки ба баромади хонаводагӣ ва таваллуду зебои

замон будани Зулайхо ба тафсил сухан мегӯяд ва васфи ўро чунин нишон додааст:

Чунин гуфт он сухандони сухансанҷ,
Ки дар ганчина будаш аз сухан ганҷ.
Зулайхо ном зебо духтаре дошт,
Ки бо ў аз ҳама олам саре дошт.
Қадаш нахле зи раҳмат офарида,
Зи бўстони латофат сар кашида.
Ду гесуяш ду ҳиндуи расансоз,
Зи шамшоди сарафрозаш расан боз [29, с. 157-158].

Зулайхо дар дoston се маротиба хоб дида, ба Юсуф дил мебандад ва Юсуф ба хоби ў даромада, худро ба Зулайхо мешиносонад, ки ин нукта дар байтҳои зер омадааст:

...Шуд аз ғамгин дили худ ғуссапардоз,
Ба ёри хеш кард ин қисса оғоз.
Ғамам додиву ғамхорӣ накардӣ,
Дилам бурдиву дилдорӣ накардӣ.
Надонам номи ту, то созамаш вирд,
Наёбам ҷои ту, то гардамаш гирд [29, с. 178-179].

Зулайхо, ки дар хоб ҷамоли Юсуфро дид, якбора бекарор гардид ва дар байтҳои зер Юсуф ба Зулайхо ному нишони худро чунин баён кардааст:

Ки андуҳи маро кӯтоҳие дех,
Зи номи шаҳри хеш огоҳие дех.
Бигуфто: «Гар бад-ин корат тамом аст,
Азизи Мисраму Мисрам мақом аст,
Ба Миср аз хосағони шоҳи Мисрам,
Азизӣ дод, иззу ҷоҳи Мисрам».
Зулайхо чун зи ҷонон ин нишон ёфт,
Ту гӯӣ мурдаи садсола ҷон ёфт [29, с. 180].

Фаслҳои дигари достон воқеаҳои хурсандии Зулайхоро аз дидани Азизи Миср дар хоб, фиристодани падари ӯ номае ба Азизи Миср, ба Миср омадани Зулайхо, қабули Азизи Мисру мисриён Зулайхоро ва бо дидани чеҳраи Азизи Миср, ки ин на он касест, ки Зулайхо ба хоб дида буд, пушаймон шудан ва умр гузаронидани Зулайхо дар муфориқати Юсуф бо як тартиби муайян омадаанд.

Чомӣ бо истифода аз ручуи лирикӣ ба тариқи гурез, ки аз услуби писандидаи ӯст, дар чанд байт аз баёни дарду доғ ва дурии Зулайхо аз дидори Юсуфро ва ба матлаби асосии дигари достон гузаштанро ифода намудааст:

Биё, Чомӣ, ки химмат баргуморем,
Зи Канъон моҳи Канъонро биёрем.
Зулайхо бо диле уммедвор аст,
Назар бар шоҳроҳи интизор аст.
Зи ҳад бигзашт дарди интизораш,
Давобахшӣ кунем аз васли ёраш [29, с. 206-207].

Мисраи «Зи Канъон моҳи Канъонро биёрем» ишора ба он дорад, ки шоир баёни воқеаҳои оғози ҳасад бурдани бародарон ба Юсуф ва хоби ӯву ба чоҳ афкандан, тавассути корвониён аз чоҳ халос шудани Юсуф ва расонидани Молик Юсуфро ба Миср дар шаш боб ба тафсил баён гардидаанд. Аз ин бобҳо гиреҳкушоии дувуми муҳтавои достон сар мешавад. Гиреҳкушоии аввали сужет бо воқеаҳои хобҳои Зулайхо ва расидани ӯ ба Миср оғоз гардида буд.

Баёни муҳтавои воқеаҳои достон аз лаҳзаи расидани Юсуф ба Миср ва ба бозори ғуломфурӯшӣ даровардани Молик Юсуфро ва ба ин чо расидани Зулайхо ва шинохтани ӯ Юсуфро шиддат мегиранд. Чун Зулайхо Юсуфро дид, аз дил фарёд зада беҳуш гардид ва ба дояи худ мочароро баён дошт:

...Бигуфт: -Ай меҳрубон модар, чӣ гӯям,
Ки гардад офати ман ҳар чӣ гӯям.
Дар он мачмаъ ғуломеро, ки дидӣ,
Зи аҳли Миср васфи ӯ шунидӣ,

Зи олам қиблагоҳи чони ман ўст,
Фидояш чони ман, чонони ман ўст [29, с. 228].

Ҳангоми дидану шинохтан ва харидани Юсуф аз чониби Азизи Миср бо баҳои гарон Қомӣ бештар аз унсури муколама истифода карда, дар ду боби дoston мазмунро баён доштааст, аз ҷумла:

Чу дид он анҷуман гуфт: «Ин чӣ ғавғост,
Ки гӯӣ растахез аз Миср бархост»?
Яке гуфт: «-Ин паи фархунда номест,
Бисоти арзи канъониғуломест» [29, с. 228].

Ва:

Ғулome не, ки рахшон офтобе,
Ба дорулмулки хубӣ комёбе.
Зулайхо домани хавдач бипардохт,
Чу чашмаш бар ғулом афтод, бишнохт...
Бигуфт: «Эй шамъ сӯзи худ ниҳон дор,
Ғами шаб, ранчи рӯзи худ ниҳон дор.
Сабурӣ пеша кардӣ рӯзгоре
Макун ҷуз сабр низ имрӯз коре [29, с. 228-229].

Намунаи муколамаҳо дар достони Қомӣ хеле зиёданд, ки дар мавриди зарурӣ дар ин бобат андешаронӣ хоҳем кард.

Дар «Юсуф ва Зулайхо» Мавлоно Қомӣ фаслери бо номи «Достони духтари Бозға ном аз насли Од, ки ба молу ҷамол назири худ надошт ва ғойбона ошиқи ҷамоли Юсуф шуд» овардааст ва: «Ҳадафи Қомӣ аз овардани ин боби алоҳида дар он аст, ки дар кайфияти дарки масъалаҳои ишқи тасаввуфӣ андешаҳои тақвият диҳад ва масъалаи ваҳдати вучудро баррасӣ намояд» [165, с. 194]. Муҳтавои кӯтоҳ дар ин фасл дар он нукта баён мешавад, ки ин духтар аз насли Од буда, дар дидори аввал ошиқи Юсуф мегардад ва бо ташвиқу иршоди маънавии Юсуф аз ин амали хеш даст мекашад, бо таҳорати ботин ба таълим машғул гашта, ба дараҷаи худошиносӣ мерасад. Дар ин ҷо Қомӣ Юсуфро ҳамчун муршид ва Бозғаро муриди огоҳ тасвир кардааст, ки ин матлаб дар абёти зер ифода ёфтаанд ва

Чомӣ ин фаслро барои он овардааст, ки таъсири назарияи ваҳдати вучудро, ки дар таълимоти нақшбандия мақом ва ҷойгоҳи хос дорад, дар дoston пурзӯр намояд, ки ин нукта дар муҳтаво ва сохти композитсионии дostonҳои дигари дар ин мавзӯ эҷодгардида ба назар намерасад ва як навоари шоир дар сохти композитсионӣ аст:

Ба мулки Миср зебо духтаре буд,
Ки насли одиёро сарваре буд.
Зада дурчи ақиқаш ханда бар дур,
Зи шаккарханди ӯ Миср аз шакар пур.
Ҳадиси Юсуфу васфаш чу бишнид,
Ба моҳи рӯи ӯ меҳраш бичунбид.
Бигуфт: «- Ай аз ту кори некӯӣ рост,
Бад-ин хубӣ чамолатро кӣ ороост?»
Чу Юсуф ин суханҳо кард аз ӯ гӯш,
Ғизои ҷон фишонд аз чашмаи нӯш.
Бигуфто: «- Санъати он сонем ман,
Ки аз баҳраш ба рашҳе қонеам ман» [29, с. 236].

Аслан аз як аслу насл будани кулли инсонҳоро Мавлоно Чомӣ дар байтҳои минбаъда таъкид мекунад, ки офаридгори ҳама Худованд аст ва агар меҳру муҳаббат хоҳӣ, ҳамвора назар ба Худои хеш намо:

Чу дидӣ акс, сӯи асл биштоб,
Ки пеши асл набвад аксро тоб.
Маозуллаҳ, зи асл ар дур монӣ,
Чу акс охир шавад, бе нур монӣ.
Бақо хоҳӣ, ба рӯи асл бингар,
Вафо ҷӯӣ, ба сӯи асл бингар .
Чу донодухтар ин асрор бишнид,
Бисоти ишқи Юсуф дарнавардид [29, с. 236].

Мароми ин духтар-Бозға, ки дар нақши мурид баромад дорад, дар байтҳои зер ифодаи сареҳи худро ёфтааст:

Зи меҳри ғайр бугсасти дили ман,

Ҳарими васл кардӣ манзили ман.
Агар ҳар мӯи ман гардад забоне,
Зи ту ронам ба ҳар як достоне.
Пас он гаҳ кард бидруди ваю рафт,
Бираст аз мояи суди ваю рафт [29, с. 237].

Барои духтари Бозға баъд аз ин бархӯрд ва иршоди маънавии Юсуф роҳи ҳалли мушкилоти ӯ дар дарки ишқи ҳақиқӣ осон гардид ва ӯ ба ҳақиқати масъала сарфаҳм рафта, минбаъд муносибат ва рафтори худро аз симои зоҳирии назарфиреб ба дарки ботин сафарбар намудааст, ки ин нуктаҳои омӯзанда маҳрами рози ӯ гаштааст ва ба фаҳму дарки воқеии Худованд расида, марому мақсади худро на дар суратпарастӣ, балки дар дарки маънӣ дидааст:

Дар он маъбад ба сар мебурд то буд,
Ба тоат пой меафшурд, то буд.
Чу дар тоатгарӣ умраш сар омад,
Ба ҷон додан чу мардон хуш баромад.
...Напиндорӣ, ки ҷонро ройгон дод,
Фурӯғи рӯи ҷонон диду ҷон дод.
Нишеман баргар аз кавну макон гир,
Фарози кохи маънӣ ошён гир,
Бувад маънӣ яке, сурат ҳазорон,
Мачӯ чамъият аз суратшуморон [29, с. 238].

Фаслҳои дигар мазмуни матлабҳои тарбияи Юсуф дар хонаи Зулайхо, ба балоғат расидани Юсуф ва баёни ишқи муҳаббат кардани Зулайхо ба Юсуф, ин хоҳиши Зулайхоро напазируфтани Юсуф, чораҷӯӣ кардан ва назди Юсуф барои изҳори матлабҳои Зулайхо рафтани доя, бори дуҷум изҳори муҳаббат кардани Зулайхо ва узр хостани Юсуф аз он ки Азизи Миср ӯро ба фарзандӣ қабул кардааст, бо макру тадбир раҳнамун сохтани Юсуф ба боғи Зулайхо, ки духтарони зиёди зебову барно он ҷо бо тадбири дояи ӯ омодаи ҷалб кардани Юсуф ба муҳаббату муошиқат буданд, бинои муҳташами ойинабанд кардашуда, ва бо расидани Юсуф ба боғ ва зуд

ҳозир шудани Зулайхо, ба яке аз хонаҳои мучалло бурдани Зулайхо ва Юсуфро ба ҳузури худ хонданаш, саросемавор гурехтани Юсуф, даридани либоси Юсуф, шоҳиди воқеа гардидани кӯдаки хурдсол ва ин ҳолатро дидани Азизи Миср, бо тухмати ноҳақ асири зиндон гардидани Юсуф, пушаймон шудани Зулайхо аз кардаи хеш ва ғайра муназзам ва бо як тахайюли барҷастаи бадеӣ ифода ёфтаанд.

Дар ин фаслҳо, ки номбар кардем, симои Юсуф фаъол нест ва: «Аз мухтавои дoston бармеояд, ки ҳар лаҳза Зулайхо фаъолият нишон медиҳад ва дар шаклгирии хати сюжети дoston ва авҷи воқеаҳо серҳаракат аст. Дар баёни воқеаҳо, ҳаллу фасли онҳо ва муколамаҳо Зулайхо ғолиб аст. Дар қабули ишқи Зулайхо ва чораҳои ҷустаи ӯ Юсуф сабрро пеша кардааст ва чун муршиди босабр аз суратпарастиву зоҳирпарастӣ дурӣ мечӯяд ва ҳамеша бо Худои худ аст [102, с. 369].

Хати сюжети дoston баъд аз ин андешаҳо, ки баён намудем, аз нигоҳи замону макони бадеӣ, ки симои марказии асар Юсуф зиндонӣ аст ва Зулайхо аз кардаи худ пушаймон, бо оҳистагӣ чараён гирифта, баъд аз хоби зиндониён ва Фиръавнро пешгӯӣ карда, ба дараҷаи вазорат расидани Юсуф воқеаҳо шиддат гирифта, ба авҷи худ мерасад.

Юсуф дар дараҷаи маъшук ва маъбуд дар достони Мавлоно Ҷомӣ маҳсуб мешавад ва ҳама дӯстдори ӯ ва муштоқи дидораш ҳастанд ва Зулайхо ошиқи содиқ аст, ки то охири умр чун солиқ дар ранҷу азоби ишқи Юсуф умрашро сипарӣ мекунад. Ҷомӣ низ бо ҳамин таманно, ки муроди ӯ аз баррасии ишқ дар дoston ишқи ҳақиқӣ ва муродаш аз ҳусни Юсуф ҷамоли Худованд аст, чунин мегӯяд:

Зи нураш тофт бар хуршед як тоб,
Бурун овард нилуфар сар аз об.
Сар аз чайби маҳи Канъон баровард,
Зулайхоро димор аз ҷон баровард.
Ҷамоли Ёст ҳар ҷо чилва карда,
Зи маъшуқони олам баста парда.
Ба ишқи Ёст дилро зиндагонӣ,

Ба ишқи Ўст ҷонро комронӣ.
Диле, к-ӯ ошиқи хубони дилҷӯст,
Агар донад в-агар не, ошиқи Ўст.
Ҳамон беҳтар, ки ҳам дар ишқ печем,
Ки бе ин гуфтугӯ, ҳечем, ҳечем [29, с. 145-146].

Ҷомӣ дар достон фасли алоҳидаебо унвони «Таманно кардани Юсуф шубониро ба ҳукми он, ки ҳеч пайғамбар набудааст, ки шубонӣ накардааст ва муҳайё сохтани Зулайхо асбоби шубонии вайро», ки аз 30 байт иборат аст, лаҳзаҳои ба шубонӣ пардохтани Юсуфро нишон додааст, ки мазмуни кӯтоҳи онро дар чанд байт меоварем:

Ба ҳукми он ки умматпарвариро,
Шубон лоиқ бувад пайғамбариро.
Зи Юсуф бо ҳазорон комронӣ
Ҳамезад сар таманнои шубонӣ.
Зулайхо он таманноро чу дарёфт,
Ба таҳсили таманнояш инон тофт [29, с. 245].

Мавлоно Ҷомӣ бо дарку эҳсоси воқеии ишқ ва баёни мушкилоти ишқ ба эҷоди ин достон пардохтааст ва тафсилоти ин сахнаҳоро дар илова намудани порчаҳои мақбул ба хонанда пешкаш менамояд. Дар «Юсуф ва Зулайхо» Мавлоно Ҷомӣ ҳамчун шоири ҳассос аз нишон додани лаҳзаҳои муҳаббати воқеӣ дар миёни инсонҳо дурӣ начустааст, ки ингуна сахнаҳо дар достон дида мешаванд. Вобаста ба ҳамин масъала муҳаққиқи эронӣ Ғуломхусайни Бегдилӣ чунин таъкид дорад, ки пазируфтанист: «Ҷомӣ, аз як тараф бар асоси эътиқодоти мазҳабии худ кӯшидааст, ки дар достони «Юсуф ва Зулайхо» масоили аҳкоми зеҳнӣву диниро бар масоили моддиву дунёӣ бартарӣ бидиҳад ва ишқу дӯстдории Юсуф ва Зулайхоро ба як муҳаббати осмонӣ ва Илоҳӣ табдил созад ва қаҳрамонони асари худро мавҷудоте хориқуллода ва фавқулбашар чилвагар намояд. Аз тарафе ҳам таҳти таъсири худии муҳити хориҷиву зиндагии моддӣ ва ҳамчунин дар сояи таъсири осори аслоф ва нависандагони қаблӣ ва мушоҳидоти шахсии ҳеш тадриҷан ин тамоилоти зеҳнӣро мағлуб сохта, кам-кам ба сурудани

матобиби ҳаётӣ ва ишқи моддии башарӣ мепардозад. Ба ҳамин муносибат низ дар достони «Юсуф ва Зулайхо» дуият, яъне ишқи Илоҳӣ ва ишқи моддӣ ба нахви боризе худнамоӣ ва чилвагарӣ менамоянд» [62, с. 599]. Новобаста аз ин, достони «Юсуф ва Зулайхо» арзиши баланди ахлоқӣ дорад, чунки ҳама рафтори образи асосии он Юсуфи пешво ва Пайғамбар омӯзанда ва шоистаи ибрати инсонхост. Дар лобалои достони «Юсуф ва Зулайхо» дар баробари ташвиқи ғояи ваҳдати вучуд, ғояҳои озодӣ, гуманистӣ, рафоқату бародарӣ дар симои Юсуф дида мешавад.

Дар анҷоми дoston, дар чанд фасле, ки ба вазъу ҳоли Зулайхо баъд аз даргузашти шавҳараш ва дар сари роҳи Юсуф хона сохта, мунтазири шунидани садои ӯ будан ва билохира аз Юсуф илтифот дида, ба васли ӯ расидан, ҷавониву бинӯи ёфтган, никоҳи Юсуф бо Зулайхо ва аз шиддати муҳаббати Юсуф ибодатхонае барпо кардану ба ибодат машғул шудани Зулайхо ва фарҷоми умри Юсуфу Зулайхо муфассал баён гардидаанд ва дар ҳамин ҷо сужети дoston ба охир мерасад.

«Юсуф ва Зулайхо»-и Ҷомӣ бо фаслҳои шикоят аз фалак, панди фарзанд, дар муҳотабаи нафс ва хатми китоб ба анҷом мерасад. Фасли «Дар муҳотабаи нафс ва тараққӣ додани вай аз ҳазизи хештандорӣ ва худписандӣ ба зурваи дасткӯтоҳӣ ва ҳимматбаландӣ» ҷолиб аст, ки маҳз ин фаслро Ҷомӣ дар охири дoston оварда, бад-ин васила ба хонанда панд медиҳад, ки нафс сабаби кулли бадихо дар ҳаёти ҷомеа аст ва нафсро бояд нигоҳ дошт. Ҷомӣ дар ин фасл худшиносӣ, илм омӯхтан, аз хомтабъону кӯрдилон дур будан, дил ба даст овардан, ташвиқи ваҳдати вучуд ва дар ҳидояти муршиди комил буданро талаб кардааст:

Ба кори пухтагон рӯ ор, Ҷомӣ,
Макун з-ин бештар дар кор хомӣ.

Ва:

Тамаъро аз қаноат бех баркан,
Талабро аз таваккул шох бишкан.
Ба шаҳристони ҳиммат соз хона,
Ба узлатгоҳи онҳо ошёна...

Ва:

Диле, гар марди ин роҳӣ, ба даст ор,
Ки пеши кордонон ин бувад кор.
Чунон дилро, ки шарҳаш бо ту гуфтам,
Ба васфаш гавҳари асрор суфтам.
Бичӯй аз паҳлуи пири мукамил,
Ки ин бошад ба даст овардани дил [29, с. 377-379].

Муҳтавои асосии «Юсуф ва Зулайхо», ки дар Таврот ва Қуръони карим дида мешавад, дар достон бо иловаҳо ва дигаргуниҳо ва сабку услуби вижаи шоир эҷод шудааст. Мавлоно Қомӣ аз бозгӯии комили сахнаҳои «Юсуф ва Зулайхо», ки дар сарчашмаҳои асли ва тафсириҳои гуногуни ин сура (сураи «Юсуф») дида мешаванд, истихоло намуда: «Танҳо чанбаҳои асосии онро, ки бештар ба бархӯрди ишқи Юсуф бо Зулайхо бастагӣ доранд, ба тасвир гирифтааст. Хусусан, дар тасвири ишқ, ишқи тасаввуфӣ, ки дар симои муршид Юсуф дар назар аст, Қомӣ эъҷоз нишон додааст ва сӯзи ошиқи беқарору кӯшо Зулайхоро дар роҳи расидан ба васли Юсуф, ки аз ягон мушкилӣ наҳаросида, то охир дар риёзату машаққат ба висол мерасад, бо як завқи баланд баррасӣ намудааст» [165, с. 198].

Аз баррасии мундариҷа ва сохти композитсионии «Юсуф ва Зулайхо»-и Қомӣ метавон чунин натиҷагирӣ кард, ки ҳар як фасли ин достони дилнишин як асари комил аст, ки дар он мақулаҳои асосии ҳаёти инсонӣ, аз ҷумлаи ишқ, муҳаббат, зебӣ, марг, хиёнат, макр, фиреб, васл, хичрон ва ғайра хеле равшан баррасӣ шудаанд, ки ҳамин лаҳзаҳо ва сахнаҳои ҷолибро, ки Қомӣ офаридааст, дар қарнҳои XVI-XVIII диққати наққошон ва минётурсозонро ба худ ҷалб кардааст ва дар асоси он минётурҳои зиёде офарида шудаанд, ки роҷеъ ба вежагиҳои ин минётурҳо, ки дар ИШ АУ Ҷумҳурии Ёзбекистон, бо № 9597 маҳфузанд, М.Ашрафӣ маълумоти ҷолиб додааст. Аз ҷумла, ӯ қайд мекунад, ки: «Дар нусхаи рақами 9597-и достон 12 минётур наққошӣ шудааст, ки сахнаҳои «Аз чоҳ баровардани Юсуф аз ҷониби хизматгори Молик», «Овардани Молик Юсуфро ба бозор»,

«Харидани Зулайхо Юсуфро», «Наззора кардани Юсуф шубонро», «Юсуф дар хонаи ҳафтуми Зулайхо» ва «Давидани Зулайхо аз паси Юсуф ва даридани пирохан», «Доҳил шудани Юсуф ба назди занони мисрӣ», «Юсуф дар зиндон», «Юсуф дар назди Фиръавн», «Зулайхо дар назди Юсуф афтодаву пир гашта», «Дуои Юсуф баҳри Зулайхо» ва «Марги Юсуф» -ро дар бар мегирад. Ва ҳамин минётурҳо, ки дар давоми садаи XVI эҷод гардидаанд ва аз минётурҳое, ки дар дигар марказҳои илмиву фарҳангӣ маҳфузанд, зебоиву бартариҳои зиёд доранд» [57, с. 199-211].

Достони «Юсуф ва Зулайхо»- и Ҷомӣ аз нигоҳи сохти композитсионӣ яке аз асарҳои мукаммали бадеӣ мебошад, ки дар мисоли худ беназир аст. Мавлоно Ҷомӣ дар баёни воқеаҳои дoston ба матлабҳое, ки дар сарчашмаҳои аслии он – китобҳои муқаддаси Таврот ва Қуръони карим омадаанд, таъя карда ва гоҳе берун рафта, барои ҷаззоб ва диққатҷалбкунанда тасвир кардани мундариҷаи дoston маҳорати баланди шоирӣ нишон додааст. Ҳамаи талаботҳои унсурҳои сюжети асари бадеӣ, ки истифодаи бамавриди он ҳатмист, дар достони Ҷомӣ комилан риоя шудаанд.

3.1.1. Мақоми унсурҳои мусиқӣ дар достон

Достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ аз ҷумлаи асарҳои барҷастае мебошад, ки дар баробари фарогирии мавзӯҳои ишқ, муҳаббат, зебӣ, васл, ҳичрон, тухмат, ғоча ва ғаму шодӣ масъалаҳои робитаи мусиқиро бо шеъри шоир низ фаро гирифтааст. Аслан, Мавлоно Ҷомӣ ҳамчун донандаи воқеии илми мусиқӣ дар таърихи адабиёт ва фарҳанги форсии тоҷикӣ шинохта ва эътироф гардидааст ва «Рисолаи мусиқӣ» низ таълиф кардааст, ки дар шинохти илми мусиқии классикии тоҷикӣ арзиши баланди илмиро қоиладар аст. Мавлоно Ҷомӣ шеърҳои мусиқиро ҳамроҳ меонад ва дар девонҳои сегонааш байтҳои зиёд дорад, ки далел бар ин гуфтаҳо, аз ҷумла:

Даст дар тан-тани бисёр мазан, эй муғриб,
Равнақе медахаш аз шеъри нақӯғуфтор.
Ҷони ин тан-тани беҳудаи ту шеъри хуш аст,
Ҳаст ҳар тан, ки дар ӯ қон набувад, мурдоре [17, с. 799].

Ва:

Ҷомӣ он роз, ки дар ин парда муғаннӣ бинхуфт,
Найи килки ту адо кард ба илҳони сарир [17, с. 429].

Ин байтҳоро профессор А.Сатторзода далел бар мусиқишиносии Ҷомӣ доништа, таъкид мекунад, ки: «Ҷомӣ ҳамчун шоир ва мусиқишиноси камназир дар шеър ба хусни савт диққати зиёд намуда, шеърҳои гуфтааст, ки қонфизою нақӯғуфтор ва хуш мебошанд ва оҳангу нағмаҳои дилкашро ба хотир меоранд» [137, с. 119-120].

Абдурраҳмони Ҷомӣ дар достон ҳангоми баёни воқеаҳо ва ҳаракати образҳои асар, аз ҷумла Юсуф ва Зулайхо, қорвониён, Азизи Миср ва дигарон, ки аз ҷое ба ҷое мераванд ё шитобдоранд ва базму тарабҳо аз унсурҳои мусиқӣ истифода кардааст. Донишманди тоҷик профессор Аслиддин Низомӣ рисолаи арзишманде бо номи «Абдурраҳмони Ҷомӣ ва илми мусиқӣ». - Душанбе: Дониш, 2019. - 200 с. иншо кардааст, ки дар баробари таҳияи матни интиқодии «Рисолаи мусиқӣ» -и Ҷомӣ, назару

андешаҳои Мавлоноро дар боби истифодаи унсурҳои мусиқӣ ва унвони созҳои мусиқӣ, ки дар ашъори шоир омадаанд, баён доштааст [118]. Дар бораи арзиши нодирӣ мусиқавии достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Ҷомӣ А. Низомӣ чунин таъкид кардааст: «...Асноӣ таҳқиқи ҷанбаҳои вобаста ба истифодаи рамзу тамсилҳои мусиқӣ, номи оҳангу таронаҳо ва созҳои мусиқӣ аён мегардад, ки Мавлоно Ҷомӣ дар асари мазкур услуби хеле нодирӣ мусиқишиносиро ба кор бурда, то ҳадди имкон қулли лаҳзаҳои муҳимтарини достонро маҳз тавассути рамзҳои мусиқӣ оро додааст» [118, с. 138]. Мо ҳам кӯшиш ба ҳарч додем, то чанд лаҳзаи истифодаи унсурҳои мусиқиро дар «Юсуф ва Зулайхо» -и Абдурраҳмони Ҷомӣ баррасӣ намоем.

Абдурраҳмони Ҷомӣ дар фасли «Дар наёми маном дидани Зулайхо навбати аввал теги офтоби ҷамоли Юсуфро ва қуштаи ишқ шудани вай бо он теги нухуфта дар наём» дар чанд байте аз унсурҳои мусиқӣ ёдовар мешавад ва вожаҳои «ҷарас, «ҷарасчунбон», «духул» ва «духулкӯб»-ро мавриди истифода қарор додаст:

Рабуда дузди шаб хуши асасро,
Забон баста ҷарас чунбонҷарасро.
Ситода аз духулкӯбӣ духулкӯб,
Хучуми хоб дасташ баста бар чӯб.
Накарда муъзан аз гулбонги ё хай,
Фароши ғафлати шабмурдагон тай [29, с. 162].

Ҷомӣ дар байтҳои зер номи асбоби мусиқии «чанг» ва «парда», ки пардаи асбоби мусиқӣ аст, истифода бурдааст, ки чанг ҳамчун асбоби мусиқӣ то ҳоло дар истифода қарор дорад ва ҳолати Зулайхоро ба «чанги хамида», ки шакли ҳарфи долро дорад, ташбеҳ кардааст:

Аз он бар рӯзашон шаб ихтиёр аст,
Ки он як парда дар дин пардадор аст.
Чу шаб шуд, рӯй дар девори ғам кард,
Ба зорӣ пушти худ чун чанг ҳам кард.
Зи тори ашк баст ӯ тор бар чанг,
Ба дилпардозии худ сохт оҳанг [29, с. 168].

Дар байтҳои дигар, ки аз фасли «Насими қабул аз ҷониби Миср вазидан ва маҳмили Зулайхоро чун имории гул ба Миср кашидан» омадаанд, Мавлоно Ҷомӣ як расми кӯҳани корвониён ва саҳрогардонро, ки оҳанги овозхонии шутурбонон аст, овардааст, ки «Худо» ном дорад:

Ҳазор уштур ҳама соҳибшуқӯҳон,
Саросар пуштапушту кӯҳкӯҳон.
Бурида сад биёбон бар таваккул,
Чарида хорро чун сунбулу гул.
Зи шавқи раҳравӣ беҳобу хӯрдон,
Бар оҳанги Худо саҳронавардон [29, с. 191].

Дар фасли дигари «Хабар ёфтани Азизи Миср аз мақдами Зулайхо ва ба азимати истиқбол бархостан ва лашкариёни Мисрро ба таҷаммули тамом оростан», ки аз лаҳзаҳои фараҳангез ва хурсандибахш аст, Абдурраҳмони Ҷомӣ дар чанд байт номи якчанд истилоҳ, унсурҳо ва асбобҳои мусиқиро, ки гӯё як ҳаёти калони навозандагон дар базми бошукӯҳе як оҳанги ҷолибро менавозанд, монанди: мутриб, овоз, муғаннӣ, чанг, наво, уд, тараб, автор (ҷамъи торҳо), асбоб, най, рубоб, камонча, наъра, зех, дафро овардааст:

Азизи Миср чун он мужда бишнид,
Ҷаҳонро бар муроди хештан дид.
Мунодӣ кард, то аз кишвари Миср,
Бурун оянд яксар лашкари Миср...
Шакарлаб мутрибони нуктапардоз,
Ба расми таҳният хуш карда овоз.
Муғаннӣ чанги ишрат соз карда,
Навои хуррамаӣ оғоз карда.
Ба молиш дода гӯши удро тоб,
Тарабро сохта автораш асбоб.
Навои най навиди васл дода,
Ба ҷон аз вай умеди васл дода.
Рубоб аз тоби ғам ҷонро амон дех,

Бароварда камонча наъраи зеҳ,
Дарафканда дафин овоз зад дӯст,
К-аз ӯ дар дасти раҳкӯбон бувад пӯст [29, с. 193-194].

А. Низомӣ дар фасли «Вафот ёфтани Юсуф ва ҳалок шудани Зулайхо аз алами муфориқати вай», дар ду байт сахнаи марги Юсуфро бо истифода аз рамзу рози мусиқӣ чунин баён доштааст, ки бозёфти ачиб аст: «Дар ниҳояти дoston низ Мавлоно Ҷомӣ аз истифодаи рамзҳои мусиқӣ даст намекашад ва вафот ёфтани Юсуфро бо яке аз қадимтарин оҳангҳои мусиқӣ – оҳанги «Сувора» (дар замонҳои қадим онро «Асброс» ё худ оҳанги раҳгардии асб меномиданд), ифода сохтааст:

Ба дигар рӯз Юсуф бомдодон,
Ки шуд дилҳо зи файзи субҳ шодон,
Ба бар карда либоси шаҳриёрӣ
Бурун омад ба оҳанги Суворӣ
Чу по дар як рикоб овард Ҷибрил
Бад-ӯ гуфто: «макун з-ин беш таъчил».
Амон набвад зи чархи умрфарсой,
Ки сояд бар рикоби дигарат пой [29, с. 357].

Дар субҳи содик, лаҳзае, ки дилҳо «аз файзи субҳ шодон» гардиданд, ба авҷи кохи ломакон (яъне ба ҷониби ватани асли!) сафар кардани Юсуфро Ҷомӣ бо садои маҳзуни оҳанги «Суворӣ» (дар силсилаи Шашмақом – «Сувора») оро медиҳад. Ибораи «либоси шаҳриёрӣ» бошад, албатта ин ҷо ишора бар кафан аст ва Юсуф бо ҳамин либоси шаҳриёрӣ ва зери садои оҳанги «Суворӣ» пояшро аз рикоби зиндагонӣ бармекашад. Оҳанги «Сувора» ин ҷо маънии дигар ҳам дорад, яъне Юсуф савори асби ҷӯбин сафари охираш мекунад» [118, с. 156-157].

Аз баррасии иҷмолии ин фасл метавон натиҷагирӣ кард, ки Абдурраҳмони Ҷомӣ ҳамчун донандаи хуби илми мусиқӣ дар асараш дар мавридҳои гуногун унсурҳои мусиқиро бардуруст истифода карда, хусни суханро афзудааст.

3.1.2. Тасвири унсурҳои табиат дар баёни шоир

Абдуррахмони Қомӣ дар достон дар баробари тасвири дигар унсурҳои каломи бадеъ аз зебоиҳои табиат, ки инсон чузви он аст, фаровон истифода кардааст. Дар ҳар сахнаи зиндагии инсон унсурҳои табиат, аз ҷумлаи гулу гиёҳ, дарахту об, дарёву наботот ва амсоли инҳо ширкат доранд ва ҳамон шоир ё адиб соҳибқудрат аст, ки ин зебоиҳои табиатро дар лаҳзаҳои муносиб ба тасвири бадеӣ гирад. Унсурҳои табиат дар «Юсуф ва Зулайхо» басомади зиёд доранд, ки намунаҳои онро аз назар мегузаронем. Мавлоно Қомӣ дар фасли «Фиристодани Зулайхо Юсуфро ба ҷониби боғ ва таҳияи асбоби вай кардан», ки яке аз фаслҳои ҷолиби достон аст, аз унсурҳои табиат, аз ҷумла: боғ, Ирам, савр, гули сурӣ, дарахт, шох, чанор, сарв, гул, ғунча, норван, чаман, норинҷбун, хирман, майдонро истифода карда, сахни боғи Зулайхоро, ки барои ҷалб кардани Юсуф ба ишқи худ сохта буд, ба тасвири бадеӣ кашидааст. Шоир баёни матлабро аз номи «чаманпирои боғи ин ҳикоят» ва аз «куҳанпирони ривоят» меорад, ки манзур дар мисраи аввал худи шоир аст, ки ин ҳикоятро бозгӯӣ мекунад ва дар мисраи дувум аз ровии ин ҳикоят, яъне гузаштаҳо ёд меоварад:

Чаманпирои боғи ин ҳикоят,
Чунин кард аз куҳанпирон ривоят.
Зулайхо дошт боғеву ҷӣ боғе,
К-аз он бар дил Ирамро буд доғе.
Ба гирдаш з-обу гил савре кашида,
Гули сурӣ зи атрофаш дамида.
Дарахтонаш кашида шох дар шох,
Ба тангоғӯшии ҳам нек густох.
Чанорашро қадам бар домани сарв,
Ҳамоил дастҳо дар гардани сарв.
Нишаста гул зи ғунча дар иморӣ,
Ба фарқаш норван дар чатрдорӣ.
Чаман норинҷбунро сахни майдон,

Ба каф норинч шохаш гӯю чавгон [29, с. 258].

Воқеан, ин сахни боғро, ки шоир тасвир кардааст, ба сурати ду одаме монанд аст, ки дар ин чо Юсуф ба сарв монанд шуда, Зулайхо ба чанор ташбеҳ карда шудааст ва дар зери дарахтони зебое бо ҳам роз мегӯянд, ки ин мисраъҳо ҳамин мазмунро ифода мекунанд:

Дарахтонаш кашида шох дар шох,
Ба тангоғӯшии ҳам нек густох.
Чанорашро қадам бар домани сарв,
Ҳамоил дастҳо дар гардани сарв.

Дар байтҳои баъдии ҳамин фасл Қомӣ бо як нигоҳи шоири рассом ҷойгиршавии дарахтонро, ки дар шохҳои онҳо мурғон дар нағмасароӣ хастанд, тасвир кардааст:

Дар он майдонғаҳи холӣ зи офат,
Рабуда аз ҳама гӯи латофат.
Қади раъно кашида нахли хурмо,
Гирифта боғро з-ӯ кор боло.
Зи ҳалво хирмане з-ин хӯша аз вай,
Гирифта хастачонон тӯша аз вай.
Ба сони доягон пистони анчир,
Паи тифлони боғ аз шира пуршир.
Бар он ҳар мурғаке анчирхора,
Даҳон бурда чу тифли ширхора [29, с. 258].

Шоир дар байтҳои дигар сахни майдони боғро боз зеботар ба тасвир гирифтааст, ки анодил (булбулон) дар боғ нағмапардозӣ доранд, моҳиён дар ҷӯйборон шино мекунанд, майдони боғ тоза рӯфта, гули сурх мисли хубон нозпарварӣ дорад ва рӯи гули зард мисли ошиқон зард аст, шамол мӯи бунафшаро тоб додааст, гирехро аз турраи сунбул кушода ва суман бо лолову райҳон ҳамоғӯшанд ва замин аз сабзаи тар парниёнпӯш аст:

Анодил з-он ҷалочил нағмапардоз,
Дар он фирӯзакоҳ афканда овоз.
Зи беду соя в-аз бедаш ҳазорон,

Тапанда моҳиён дар чӯйборон.
Ба рӯфтурӯби боғ аз хубу нохуб,
Кашида сояе ҳар шохи чоруб.
Гули сурхаш чу хубон нозпарвард,
Ба ранги ошиқон рӯи гули зард.
Сабо чаъди бунафша тоб дода,
Гиреҳ аз турраи сунбул кушода.
Суман бо лолаву райҳон ҳамоғӯш,
Замин аз сабзай тар парниёнпӯш [29, с. 259].

Байтҳои дигар баёнги мазмуни омадани Зулайхо ба боғ ва Юсуфро даъват кардан, ки ба боғ ояд ва бо канизони ӯ ҳамсухбат шавад:

Зулайхо баҳри таскини дили танг,
Чу кардӣ қониби он равза оҳанг,
Яке будӣ лаболаб карда аз шир,
Яке аз шахд гаштӣ чошнигир.
Парасторони он моҳи фалакмаҳд,
Аз он як шир нӯшидиву з-ин шахд.
Миёни он ду ҳавз афрохт тахте,
Барои ҳамчу Юсуф некбахте.
Ба тарки суҳбаташ гуфтан ризо дод,
Ба хидмат сӯи он боғаш фиристод.
Ба гул мурғи чаман зад достоне,
Ки хуш боғеву некӯ боғбоне [29, с. 260].

Абдурраҳмони Қомӣ дар мавриде, ки аз ишқи воқеӣ суҳан мегӯяд, таъкид мекунад, ки роҳи ишқ мушкилиҳо дорад ва дар ду байти зер шукуфтани гули лолаи кӯҳистониро дар фасли баҳор мушоҳида кардааст, ки лолаи кӯҳсор аз сӯроҳии санги хоро мебарояд, роҳи ишқ ҳам сангину саҳт аст ва ҳамин андешаро хеле зебо ва шоирона ба тасвир гирифтааст:

Накурӯ тоби мастурӣ надорад,
Бубандӣ дар, зи равзан сар барорад.
Назар кун лоларо дар кӯҳсорон,

Ки чун хуррам шавад фасли баҳорон.
Кунад шақ шаркаи гулрези хоро,
Чамоли худ кунад з-он ошкоро [29, с. 144-145].

Ҷомӣ давоми ҳамин матлаби қаблиро дар байтҳои дигар кушодтар баён кардааст, ки кори ишқ мисли булбулу парвона аст, ки то манзури худро ба даст наоранд, ором намегиранд:

Чу аҳли дил зи ишқ афсона гӯянд,
Ҳадиси булбулу парвона гӯянд.
Ба гетӣ гарчи сад кор озмоӣ,
Ҳамин ишқат диҳад аз худ раҳоӣ [29, с. 147].

Ба поён расидани шаб ва дамидани субҳ дар байти зерин бо кинояи «зоғи шаб» ва «хурӯси субҳгоҳ» баён шуда, дар мисраъҳои дигар шоир дар субҳ нағмасароӣ кардани булбул, шукуфтани гул, рӯй шустани суман ва бунафша аз атри шабнамро бо завқи баланд тасвир кардааст:

Саҳар чун зоғи шаб парвоз бардошт,
Хурӯси субҳгоҳ овоз бардошт.
Анодил лаҳни дилкаш баркашиданд,
Лиҳофи ғунча аз гул баркашиданд.
Суман аз оби шабнам рӯи худ шуст,
Бунафша чаъди анбарбӯи худ шуст [29, с. 166].

Мавлоно Ҷомӣ бо истифода аз гулу гиёҳ, сахнаи боғҳо ва хониши парандагон, ки дар табиат фаровон ба назар мерасанд, ба сухани худ хусни чаззоб бахшидааст, ки дар достон зиёд ба назар мерасанд.

3.1.3. Унсурҳои мунозира дар достон

Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ дар достон мунозираро, ки яке аз анвои адабиёт, дар лаҳзаҳои зиёд вобаста ба талаби мавзӯ мавриди истифода қарор додааст. Мунозира аз вожаи арабии «назар» – «дидан» ва «рӯ ба рӯ сухан гуфтан», «гуфтугӯ ва баҳс кардан» аст. Инчунин, дар луғат маъноӣ ба якдигар ҳуҷҷат оварданро низ дорад. Мунозира яке аз унсурҳои композитсионии асари бадеӣ аст. Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар бораи муколама ҳамчун истилоҳ чунин гуфтааст: «Мунозира (муколама) он аст, ки шоир аз забони ҳар яке аз он ду чиз ё зиёдат, ки бо якдигар дар мақоми мунозираанд, сухане чанд бигӯяд ва сифоте, ки мутазаммин бар тафзили яке ва таҳқири дигаре бошад, баршуморад. Ин услуби сухан ба наздики мутакаллимон нек шоеъ аст» [90, с. 10]. Воқеан, дар мунозира ҳар образ аз сифатҳояш бо таъриф сухан мегӯяд ё шоир аз забони образҳо андешаронӣ мекунад. Шоири муколамагӯй бо усули ба баҳс ё гуфтугӯ даровардани ду шахс андешаҳои фалсафӣ, тасаввуфӣ, ахлоқӣ ва иҷтимоиро ифода мекунад. Мунозира намуди хоси нутқи шифохист, ки миёни ду ё якчанд нафар воқеъ мешавад, ки дар асарҳои адабӣ ва драмавӣ ба назар мерасад. Дар адабиёт як намуди махсуси нутқи образҳои асар муколама мебошад ва дар адабиёти форсии тоҷикӣ достоне ё маснавие ба назар намерасад, ки дар онҳо унсурҳои мунозира истифода нашуда бошанд.

Дар достони Ҷомӣ унсури мунозира басомади зиёд дорад, хусусан гуфтугӯи ду нафар, гуфтугӯи дарунӣ (монолог) ва гуфтугӯи ғайбӣ ё гуфтугӯ бо Худованд. Дар мунозираҳое, ки Ҷомӣ дар достон истифода кардааст, сахнапардозӣ зиёд аст ва ҳангоми гуфтугӯ образҳо байни ҳам гоҳе ба оромӣ ва баъзан бошиддат сухан мегӯянд, ки хоси мунозира аст.

Ҷомӣ дар дохили фаслҳои достон мунозираҳои хурду калонро дар мавридҳои гуногун истифода кардааст, ки намунаи аввалини мунозира дар фасли «Ниҳоли ҷамоли Юсуфро аз баҳористони ғайб ба боғистони шаҳодат овардан ва ба оби дидаи Яъқуб ва ҳавои дили Зулайхо парвардан», дар бораи гуфтугӯи Яъқуб бо хоҳараш аст, ки чанд муддат

Юсуф дар назди ӯ буд ва Яъқуб хошиш мекунад, ки Юсуфро ба назди ӯ фириштад, ки дар охир хошиши Яъқуб ичро мешавад:

Ба хоҳар гуфт: «Эй, к-аз меҳрварзӣ,
Ба фарқам чун дарахти бед ларзӣ,
Надорам тоқати дурӣ зи Юсуф,
Халосам деҳ зи маҳчурӣ зи Юсуф.
Ба хилватгоҳи рози ман фиришташ,
Ба меҳроби ниёзи ман фиришташ».
Зи Яъқуб ин сухан хоҳар чу бишнид,
Зи фармонаш ба сурат сар напечид [29, с. 155].

Мавлоно Ҷомӣ дар фасли «Омадани расулони подшоҳони атроф, ғайр аз Миср ба хостгории Зулайхо ва тангдил гаштани вай аз навмеди он» мунозираи худи Зулайхоро, ки намунаи гуфтугӯӣ бо худ ё монологи ботинӣ аст, барҷаста тасвир кардааст. Дар муколамаи ботинӣ шоир лаҳзаҳои мушкили ба сари қаҳрамони асар омада ва ҳаяҷону изтиробии вайро баён мекунад, ки байтҳои зер намунаи он аст. Ин намуна аз нигоҳи ҳаҷм калон аст ва мо байтҳои зарурии онро меоварем:

Зулайхо дид, к-аз Мисру диёраш,
Наёмад ҳеч қосид хостгораш.
Ба нӯки дида марворид месуфт,
Ба дил хуноба мебориду мегуфт:
«Маро, эй кошкӣ модар намезод,
В-агар мезод, кас ширам намедод.
Надонам бар чӣ толеъ зодаам ман,
Бад-ин толеъ кучо афтодаам ман.
Надонам, эй фалак, бо ман чӣ дорӣ?
Чу хешам ғарқи хун доман чӣ дорӣ?...
Ҳазорон тозагул барбод додӣ,
Зи доғи марг бар оташ ниҳодӣ.
Кучо гардад туро хотир парешон,
Ки ман бошам яке дигар зи эшон» [29, с. 183-184].

Ҷомӣ мунозираи падару писар – Яъқуб ва Юсуфро дар байтҳои зерин аз фасли дигари достон, дар мавзуи хоб дидани Юсуф, ки офтобу моҳ ва ёздаҳ ситора бар вай сачда мекунанд, овардааст:

Бад-ӯ гуфт: «Эй шакар шармандаи ту,
Чӣ муҷиб дошт шаққархандаи ту?»
Бигуфто: «Хоб дидам меҳру махро,
Зи рахшанда кавокиб ёздаҳро,
Ки яксар доди таъзимам бидоданд,
Ба сачда пеши рӯям сар ниҳоданд».
Падар гуфто, ки бас кун з-ин сухан бас!
Мағӯй ин хобро зинҳор бо кас! [29, с. 209].

Дар фасли «Даровардани Зулайхо Юсуфро ба хонаи ҳафтум ва базл кардани маҷҳуд дар нили мақсуд ва гурехтани Юсуф ва мондани Зулайхо дар таҳассур ва таассуф» Мавлоно Ҷомӣ чанд мунозираи Зулайхоро бо Юсуф дар қабули ишқи ӯ меорад, ки як саҳнаи комили асари бадеиро нишон медиҳад:

Ҷавобаш дод Юсуф, к-эй паризод,
Ки н-ояд бо ту касро аз парӣ ёд.
Магир имрӯз бар ман корро танг,
Мазан бар шишаи маъсумиям санг.
Макун тар з-оби исён доманамро,
Масӯз аз оташи шаҳват танамро.,

ки дар ин байтҳо ба исрори зиёди Зулайхо Юсуф ҷавоби рад медиҳад ва дар байтҳои дигар Зулайхо аз Юсуф мепурсад, ки чӣ чиз туро монеи ишқи ман аст ва Юсуф ҷавоб медиҳад, ки аз Худо ва қаҳри Азизи Миср метарсам:

Зулайхо гуфт, к-аз ташна маҷӯ тоб,
Ки андозад ба фардо хӯрдани об?
Надонам монеат з-ин маслиҳат чист?
Ки натвонӣ ба ман як лаҳза хуш зист?
Бигуфто: «Монеи ман з-он ду чиз аст,

Иқоби Эзаду қаҳри Азиз аст.

Азиз ин қачниҳодӣ гар бидонад,

Ба ман сад меҳнату хорӣ расонад [29, с. 279-280].

Дар байтҳои дигар Зулайхо ба Юсуф таъкид мекунад, ки аз Азиз маяндеш ва бо ҳар роҳе, ки бошад, ишқи маро қабул дор:

Зулайхо гуфт: «Аз он душман маяндеш,

Ки чун рӯзи тараб биншинадам пеш,

Дихам чоме, ки бо чонош ситезад,

Зи мастӣ то қиёмат барнахезад...

Аҷаб бетоқатам, ороми ман деҳ,

Агар хоҳӣ в-агар не, коми ман деҳ! [29, с. 280].

Зулайхо дар давоми мунозира аз баҳонаҳои Юсуф дилтанг шуда, ба ӯ мегӯяд, ки агар ишқамро қабул надорӣ, ман худамро бо теғ мекушам ва хуни ман бар гардани туст, вале Юсуфи доно ба пардаи заркаши кунҷи хона нигариста, мепурсад, ки ин чист? -Зулайхо мегӯяд, ки ин бутест, ки ман дар ойини худам мепарастам ва онро даруни парда кардам, то маро набинад. Юсуф ба ӯ мегӯяд, ки ту аз буге, ки чизеро намебинад ва намефаҳмад, тарс дорӣ ва ман аз Худои доно ва бино метарсам, ки ин ҷо дар мунозира масъалаи парастии Худои воҳид баён мегардад ва Юсуф аз хона мегурезад:

Саволаш кард, к-он парда паи чист?

Дар ин парда нишаста пардагӣ кист?

Бигуфт: «Он кас, ки то ман банда ҳастам,

Ба расми бандагонаш мепарастам.

Буге тан аз зару чашмаш зи гавҳар,

Дарунаш таблаи пурмушки азфар.

Чу Юсуф ин сухан бишнид, зад бонг,

К-аз ин динори нақдам нест як донг.

Ман аз донои бино менатарсам?

Зи қайюми тавоно менатарсам?

Бигуфт ин в-аз миёни кор бархост,

В-аз он хушхобгаҳ бедор бархост [29, с. 283].

Агар дар мунозираи қаблӣ Юсуф ба исрори Зулайхо ишқашро дар хонаи мучалло қабул накарда бошад ва аз назди ӯ гурехтаву бо тухмати Зулайхо зиндонӣ шуд, дар мунозираи навбатӣ Юсуф Зулайхоро ба назди худ хонда, мегӯяд, ки барои ту ибодатхонае сохтаам, ки парастишу шукри Худои ягона кунӣ:

Зулайхоро гирифт аз меҳри дил даст,
Нишондаш дар фарози тахту биншаст.
Бад-ӯ гуфт: «Эй ба анвои каромат,
Маро шарманда карда то қиёмат...
Кунун ман ҳам паи шукри атоят,
Ибодатхонае кардам бароят.
Дар ӯ биншин паи шукри Худое,
К-аз ӯ дорӣ ба ҳар мӯе атое...
Дар он хилватсаро мебуд хурсанд,
Ба васли Юсуфу фазли Худованд [29, с. 354].

Мавлоно Ҷомӣ дар фасли дигари дoston намунаи дигари мунозираро, ки дар байни Юсуф ва Зулайхо сурат гирифта, мухтавояш фаҳмидани Юсуф он масъаларо, ки чаро Зулайхо ба ин мушкилот гирифтोर шуда, ҷавониву ҷамолашро аз даст додааст, мебошад, ки бо вачҳи аҳсани суҳанварӣ баён шудааст:

Бигуфто: «Эй Зулайхо, ин чӣ ҳол аст,
Чаро ҳолат бад-ин сон дар вубол аст?»
Бигуфто: «Ку ҷавониву ҷамолат?»
Бигуфто: «Аз даст шуд дур аз висолат».
Бигуфто: «Хам чаро шуд сарви нозат?»
Бигуфто: «Аз бори ҳаҷри ҷонгудозат».
Бигуфто: «Чашми ту бе нур чун аст?»
Бигуфто: «Азбаски бе ту ғарқи хун аст».
Бигуфто: «Аз хусни ту ҳар кас суҳан ронд,
Зи васфат бар сари ман гавҳар афшонд,

Сару зарро нисори пош кардам,

Ба гавҳарпошияш подош кардам [29, с. 345].

Ба воситаи ин мунозираҳо шоир шӯру шавқ, ҳаяҷону изтироб, мақсаду орзу, сатҳи донишу биниш ва рафтору кирдори образҳои асарро баён карда, мавқеи ғоявӣ ва ҷамъиятии онҳоро ба санъати баланд нишон медиҳад.

Абдурраҳмони Ҷомӣ дар ду фасли охири достон, ки ба мундариҷаи асар дахл надорад, бо истифода аз муколамаи ботинӣ аз рӯзгор ва фалак шиква дорад, ки ба инсонҳо меҳрубон нест, бештар пайи озори онҳо майл дорад, мушкилоти зиёдро ба сари онҳо меорад ва дунё як навъ санчишгоҳ барои инсон аст. Ва дар фасли панд додан ба фарзанди худ низ аз муколамаи ботинӣ истифода карда, аз забони худ ба фарзандаш панду андарзи дуруст медиҳад, ки ӯ китобро дӯсти худ донад, илм омӯзад, бо инсонҳои хуб ва донишмандон унс гирад.

3.1.4. Мавқеи хоб ва руъё дар баёни Ҷомӣ

Мавлоно Абдуррахмони Ҷомӣ хоб ва руъёро дар достони «Юсуф ва Зулайхо» ҳамчун чузъи бунёдии қисса дар ҳафт маврид ба кор бурдааст, ки хама дар охир амалӣ мешаванд. Дар сарчашмаҳои асосии қиссаи «Юсуф ва Зулайхо» Таврот ва Қуръони карим хоб нишон дода шудааст, ки басомади гуногун доранд. Дар Таврот панҷ хоб: ду хоби Юсуф, як хоби соқӣ ва хонсолори подшоҳи Миср ва ду хоби Фиръавн оварда шудааст [3, с. 69-75] ва дар Қуръони карим се хоб: як хоби Юсуф, як хоби зиндониён ва як хоби подшоҳи Миср [8, с. 234-239] оварда шудаанд. Абдуррахмони Ҷомӣ, ки дар дoston миқдори хобхоро ба ҳафт адад расонидааст, ин услуби кори ӯ вобаста ба сохти композитсионии дoston мебошад, чунки дар баъзе дostonҳо миқдори хобҳо панҷ, дар дигаре ҳашт ва дар сеvумӣ шаш адад аст. Ҷомӣ хоб ва хоббиниро дар дoston ҳамчун тасаввурот, натиҷаи фикр, пиндори ҳодисаҳо, тасаввури онҳо талаққӣ карда, ҷанбаи хунарии дostonро тақвият бахшидааст. Хоб ва хоббинӣ образи асарро ба андеша водор мекунад ва баъзан ба тарсу ваҳм. Тавре ишора кардем, ҳамаи хобҳои дар достони Ҷомӣ омада, дар охир амалӣ мешаванд, ки донишмандон ба ҷаҳор қисм тақсим намудаанд, ки албатта шартан чунин номида шудаанд: а) -хоби омир-амрдиҳанда, б) -хоби зочир-нигоҳдоранда, в) -хоби мунзир - тарсонанда, бимдиҳанда, г)-хоби мубашшир - паёми нек ё хабари нековаранда [145, с. 115].

Ва аксари ин хобҳо, ки дар дoston омадаанд, ба қисмати хоби мубашшир ё паёми нековаранда мансубанд, ки аз муждаи нек дарак медиҳанд, ба чуз хоби дувуми Юсуф, ки аз марги ӯ гувоҳӣ медиҳад ва яке аз зиндониён, ки ҳамроҳи Юсуф буд ва таъбири хоби ӯро, ки пешомади нохуб дошт, Юсуф ба ӯ гуфта буд.

Абдуррахмони Ҷомӣ дар «Юсуф ва Зулайхо» ҳафт намуна хобро овардааст, аз ҷумла – се адад хоби Зулайхо, ки хоби аввал дар саҳифаҳои 166-168, хоби дувум дар саҳ.174-178 ва хоби саввум дар саҳ.178-181-и матни дoston омадаанд. Ду хоби Юсуф, ки хоби аввал дар саҳифаҳои 209-211 ва

хоби дувум дар сах.354-357 ҷойгир шудаанд. Хоби зиндониён, ки як адад аст, дар сах. 320-322 оварда шудааст. Як хоби подшоҳи Миср, ки дар сах. 323-331-и достон ҷой дорад [29].

Хобҳои сегонаи Зулайхо дар се фасли достон пайдарпай омадаанд, ки хоби аввал дар байтҳои зер чунин баён гардидааст, ки Зулайхо дар хоб ҷамоли зебои Юсуфро дида, бо ваҳму тарс аз хоб бедор мешавад ва беқарор аст:

Зулайхо ҳамчунон дар хоби нӯшин,
Дилашро рӯй дар меҳроби дӯшин,
Набуд он хоби хуш, беҳушиё буд,
Зи савдои шабаш мадҳушиё буд.
Ниқоб аз лолаи сероб бикшод,
Хуморолуда ҷашм аз хоб бикшод.
Зи нола нағмаи ҷонкоҳ бардошт,
Ба зеру бам фиғону оҳ бардошт.
Ки: «Эй покизагавҳар, аз ҷӣ конӣ
Ки аз ту дорам ин гавҳарфишонӣ.
Дилам бурдиву номи худ нагуфтӣ,
Нишоне аз мақоми худ нагуфтӣ [29, с. 166-167].

Дар байтҳои дигари ҳамин фасл лаҳзаҳои мушкил ва беқарорӣ Зулайхо аз хоби дидааш ба тафсил бозгӯӣ шудаанд.

Хоби дувуми Зулайхо давоми хоби гузашта аст, ки дар соли оянда воқеъ гардидааст, ки боз Юсуф ба хоби ӯ даромада, ба саволу пурсиши Зулайхо, ки ту аз ҷинси одамӣ ҳастӣ ва аз кадомин хонадонӣ, ҷавоб медиҳад, ки ӯ аз наҷоди одамӣ аст ва ба Зулайхо умеди васл дода, боз аз назари ӯ пинҳон мегардад:

Ҳанӯзаш тан наёсуда ба бистар,
Даромад орзуи ҷонаш аз дар.
Назар чун бар рухи зебоаш андохт,
Зи ҷо барҷасту сар дар пояш андохт.
Ба он сонё, ки аз нур офаридат,

Зи ҳар олоише дур офаридат.
Бигӯ бо ин ҷамолу дилситонӣ,
Кий ту в-аз кадомин хонадонӣ?
Бигуфто: «Аз нажоди Одамам ман,
Зи ҷинси обу хоки оламам ман» [29, с. 175].

Дар байтҳои баъдии ҳамин фасл Зулайхо баъд аз хоб бедор шудан шефтаву шайдои ваъдаи дар хобдодаи Юсуф гардида, бетоқатияш то ҳадди ҷунун мерасад ва дӯстону падараш илочи корро дар занҷирбанд кардани ӯ мебинанд:

Зимоми ақл берун рафташ аз даст,
Зи банди панду қайди маслиҳат раст.
Падар з-он воқеа чун гашт огоҳ,
Давочӯ шуд зи доноёни даргоҳ.
Ба тадбираш ба ҳар роҳе давиданд,
Беҳ аз занҷир тадбире надиданд [29, с. 176].

Хоби сеюми Зулайхо дар фасли «Ба хоб омадани Юсуф Зулайхоро навбати савум ва ному мақоми вай доништан ва ба ақлу хуш бозомадан» шарҳу баён шудааст, ки Зулайхо тавассути муколамаи ботинӣ ба ёри азизаш суҳбат мекунад, рози пинҳонӣ мегӯяд ва баъд аз суҳбат кардан боз хобаш бурда, дар хоб Юсуфро мебинад, ки дар ин маврид ӯ ному нишону макони худро мегӯяд:

Шуд аз ғамгин дили худ ғуссапардоз,
Ба ёри хеш кард ин қисса оғоз.
Ғамам додиву ғамхорӣ накардӣ,
Дилам бурдиву дилдорӣ накардӣ.
Надонам номи ту, то созамаш вирд,
Наёбам ҷои ту, то гардамаш гирд.
Ба он мақсуди ҷону дил хитобаш,
Бад-он сон буд, то бирбуд хобаш.
Чу чашмаш маст гашт аз соғари хоб,
Ба хобаш омад он ғоратгари хоб.

Ва дар чанд байти дигар Юсуф ба Зулайхо худро муаррифӣ мекунад ва Зулайхо таскин меёбад:

Бигуфто: «Гар бад-ин корат тамом аст,
Азизи Мисраму Мисрам мақом аст,
Ба Миср аз хосағони шоҳи Мисрам,
Азизӣ дод, иззу чоҳи Мисрам».
Зулайхо чун зи чонон ин нишон ёфт,
Ту гӯӣ мурдаи садсола чон ёфт [29, с. 179-180].

Бо ҳамин байтҳо тафсили хобҳои Зулайхо ба охир мерасад.

Мавлоно Қомӣ дар достон ду хоби Юсуфро овардааст, ки хоби аввал хоби мубашшир буда, баъд аз паси сар кардани мушкилот то дараҷаи вазири мерасад. Падари Юсуф Яъқуби набӣ ба бародаронаш гуфтани ин хобро манъ мекунад, ки дар Қуръони карим ин нукта омадааст: «-Гуфт: Эӣ писараки ман, хоби худро пеши бародаронат баён макун, ки он гоҳ дар ҳаққи ту ҳиллае биандешанд! Ҳамоно шайтон душмани ошқори одамӣ аст» [8, с. 5]. Муҳтавои ин хоби Юсуф дар байтҳои зер омадааст:

Бигуфто: «Хоб дидам меҳру маҳро,
Зи рахшанда кавокиб ёздаҳро,
Ки яксар доди таъзимам бидоданд,
Ба сачда пеши рӯям сар ниҳоданд».
Падар гуфто, ки бас кун з-ин сухан бас!
Магӯӣ ин хобро зинҳор бо кас! [29, с. 209].

Муъҷизаи пайғамбарии Юсуф дар таъбири хобҳо баён шудааст, вале хоби ӯро падараш Яъқуб таъбир кардааст ва минбаъд дар таъбири хобҳои зиндониён ва подшоҳи Миср Юсуфро ғаёлол мебинем, ки ҳамаи таъбирҳояш дурустанд.

Хоби дувуми Юсуф аз марғи ӯ ҳабар медиҳад, ки дар фасли «Хоб дидани Юсуф алайҳиссалом модару падарро ва аз Худои таъоло вафоти худ талабидан ва изтиробии Зулайхо» омадааст, ки муҳтавояш дар ин байтҳо оварда шудааст:

Муроде аз ҳаҳон дар дил набудаш,

Ки бар хони амал ҳосил набудаш.
Шабе бинҳода сар Юсуф ба меҳроб,
Раҳи бедорияш зад раҳзани хоб.
Падарро дид, бо модар нишаста,
Ба рух чун хур ниқоби нур баста.
Нидо карданд, к-эй фарзанд, дарёб,
Кашид айёми дурӣ дер, биштоб... [29, с. 355].

Тафсили хоби ду зиндонӣ дар байтҳои зерин оварда шудааст, ки он хобхоро Юсуф дар вақти дар зиндон будан таъбиру тафсир кардааст, ки яке аз онҳо, ки ба подшоҳ хиёнат накарда буд, боз ба кори пештараи худ баргашт ва он дигар, ки барои куштани подшоҳ ба хӯроки ӯ захр омехта буд, ба дор кашида шуд:

Ду кас аз маҳрамони шоҳи он бум,
Зи хилватгоҳи қурбаш монда маҳрум.
Ба як шаб ҳар яке диданд хобе,
К-аз он дар чонашон афтод тобе.
Якero муждадеҳ хоб аз начоташ,
Якero мухбир аз қатъи ҳаёташ.
Ба Юсуф хобҳои худ бигуфтанд,
Ҷавоби хобҳои худ шунуфтанд.
Якero гӯшмол аз дор доданд,
Якero бар дари шаҳ бор доданд [29, с. 321-322].

Абдурраҳмони Қомӣ хоби подшоҳи Мисрро дар чанд байте оварда, ҳамзамон таъбири онро, ки Юсуф бо донишу ройи худ баён доштааст, ифода кардааст, ки мазмуни мухтасари онро меоварем: Шабе подшоҳи Миср дар хоб ҳафт гови фарбеҳро мебинад, ки ногоҳ ҳафт гови лоғар баромада, онҳоро меҳуранд ва боз ҳафт хӯшаи сабзу хуррамеро ба хоб мебинад, ки онҳоро ҳафт хӯшаи хушк бихӯрданд. Саҳар таъбири ин хобро аз доноён ва таъбиргарон пурсон мешавад, ки ҳеҷ кадом ҷавоби муносиб надоданд ва ин хобро Юсуф таъбири дуруст мекунад:

Ҷавоби дилкашу матбуъ гуфташ,

Чунон, к-омад аз он гуфтан шигифташ.
Дар охир гуфт: «Ин хобе, ки дидам,
Зи ту таъбири он равшан шунидам.
Чӣ сон таъбири он кардан тавонем,
Ғами халқи ҷаҳон хӯрдан тавонем?»
Бигуфто: «Бояд айёми фарохӣ
Ки абру нам наҷфтад дар тарохӣ,
Мунодӣ кардан андар ҳар диёре,
Ки набвад халқро ҷуз кишт коре.
Ба нохун санги хороро харошанд,
Зи чеҳра х(в)айфишонон дона пошанд [29, с. 329].

Аз баррасии ин хобҳо ба назар мерасад, ки хоб ва руъё дар асарҳои адабӣ ва хоса достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Ҷомӣ ҳамчун унсури хунарии шеър ва баёнгари ҳолатҳои қалбӣ, ҷисмонӣ ва руҳии образҳои мавриди истифода қарор гирифтаанд. Дар «Юсуф ва Зулайхо»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ хоб ва руъё ҳамчун як унсури хунари мақоми махсус дорад, ки баҳри ифода кардани андешаҳои фалсафиву ахлоқӣ ва бадеӣ мавриди истифода қарор гирифтааст. Шоирон ва нависандагон хоб ва руъёро ҳамчун ҷузъи хунари баҳри ифодаи андешаҳои ниҳонии хеш ба қор бурдаанд.

3.2. Афкори адабии Қомӣ дар достони «Юсуф ва Зулайхо»

Абдуррахмони Қомӣ дар муқаддима ва таркиби достонҳои «Ҳафт авранг»-и худ оид ба масъалаҳои шеърӣ, хусни сухан, маҳорати шоирӣ, тасвирсозӣ, сухани рости ҳадафманд гуфтан, аз суханҳои бемоя парҳез доштан, мадҳи беҳуда ва барзиёд нагуфтан ва ғайра бисёр сухан кардааст. Мавлоно Қомӣ дар радифи шоирӣ ва баёни як қатор масъалаҳои назарӣ ва амалии адабиёту ҳунар якҷанд рисолаҳои боарзиш навиштааст, аз ҷумла, «Рисолаи қофия», «Рисолаи арӯз», «Рисолаи мусиқӣ» ва чаҳор рисола оид ба муаммо, бо номҳои «Рисолаи муаммои кабир», «Рисолаи муаммои сағир», «Рисолаи муаммои мутаваассит» ва «Рисолаи муаммои манзум». Дар қатори ин асарҳои боарзиш, ки Қомӣ роҷеъ ба назария ва амалияи эҷоди бадеӣ навиштааст, ӯ оид ба шарҳу маърифати асарҳои донишмандони гузашта ва ҳудаш чандин таълифоте ва тарҷумаҳое ҳам дорад, чунончи, «Шарҳи рубоиёт», «Шарҳи байтаҳои «Маснавӣ», «Шарҳи байти Амир Хусрави Деҳлавӣ», «Шарҳи қасидаи тоиҳои Форизия мавсум ба «Назм-уд-дурар», «Шарҳи қасидаи мимияи хамрияи Форизия», «Ал-фавоид-уз-зиёия» (шарҳи рисолаи «Алкофия фин-наҳв»-и Ибн Ал-Ҳочиб), «Шарҳи баъзе аз мифтоҳулғайби манзум ва мансур», тарҷумаи «Арбаина ҳадис» ва «Қасидаи ҳамимияи хамрия ли Ибни Фориз». Дар замони Қомӣ ва қабл аз ӯ ҳам шарҳнигорӣ ва маърифати сухани бадеӣ дар чараён будааст. Ин шарҳу тарҷумаҳои Мавлоно Қомӣ, ки баён доштем, вежагиҳои худро доранд ва ҳамаи онҳо, ба истиснои «Ал-фавоид-уз-зиёия», ки доир ба илми забон аст, шарҳу тарҷумаи асарҳои манзуми сӯфиёнаи ирфонӣ мебошанд. Абдуррахмони Қомӣ сабаби таълифи ин шарҳу тафсиҳоро дар муқаддимаи «Шарҳи рубоиёт»-аш ба насри мусаччаъ овардааст, ки барои мо равшан мегардад: «Аммо баъд намуда меояд, ки пеш аз иншои ин номаи номӣ ва ифшои ин саҳифаи гиромӣ рубоие чанд дар исботи ваҳдати вуҷуд ва баёни танзилоташ ба маротиби шухуд... сурати интизом пазируфта. Аммо чун тарҷумони забонро ба воситаи риояти қофия майдони иборат танг буд ва раҳнаварди баёнро ба чихати муҳофизат бар

вазн пойи ишорот ланг, мухаддароти маънии он бе ниқоби иҷмоле ҷамоле наменамад ва мастуроти ҳақоқи он бе ҳичоби ашколе чехра намекушуд, лочарам дар зайли он рубоиёт аз барои тафсили мучмалот ва тавзеҳи мушкилот калимае чанд маншур аз суханони кубарои дин ва урафои аҳли яқин марқум мегардад» [162, с. 12]. Оид ба ҳамин андешаи Ҷомӣ донишманди тоҷик Абдунабӣ Сатторзода чунин таъкид кардааст: «Маълум мешавад, ки муроди Ҷомӣ аз шарҳу тафсириҳои мазкур он будааст, ки таълимоти сӯфиёнаи мусаннифони пешина ва худро, ки дар шеър аст, бо иборати фасеҳ баён намуда, ниёзмандони ин тариқатро аз маънии он огоҳ намояд. Дар рисолаҳои боло барои баёни назариёти муаллиф дар бораи адабиёт ҷой нест. Аз онҳо танҳо ҳаминро пай бурдан мумкин аст, ки Абдурраҳмони Ҷомӣ тарафдори баёни соддаву фаҳмо буда, нақши маърифатии адабиётро дарк намудааст» [137, с. 5-6].

Абдурраҳмони Ҷомӣ дар сарчашмаҳои дигаре низ афкори назарии худро оид ба шеърӯ шоирӣ баён кардааст, инҳо дебоча ва хутбаю муқаддимаи «Ҳафт авранг», девонҳои сегона, дебочаҳои «Субҳат-ул-аброр», «Тухфат-ул-Ахрор», маҷмуаи номаҳо - «Руқаот», «Нафаҳот-ул-унс» мебошанд. Инчунин, дар асарҳое, ки муосиронаш ба шарҳи ҳол ва мақоми Ҷомӣ бахшидаанд, аз ҷумла, дар «Мақомоти Ҳазрати Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ»-и Абдулвосеъ Низомии Бохарзӣ ва «Шарҳи ҳоли Мавлоно Ҷомӣ» -и Абдулғафури Лорӣ бештар андешаҳои интиқодии ӯ оид ба шеърӯ мавқеи шоирӣ ҳамасронаш омадаанд.

Роҷеъ ба афкори адабии Абдурраҳмони Ҷомӣ рисолаи арзишманди профессор Абдунабӣ Сатторзодаро, ки соли 1976 бо номи «Афкори адабӣ ва эстетикӣ Абдурраҳмони Ҷомӣ» ба ҷоп расида буд ва соли 2014 бахшида ба ҷашни 600-солагии Ҷомӣ бо номи «Назариёти адабии Абдурраҳмони Ҷомӣ» бо таҳрир ва такмил ҷоп шудааст, дар даст дорем. Дар ин асар А.Сатторзода афкори адабии Ҷомиро аз дostonҳои таркиби «Ҳафт авранг», муқаддимаи ҳар дostonи алоҳида, дебочаҳо, хутбаҳо ва муқаддимаи девонҳои сегонаи шоир баррасӣ кардааст. Инчунин, дар рисолаи дигари боарзиш аз Аълоҳон Афсаҳзод, ки бо номи: «Шеърӣ

ғиноии Абдурахмони Қомӣ. Масъалаҳои матну поэтика. -Москва: Наука, 1988. -326 с. (ба забони русӣ) [48] ба чоп расидааст, масъалаҳои поэтикаи ашъори лирикии Қомӣ ба таври муфассал таҳқиқ ва баррасӣ шудаанд. Дар рисолаи А.Сатторзода дар фасли якуми боби дувум «Дар моҳият ва мақоми шеърӯ шоирӣ» (сах. 59) 1 байт, фасли дувуми боби дувум «Дар таносуби шеър ва зиндагӣ: ростӣ ва дурӯғ» (сах.86) 7 байт ва дар фасли сеюми боби чаҳорум «Қомӣ шоири навоар» (сах.149) 6 байт аз достони «Юсуф ва Зулайхо» оварда таҳлил шудаанд [137, с. 59, 86, 149].

Аз баррасии афкори адабии Қомӣ ба назар мерасад, ки дар дoston оид ба масъалаҳои дигар низ андешаронӣ шудааст, ки мо имкон дорем, онҳоро аз назар гузаронем. Шоир дар оғози doston аз Худованди якто бо дуо талаб мекунад, ки «аз тақвими хирад беҳрӯзӣ», «дар иқлими сухан фирӯзӣ» диҳад ва «забонашро гуҳарсанҷ» гардонад:

Илоҳӣ ғунҷаи уммед бикшой,
Гуле аз равзаи ҷовид бинмой.
Замирамо сипосандеша гардон,
Забонамо ситоишпеша гардон.
Зи тақвими хирад беҳрӯзиям бахш,
Ба иқлими сухан фирӯзиям бахш.
Диле додӣ зи гавҳар ганҷ бар ганҷ,
Зи ганҷи дил забонро кун гуҳарсанҷ [29, с. 137].

Дар байтҳои дигар Қомӣ боз бо дуову ниёиш тавалло мекунад, ки «зи шеъри ман хомаро шакарзабон», «зи атрам номаро анбарфишон» кун, ки «сухан дар ин даврон саранҷом надорад» ва «аз он нома ба ҷуз номе намондаст»:

Кушодӣ нофаи табъи маро ноф,
Муаттар кун зи мушкам қоф то қоф.
Зи шеърам хомаро шакарзабон кун,
Зи атрам номаро анбарфишон кун,
Суханро худ саранҷоме намондаст,
В-аз он нома ба ҷуз номе намондаст [29, с. 137].

Аз ин байтҳо гилаву шикваи Ҷомиро дар набудани сухани баланду ҳадафманд мехонем, ки ҳамчун шоири баркамоли ҳамон давр ҳақ дошт, ки чунин сухан бигӯяд. Дар мисраи охири ин байтҳо шоир ишора мекунад, ки (в-аз он нома) аз қиссаи «Юсуф ва Зулайхо», ки қиссаи Қуръонист ба ҷуз номе дигар чизе намондааст. Шоир дар байтҳои дигари муқаддима ин розро кушодатар баён кардааст, ки дар майдони адабиёт - «дар ин хумхонаи ширинфасона» аз он тарафа «садое нест» ва дар ин «базми хомӣ пухтае намебинам» ва дар байти охир аз худ хоҳиш мекунад, ки «зи софу дурд пеш ор, он ҷӣ дорӣ»:

Дар ин хумхонаи ширинфасона
Намеёбам садое 3-он тарафа.
Ҳарифон бодаҳо хӯрданду рафтанд,
Тихихумҳо раҳо карданду рафтанд,
Набинам пухтае 3-ин базми хомӣ,
Ки бошад бар кафаш 3-он бода ҷоме.
Биё, Ҷомӣ, раҳо кун шармсорӣ,
Зи софу дурд пеш ор, он ҷӣ дорӣ [29, с. 138].

Ҷомӣ дар фасли «Нахли баёни фазилати ишқ бастан ва шохчаи оғози сабаби назми китоб ба он пайвастан» ва қабл аз он дар кайфияти ишқ чанд байти зебо гуфтааст, ки асосу бунёди ин достони дилнишин аз розу ниёзи ишқ саршор аст ва таҳтоби онро ду мақулаи бузурги ҳастӣ – ишқ ва зебоӣ ташкил медиҳад, ки ба хонанда завқи баланди маънавӣ мебахшад:

Ҳамон беҳтар, ки ҳам дар ишқ печем,
Ки бе ин гуфтугӯ ҳечем, ҳечем.
Дили фориғ зи дарди ишқ дил нест,
Тани бедарди дил ҷуз обу гил нест.
Зи олам рӯят овар дар ғами ишқ,
Ки бошад оламе хуш олами ишқ.
Ғами ишқ аз дили кас кам мабодо,
Дили беишқ дар олам мабодо! [29, с. 146] .

Баъд, тадричан ба баёни сабаби назми дoston пардохта, таъкид мекунад, ки дар ишқбозӣ достоне иншо кунад, ки аз он номаш дар олам ҷовидон боқӣ монад ва агар Худованд тавфиқ бахшад, пояи суханро бар осмон расонад:

Бинех дар ишқбозӣ достоне,
Ки бошад аз ту дар олам нишоне...
Бар онам гар Худо тавфиқ бахшад,
Ки нахлам меваи таҳқиқ бахшад...
Суханро поя бар ҷое расонам,
Ки бинвозад ба аҳсант осмонам [29, с. 148].

Абдуррахмони Ҷомӣ дар фасли «Дастаи гул аз чамани фазои сухан чидан ва риштаи тамом сабаби назми китоб бар он печидан» бештар афкори адабии худро баён доштааст. Дар байти аввали ин фасл Ҷомӣ суханро «дебочаи девони ишқ», «навбоваи бӯстони ишқ» ва «ёдгории ин ҷаҳон» меҳисобад, ки воқеан дуруст аст, ки барои Ҷомӣ ва дигар шоирони бузург сухан қадру мақоми ниҳоят баланд дорад ва маҳз сухани созандаи эшон номашонро дар дафтари сухангустарӣ ҷовидон гардондааст:

Сухан дебочаи девони ишқ аст,
Сухан навбоваи бӯстони ишқ аст.
Хирадро кору боре чун сухан нест,
Ҷаҳонро ёдгоре чун сухан нест [29, с. 148-149].

Шоир дар байтҳои зерин аз иборати Қуръони «кунфа якун» «коф»- у «нун», ки маънояш ба забони тоҷикӣ «бишав» аст, барои баёни афкори адабияш суд ҷустааст. Дар сарчашмаҳои зиёд омадааст, ки аз «нидои Худованд «кун» аввал лавҳу қалам, баъд сухан ба вучуд омадааст ва маҳз қалам бе забон доди суханро додааст ва аз чашмаи сухан фаввораи ҷуд, яъне саховат таровидааст» [137, с. 86], ки Ҷомӣ ҳамин ибораро дар байтҳои зебӯе ба қалам овардааст:

Сухан аз «кофу нун» дам бар қалам зад,
Қалам бар сафҳаи ҳастӣ қадам зад.
Ҷу шуд қофи қалам з-он коф мавҷуд,

Кушод аз чашмааш фаввораи чуд [29, с. 149].

Ҷомӣ бо як ғурури баланди шоирона ва часорат дар байте чанд мегӯяд, ки давлати Ширину Хусрав куҳна шуда, ман барои Ширин Хусрави нав пайдо мекунам, давлати Лайливу Мачнун ҳам сар омадааст, ва саромади дигар зарур аст ва мисли тӯтӣ табъи саршорамро шакархо сохта, аз ҳусни Юсуф ва ишқи Зулайхо сухан мегӯям, ки ин қиссаи қуръонӣ аст ва беҳтарини қиссаҳост ва ман ба ваҷҳи аҳсан сухан хоҳам ронд:

Куҳан шуд давлати Ширину Хусрав,

Ба Ширине нишонам Хусрави нав.

Сар омад давлати Лайлию Мачнун,

Касе дигар саромад созам акнун.

Чу тӯтӣ табъро созам шакархо,

Зи ҳусни Юсуфу ишқи Зулайхо.

Худо аз қиссаҳо чун аҳсанаш хонд,

Ба аҳсан ваҷҳ аз он хоҳам сухан ронд [29, с. 149-150].

Ростгӯӣ аз талаботест, ки Ҷомӣ ҳам дар афкори назарӣ ва ҳам амалии худ онро риоя кардааст ва аз ҳамзамонон ва ояндагон низ ин талабро доштааст, ки дар баёни сухан ҳамеша аз боби ҳаққу рост гуфтан, сухани дурӯғ бар забон наовардан кӯшиш намоянд ва ҳамин андеша дар чанд байти дигари шоир баён шудааст:

Чу бошад шоҳиди он ваҳйи манзал,

Набошад кизбро имкони мадҳал.

Нагардад хотир аз норост хурсанд,

Агарчи гӯӣ онро ростмонанд.

Суханро зеваре чун ростӣ нест,

Ҷамоли маҳ ба чуз нокостӣ нест.

Ба санъат гар биёроӣ дурӯғе,

Нагирад з-он чароғи ӯ фурӯғе.

Чаро дӯзӣ ба қадди зишт дебо?

Чу аз дебо нагардад зишт зебо [29, с. 150].

Дар охири ҳамин фасл Қомӣ баъд аз баёни андешаҳои ғавқ, бо як назокати баланди шоирона, ки хоси эҷодиёти ӯст, аз хонандаи дoston, ки «Муҳаббатнома» номгузори кардааст, бо эҳтиром хошиш дорад, ки агар дostonро хонад, ба хатое дучор ояд, бемочаро ба қадри вусъаташ ислоҳ кунад ва агар натавонад, бипӯшад:

Тамаъ дорам, ки гар ногаҳ шигарфе,
Бихонад з-ин муҳаббатнома ҳарфе,
Натобад номасон бар рӯи ман пушт,
Насояд номаваш бар ҳарфам ангушт.
Ба давродавр агар бинад хатое,
Наёрад бар сари ман мочарое.
Ба қадри вусъ дар ислоҳ кӯшад,
В-агар ислоҳ натавонад, бипӯшад [29, с. 151].

Абдурраҳмони Қомӣ ҳамчун шоири донишманд, дар дoston дар чанд маврид афкори адабиятро баён доштааст, ки аз дониши амиқи назарӣ ва амалии ӯ дарак медиҳад, ки ӯ ҳамеша ҷонибдори сухани рости ҳадафманд мебошад, ки ин талаби даври замон аст. Дар ин бора андешаи профессор А.Сатторзода хеле ҷолиб аст, ки мо низ ин гуфтаҳои тарафдорем: «Муаллиф, ки худ «нодирапардоз» буд, мувофиқи талаботи давр ва аҳли заводи он асар эҷод кардааст. Яъне ӯ дар асарҳои манзум ва мансураш масъалаҳоеро ба миён гузошта буд, ки ҳалли онро замон талаб мекард. Вобаста ба ин, маънӣ ва мазмун, суҷа ва тарзи баёни мувофиқро пайдо намудааст. Ниҳоят, назариёти Абдурраҳмони Қомӣ оид ба шеърҳои шоирӣ дар заминаи ҳаёти иҷтимоӣ ва адабии асри XV ба вучуд омада, дараҷаи инкишофи афкори адабӣ ва бадеии он даврро дар худ инъикос кардааст» [137, с. 154].

3.3. Хунари шоир дар маъниофаринӣ ва тасвирсозӣ

Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ аз шоирони донишманд, мубтакир, ширинсухан, мушоҳидакор, рамздон, навҷӯву тасвирсози нодирагӯ ва маъниофар дар адабиёти форсии тоҷикӣ мебошад, ки ҳамвора дар асарҳояш сухани наву тоза ва росту зебо гуфтааст. Дар «Юсуф ва Зулайхо», ки аз миёни дostonҳои дигари шоир бо назокати сухан, тасвири ҷонсӯзи ишқ, хусну зебоӣ ва эҷоди сахнаҳои ҷолиби васлу хичрон, тухмату хиёнат, хушунат, макр, фиреб ва ниҳоят ба васли дилдода расиданҳо барҷаста тасвир шудаанд, фарқ мекунад, ки Ҷомӣ дар баёни ҳамин лаҳзаҳо устоди беназир будани худро нишон додааст ва маъниҳои бикр гуфтааст. Воқеан барои шоири қодирсухан тасвирсозӣ ва маъниофаринӣ дар асар нишони дониши жарф ва вуқуфи ўро дар дарки мавзӯ бозгӯӣ мекунад. Ҷомӣ дар ҳар фасли дoston, вақте ки ягон лаҳзаро аз ҳаёти Юсуф, Зулайхо, Яқуб, доя, бародарони бадкешӣ Юсуф ва баёни сахнаҳои сохтани қасри зебо барои ҷалби муҳаббати Юсуф, бо тухмат ба зиндон фиристодани Юсуф, азобу хичрони Зулайхо, ҳоби Фиръавнро таъбир кардани Юсуф, ба мақоми вазири расидани ў, ишқи Зулайхоро қабул кардани Юсуф ва марги Юсуфу Зулайхоро қаламдод мекунад, дар тасвири ин лаҳзаҳо маҳорати баланд нишон додааст. Ҳангоми тасвири ин лаҳзаҳо Ҷомӣ дар оғози ҳар фасл ҳадафу мақсадашро дар 2 - 4 - 6 байт бо андешаҳои амиқи фалсафӣ ва маъниҳои баланд ифода мекунад ва айнан ҳамин тарзи баёнро дар охири фаслҳо дар 1 ё 2 байт ҷамъбаст месозад.

Дар дostonи «Юсуф ва Зулайхо» дар фасли «Дostonи шамъи ҷамоли Юсуфӣ дар шабистони ғайб афрӯхтан ва парвонаи дили Одамро ба мушоҳидаи фурӯғи он сӯхтан» тасвирҳои зебои шоирро дар тавсифи зебоӣ ва ҷамоли Юсуф мебинем, ки аз рӯи нишондоди Ҷомӣ ба Одам ва сафи Пайғамбарон ҷамоли Юсуфро Худованд нишон додааст, ки дар оянда ў ҷойгузини сазовори Пайғамбарон мегардад, ки ў «мисли моҳ», «хуршеди авҷи иззату ҷоҳ», «шамъи анҷуман», «шамъи мумтоз», «зебо», «ҷамоли хуснаш аз андеша берун» ва ғайра тасвир шудааст:

Чу Одам сӯи он маҷмаъ назар кард,
Зи ҳар чамъе тамошои дигар кард.
Ба чашмаш Юсуф омад чун яке моҳ,
На маҳ, хуршеди авчи иззату чоҳ.
Чу шамъи анҷуман з-он шамъи мумтоз,
Миёни чамъ шамъосо сарафроз.
Чамоли некувон дар пеши ӯ гум,
Чунон, к-аз партави хуршед анҷум.
Камоли ҳуснаш аз андеша берун,
Зи ҳадди ақли фикратпеша берун [29, с. 152].

Дар фасли дигар боз тасвири зебоии Юсуфро мебинем, ки шоир бо ифодаҳои чолиб онро баён доштааст ва Юсуфро «ҳумоюнпайкар», «аз олами нур», «ғоратгари ҳурон», «шамшодқомат», «зулфаш мисли занҷир», «аз чабинаш нур меборад», «рухаш моҳе аз авчи бурчи фирдавс», «зебочашм», «мижгонаш бар чигарҳо новакандоз», «аз лабонаш табассум ва аз даҳонаш шакар мерезад» ва монанди инҳо мехонад, ки ӯ ҳусни хеле зебо доштааст ва ин тасвириҳо бар дoston маъниҳои зиёд афзудаанд:

Даромад ногаҳаш аз дар чавоне,
Чӣ мегӯям, чавоне не, ки қоне.
Хумоюнпайкаре аз олами нур,
Ба боғи хулд карда ғорати хур...
Зи бар овехта зулфе чу занҷир,
Хирадро баста дасту пой тадбир.
Рухаш моҳе зи авчи бурчи фирдавс,
Зи абрӯ карда он маҳ хона дар қавс.
Муҳаккал наргисаш аз сурмаи ноз,
Зи мижгон бар чигарҳо новакандоз.
Ду лаълаш аз табассум дар шакаррез,
Даҳонаш дар такаллум шакарроме [29, с. 163].

Чомӣ дар фасли «Ба оби Нил даромадани Юсуф ва ғубори сафар аз худ шустан ва ба қасди боргоҳи подшоҳи Миср дар хавдаҷ нишастан»

сифати зебоии Юсуфро ба хуршед монанд карда, ҳамин сахнаро зебо ва маъниро баланд тасвир кардааст:

Ба Юсуф гуфт Молик, к-эй дилором,
Зи ҳавдаҷ неҳ ба рӯи тахтгаҳ гом.
Ту хуршедӣ, зи ораз парда бикшой,
Зи нури хеш олабро биёрой.
Гумон шуд нозиронро, к-офтоб аст,
Ки толеъгашта аз нилисаҳоб аст.
Назар карданд дар меҳри чаҳонтоб,
Бидонистанд, к-аз вай нест он тоб.
Ҳанӯз ӯ дар паси абр аст мастур,
Зи рӯи Юсуф аст он тобиши нур [29, с. 226-227].

Мавлоно Қомӣ ҳамчун шоири тасвирсози муваффақ ва маъниофар зикри зебоӣ ва ҷамоли ҷаззобу пурфитнаи Зулайхоро дар чанд фасли достон аз Юсуф барҷастатар нишон додааст. Қомӣ Зулайхоро бо қудрати сухан ва маҳорати шоирӣ чунон табиӣ ва зиндаву кӯшо тасвир кардааст, ки симои зебоии Юсуф таҳти шуои он қарор гирифтааст. Зулайхо аз сӯзи ишқи Юсуф аз ойини худ рӯй мегардонад, ки ҳар дилдода ба ин қодир нест, қасри зебое барои ҷалби муҳаббати Юсуф бо ҳилла ва чораҷӯии дояш месозад, суратҳои Юсуфро ба ҳар ранг дар деворҳои ин қаср мекашад, бо тухмат Юсуфро зиндонӣ мекунад, дар сари роҳи Юсуф кулба сохта ӯро мунтазир мешавад, ба васли Юсуф мерасад ва дар сари қабри Юсуф чашмонашро канда, ҳалок мешавад, ки ҳамаи ин лаҳзаҳоро Қомӣ бо як маҳорати баланд ва суханҳои зебову ҳадафманд тасвир кардааст, ки чанд намунаи онро аз назар мегузаронем.

Шоир дар фасли «Дар сифату насаби Зулайхо, ки Мағриб аз тулӯи офтоби ҷамолаш Машриқ гашта буд, балки ба ҳазор дараҷа аз он даргузашта», ҳусну зебоии Зулайхоро чунин ба тасвир гирифтааст, ки ӯ «ахтаре аз бурҷи шохӣ», «ахтари фурӯзон аз дурҷи шохӣ», «қадаш наҳли аз раҳмат офарида», «аз бӯстони латофат сар кашида», «мӯйи ӯ доми хушмандон» аст ва ғайра, ки Қомӣ аз фарқи сар то пойи Зулайхоро ҳамчун

як рассоми чирадаст хеле зебо тасвир кардааст, ки хонандаро ба хайрат мегузорад:

На духтар, ахтаре аз бурчи шоҳӣ,
Фурӯзон ахтаре аз дурчи шоҳӣ.
Зи сар то по фуруд оям чу мӯяш,
Шавам равшанзамир аз акси рӯяш.
Қадаш нахле зи раҳмат офарида,
Зи бӯстони латофат сар кашида.
Ба фарқаш мӯй-доми хушмандон,
Аз ӯ то мушк фарқ, аммо на чандон [29, с. 158].

Мавлоно Ҷомӣ дар достон, дар фасли «Иморат кардани доя хонае, ки дар вай тасвири ҷамоли Юсуф ва Зулайхо кунанд» бо як маҳорати баланд он хонаро тасвир кардааст, ки ин хона мисли сарои зарандуд, фаршаш аз мрамар, дарҳояш аз обнусу оч, иборат аз ҳафт хона, мисли ҳафт авранги бемислу монанд, аз чил сутуни зар сохташуда, дар дохили хона мурғҳои зебо ва товусу дигар парандаҳо мечаранд ва дар дару деворҳо сурати Юсуф ва Зулайхо нақш баста:

Ба ҳукми доя заррин дасти устод,
Зарандуда сарое кард бунёд.
Мумаҳҳад фарши мрамар дар мамарҳош,
Мувассал з-обнусу оч дарҳош.
Дар андар ҳам дар он ҷо ҳафт хона,
Ҷу ҳафт авранг бе мисли замона.
Мурассаъ чил сутун аз зар барафрохт,
Зи ваҳшу тайр зебо шаклҳо сохт.
Дар он хона мусаввир сохт ҳар ҷо,
Мисоли Юсуфу нақши Зулайхо [29, с. 269-270].

Ҷомӣ дар аввалу охири ҳар фасл, ки тасвири образҳои достон омадааст, бо як афкори баланди бадеӣ муҳтавои ҳамон фаслро бозгӯӣ мекунад. Масалан, байтҳои аввалу охири ҳамин фасл чунинанд. Байтҳои аввали фасл:

Чунин гӯянд меъморони ин кох,
Ки чун шуд бар иморат доя густох,
Ба даст овард устоде хунаркеш,
Ба ҳар ангушти дасташ сад хунар беш [29, с. 267].

Байтҳои охири фасл:

Бале, ошиқ чу бинад нақши чонон,
Шавад 3-он нақш ҳарфи шавқ хонон.
Аз он ҳарф оташи ӯ тоза гардад,
Асири доғи беандоза гардад [29, с. 270].

Мавлоно Ҷомӣ дар достон лаҳзаи марги Юсуфро, ки марги муқаррарӣ аст, воқеӣ тасвир кардааст, вале марги Зулайхоро, ки ба таври фоҷиавӣ анҷом мепазирад, бо як ҳарорати баланд ва суҳанҳои пуртаъсир ба тасвир гирифтааст:

Ҳама нолиду ҳар дам синаи чок,
Ба сад ҳасрат ҳама молид бар хок.
Чу дарду ҳасраташ аз ҳад фузун шуд,
Ба расми хокбӯсӣ сарнагун шуд.
Ба чашмони худ ангуштон даровард,
Ду наргисро зи наргисдон баровард.
Бувад расми мусибатбини мабхут,
Сияҳбодом афшондан ба тобут.
Ба хокаш рӯи хунолуд бинҳод,
Ба мискинӣ замин бӯсиду чон дод [29, с. 362].

Албатта, дар ҳар фасли достон Абдурраҳмони Ҷомӣ дар баёни саҳнаҳое, ки ба рӯзгори образҳо оиданд, тасвиrotи зиёдро ба кор бурдааст, ки мо бо овардан ва таҳлили мисолҳои ғавқ ба баррасии ин масъала хотима мебахшем. Ҳамаи он тасвирҳо ва тасвирсозии ҷолиб ва пуртаъсир, ки шоир дар достон дар лаҳзаҳои гуногун овардааст, аз маҳорати баланди ӯ дар тасвирсозӣ гувоҳӣ медиҳанд, ки тавассути санъатҳои мухталифи бадеӣ, аз ҷумла, ташбеҳ, тавсиф, киноя, сифатчинӣ, истиора, талмеҳ ва ғайра бо истифода аз қофияҳои барҷаста, радиҳои

соддаву таркибӣ ва бо тасвирҳои зебои шоирона баён гардидаанд. Ин тасвирҳои зебо маънии сухани шоирро афзудаанд. Достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Ҷомӣ яке аз шоҳкориҳо дар адабиёти форсии тоҷикӣ мебошад, ки қудрати шоирона ва тасвирсозиву баёни назарии ахлоқӣ ва зебоишиносии ӯро ҳунармандона нишон медиҳад.

3.4. Мавқеи санъатҳои бадеӣ дар достон

«Юсуф ва Зулайхо» яке аз достонҳоест, ки дар маҷмуи эҷодиёти Абдуррахмони Ҷомӣ аз нигоҳи фарогирии ҷасоҳату балоғат ва зебоии каломии бадеии шоир мақоми арзанда дорад. Мухтавои достон мисли дурдонаҳои пурҷилое ҳастанд, ки агар ба онҳо бо камали диққат бингарӣ, тафҳус ва таҳқиқ кунӣ, ҷило ва ҳусни сухани шоирро бештар эҳсос мекунӣ. Яке аз вежаҳои аслии ва мумтози адабиёти бадеӣ тарзи рангинии баён буда, он бо воситаи санъатҳои бадеӣ, ба мисли тавсиф, талмех, маҷоз, ташбеҳ, киноя, истиора ва дигар намуди ороишҳои бадеӣ татбиқ гардида, ҷанбаи масарратбахшӣ, маърифатомӯзӣ ва зебоисандӣ касб мекунад. Маҳз ҳамин гуна санъатҳои зиёди бадеӣ ҳастанд, ки дар истифодаи бамавриди онҳо сухани шоирону нависандагон зебову дилнишин мегардад. Роҷе ба санъатҳои бадеӣ таърифи комилтаринро донишманди асри XIV Хоҷа Насируддини Тӯсӣ дар мақолати нуҳуми рисолаи «Асос-ул-иқтибос» овардааст: «Ба ҳиллатҳои саноеъро, ки мутааллиқ ба лафз ё ба маънӣ ва ё ба ҳар ду бувад, «санъат» хонанд» [147, с. 588]. Профессор Абдунабӣ Сагторзода баъд аз баррасӣ ва радду бадали андешаҳои донишмандони назариядони тоҷик Т.Зехнӣ, Р.Ҳодизода, М.Шукуров, Т.Абдучабборов ва эронӣ Сайидмуҳаммади Нишотва Ҷалолиддини Хумоӣ таърифи санъатҳои бадеиро дар китоби «Такмили бадеӣи форсии тоҷикӣ» (дар заминаи навиштаҳои пешинӣ ва имрӯзӣ). -Душанбе: Адиб, 2011 чунин ёддошт кардаанд: «Санъатҳои бадеӣ ҳиллатҳоеро гӯянд, ки тааллуқ ба лафз ё ба маънӣ ва ё бо ҳар ду бувад ва ҷиҳати ороиши шакли асари бадеӣ ва ба хотири расоӣ ва барҷаста сохтани муҳтавои он истеъмол мешаванд» [136, с. 354-355], ки мушаххас ва дуруст мебошанд.

Мавлоно Ҷомӣ достони худро бо истифодаи суннати анъанавии шоирони гузашта таълиф карда, дар баёни андешаҳояш навгӯйҳо ва тозақориҳои зиёд дорад. Ҳар шоир баҳри он ки асараш ҳунармандона ва бо риояти анъанаҳои суннати адабиёт нигошта шавад ва суханаш зебо бошад, аз санъатҳои зиёди бадеӣ моҳирона истифода мекунад. Ҷомӣ дар

достон аз санъатҳои маънавӣ бештар талмеҳ, тавсиф, ташбеҳ, киноя, муболиға, таззод, ирсоли масал, саволу ҷавоб ва нидоро мавриди истифода қарор додааст, инчунин, мунозира (муколама) ва номаро ҳамчун хатти хунарӣ ба қор бурдааст. Ҷомӣ, ки худ донишманди барҷастаи улуми адабӣ аст, дар истифодаи бамавриди санъатҳои бадеӣ қомеъ гардидааст. Истифодаи фаровон аз санъатҳо ё унсурҳои ҳаёлангез дар сохтори шеър ба он зебӣ ва шевоӣ мебахшад: «Аносири ҳаёл дар назди удабо иборатанд аз маҷоз, ташбеҳ, истиора, киноя, самбул (рамзҳо), ҳисомезӣ ва парадокс ва ғайра, ки ҳар як дар танҳои ва ё дар пайванд метавонанд амали таҳайюлро анҷом диҳанд» [170, с. 105].

Истиора аз санъатҳои хеле серистифода дар шеъри классикии форсии тоҷикӣ мебошад, ки дар луғат ба маънои ба орият хоستان буда, ба андешаи Абдунабӣ Сатторзода: «Аз ҷумлаи мустаъмалтарин ва мутадовилтарин воситаҳои тасвир дар навъҳои гуногуни осори бадеӣ ва дар ҷумла забонҳои мардуми дунё мебошад» [136, с. 103] ва дар достони «Юсуф ва Зулайхо» басомади зиёд дорад:

Зи бас дар бешаи шерӣ далер аст,

Зи мардони ҷаҳон номаш ду шер аст [29, с. 381], ки дар ин байт ибораи «ду шер» ба маънои ифодаи номи Алишери Навоӣ омадааст, ки аз ду ҷузъ таркиб ёфта, аввалин «Алӣ» баёнғари номи Алӣ, домоди Паёмбари ақрам Муҳаммад аст ва дувумӣ ба маънои аслии худ, яъне шер омадааст, ки ҳар ду маънои далерӣ, шучоатмандӣ ва ғаюриро ифода мекунад, ки аз «шер» гуфтани Ҷомӣ мурод марди далер ва хирадманд аст.

Дар мисоли дигар Ҷомӣ «ҷабини» Юсуфро «матлаи субҳи саодат» ва «шаби ғайбро» аз руҳи ӯ «рӯзи шаҳодат» мехонад, яъне рӯяш монанди субҳ равшану тоза ва шаб аз намои рӯи Юсуф мисли рӯз равшан аст, ки ҷолиб аст:

Ҷабинаш матлаи субҳи саодат,

Шаби ғайб аз руҳаш рӯзи шаҳодат [29, с. 152] ва дар ин байт истиора ба андешаи мо хусусияти ташбеҳӣ гирифтааст, ки ин матлабро Тӯракул Зехнӣ чунин шарҳ додааст: «Истиора дар асоси инкишофи

минбаъдаи ташбеҳи пӯшида ҳосил шудааст» [84, с. 58], ва Абдурраҳмони Ҷомӣ дар достон аз истиора барои боз ҳам зебо ва шинаму дилкаш сохтани маънии сухани хеш ва ороиши баён истифода намудаанд.

Маҷоз аз санъатҳои бадеиест, ки дар достон хеле зиёд истифода шудааст ва дар ҳар боб ва фасл маҷозро дар баёни шоир ба мушоҳида мегирем:

Бувад бемузду миннат устоде,
Зи дониш бахшадат ҳар дам кушоде.

Надима, мағздоре, пӯстпӯше,

Ба сирри кор гӯе, хамӯше [29, с. 372], ки дар байти аввали зебо шоир «китоб»-ро «устоди бемузду миннат» мехонад, ки воқеан маҷози олист, ки барои хонанда ҳамеша дари дониш ва розҳои оламо мекушояд ва дар байти дувум боз «китоб»-ро «надим», - маслиҳатгару мушовир, «мағздор» -пурмаънӣ ва «пӯстпӯш», яъне бо пӯст чилдкардашуда, ки дар асрҳои гузашта китобхоро бо пӯст чилд ё муқова мекарданд ва барои сирри кори хонандаро фаҳмонидан «гӯе» -ву «хомӯш» маънидод кардааст, ки хеле бомаънӣ ва дорои рамзу роз ҳастанд.

Ва дар мисоли зерин:

Харобободи олам бод маъмур,

Ба авлоди киромаш то дами сур.

Ба таҳсис он ки чарх омад мутеаш,

Замонро тоҷи сар номи бадеаш [29, с. 143],

ки дар ин байтҳо, дар байти аввал шоир ибораи «харобободи олам»-ро, ки маънои аслияш олами «куҳани нообод» аст, ба таври маҷоз баён кардааст, ки манзури шоир мурочиат ба шоҳи он замон Султон Ҳусайни Бойқаро аст, ки тавассути хизматҳои ӯ ва «авлоди киромаш» обод гардидааст. Ва дар байти дувум шоир фарзанди Султон Ҳусайни Бойқаро Бадеъуззамонро дар назар дорад, ки дар луғат ба маъниҳои «созанда», «ободгар», «ачиб», «нав», «навоар» ва «тоҷи сар» омадааст ва баёни маҷозии Ҷомӣ «номи бадеаш», яъне «бадеъуззамон» ҷолиб ва навоварона аст.

Муболиға дар достон дар мавриди зикри шахсиятҳо басомади зиёд дорад, ки шоир мухотаби худро таърифу тавсифи зиёд кардааст, чунончи дар нишон додани симои шахсияти **Хоча Аҳрори Валӣ**:

Мақоми **Хоча** бартар аз гумон аст,
Бурун аз ҳадди таҳрири забон аст.
Мабодо сояи \bar{u} аз ҷаҳон дур,
Зи фикдаш дидаи айём бенур [29, с. 140],

ки шоир мақоми **Хоча Аҳрорро** зиёдтар аз гумону пиндор меҳисобад ва бештар аз баёну гуфтор мегӯяд, ки муболиғаи маҳз аст ва дар байти дувум шоир таъкид мекунад, ки сояи \bar{u} аз ҷаҳон дур мабод, чунки дунё аз набудани \bar{u} бенур аст, ки ин ҷо низ шоир аз муболиға гузашта, ба ғулув, яъне таърифи аз ҳад зиёд расидааст.

Ва:

Бале, ҳар ҷо, к-аз он сон маҳ битобад,
Агар хуршед бошад, раҳ наёбад.
Чӣ гӯям, к-он чӣ ҳусну дилбарӣ буд,
Ки берун аз ҳади ҳусну парӣ буд.
На маҳ, ҳаёҳот, равшан офтобе
Маҳ аз вай бар фалак афтода тобе [29, с. 156-157].

Дар ин байтҳо **Ҷомӣ** чеҳраи **Юсуфро** хеле зиёд таъриф карда, \bar{u} ро «мах», меҳисобад, ки ба зебоияш «хуршед» роҳ намеёбад ва ҳусни \bar{u} ро аз ҳусни «парӣ» зеботар мегӯяд ва дар байти охир мисли «офтоби равшан» меҳонад, ки маҳтоб аз зебоӣ ва равшании \bar{u} худро пинҳон медорад ва итоб мекунад, ки ғулуви маҳз аст.

Ҷомӣ дар достон аз санъати **тавсиф** баҳри боз ҳам зеботар нишон додани сифатҳои образҳои марказӣ ва тасвир кардани ягон воқеа ё чизе истифода кардааст, ки дар байти зер васфи зебоии **Юсуфро** нишон додааст:

Зи боғистони **Яъқубӣ** ниҳолест,
Зи саҳрои **Халилуллаҳ** ғизолест.
Зи **Кайвон** бигзарад айвони ҷоҳаш,
Замини **Миср** бошад тахтгоҳаш.

Зи бас хубӣ, ки дар рӯяш аён аст,
Ҳасадангези хубони ҷаҳон аст [29, с. 152-153].

Дар байтҳои дигар Қомӣ ҳусни зебои Юсуфро боз барҷастатар васф кардааст:

Руҳи ӯ матлаи субҳи сабоҳат,
Лаби ӯ гавҳари кони малоҳат,
Зи симои салоҳаш чеҳра пурнур,
Ба ахлоқи киромаш сина маъмур.
Наёрад бар забон ҷуз ростӣ ҳеч,
Набошад дар каломи ӯ ҳаму печ [29, с. 230].

Ва дар васфи зебоии Зулайхо чунин гуфтааст:

Қадаш нахле зи раҳмат офарида,
Зи бӯстони латофат сар кашида.
Баёзи гарданаш софитар аз оч,
Ба гардан оварандаш охувон боҷ.
Бару дӯшаш зада таъна суманро,
Гул андар чайб карда пираҳанро.
Ба номзад бувад гулдастай нур,
Вале аз чашми ҳар бенур мастур [29, с. 158].

Тавсифро донишмандони суҳансанҷи классикӣ санъати бадеӣ намеҳисобанд, ҳарчанд ба андешаи профессор А.Афсаҳзод: «Ҷавҳари баёни лирикӣ тавсиф аст, ки нозукии ҳаёлро мепарварад, бо вучуди ин, шеършиносони қадим ин услубро на аз ороиши суҳан, балки ҳосияти аслии тарзи баёни каломи бадеъ шумурда, тавсифро ба ҷузъи санъатҳои бадеӣ ворид накардаанд ва мафҳумҳои гули хандон, ёри мушфиқ, чашми гирён, гулдастай нур, лаби майгун барин мафҳумҳоро ночор бояд дар силсилаи тавсифҳо ҷой дод» [54, с. 158-159]. Ва агар сифатҳои образҳои дoston ё асар пайиҳам чида шавад, онро донишмандони назариядон ҳамчун санъати ҳоси бадеӣ сифатчинӣ ё тансиқи сифот меноманд. Мисол:

Ҳазорон аз канизону ғуломон,
Санавбарқоматон, тубоҳиромон.

Ғуломони зи бас некӯсириште,
Мусаффотар зи ғилмони бихиштӣ [29, с. 188].

Ва:

Чи аз ширинвушоқони шакарханд,
Чи аз зарринкулоҳони камарбанд [29, с. 194].

Ё:

Ба Юсуф гуфт, к-эй аз фарқ то пой,
Дилошӯбу дилорому дилорой.
Ҳамоно суҳбати ин нозанинон,
Суманрухсорагон, симинсуринон [29, с. 264].

Дар ин байтҳо калимаҳои «канизону ғуломон», «санавбарқоматон», «тубохиромон», «ширинвушоқон», «зарринкулоҳон», «дилошӯб», «дилором», «дилорой» вожаҳои ҳастанд, ки дар мисоли санъати сифатчинӣ омадаанд.

Дар дoston **ташбеҳ** аз санъатҳои серистифодаест, ки хеле фаровон ва моҳирона қорбасти гардидааст чунки ҳар ду образи асосии дoston шахсони хеле зебову дилкаш ва мафтункунанда мебошанд ва намунаҳои онро дар ҳар саҳифа дучор мегардем. Саид Нафисӣ маҳорати ҳар шоирро дар истифодаи муносиби ташбеҳ медонад: «Бузургтарин маҳорати ҳар шоире дар ташбеҳот аст. Шеърӣ беташбеҳ чун ҳусни ноороста ва чун гули нопироста аст. Шоирӣ бузург он аст, ки мушаббихи худро ба чизе монанд кунад, ки дар ҳама ҷо ва ҳар замон битавон ёфт ва ҳар кас лутфу шевоӣ онро дарёбад» [116, с. 414].

Мавлоно Қомӣ дар баёни зебоии Зулайҳо аз санъати ташбеҳ зиёд истифода кардааст, ки маънии сухани шоирро зебо гардонидааст:

Сухан ронам зи соқи ӯ, ки чун аст,
Биной ҳуснро симинсутун аст.
Миёнаш мӯй, бал к-аз мӯй ниме,
Зи борикӣ бар ӯ аз мӯй биме [29, с. 160-161].

Дар ин мисолҳо шоир соқи Зулайҳоро ба «симинсутун» ва миёнашро «аз мӯй борик», ки хеле зебост, монанд кардааст.

Ва:

Ба шаб чун наргиси сероб хуфтӣ,
Саҳар чун ғунчаи хандон шукуфтӣ [29, с. 161].

Дар ин байт Қомӣ хоби Зулайхоро дар шаб ба «наргиси сероб», яъне гули наргис, ки аз серобӣ ҳам оварда ором гардидааст ва дар саҳар чун «ғунчаи хандон», ки бо шукуфтаниш воқеан зебо ва масарратбахш аст, инчунин «наргиси сероб» ба маънои аз дарди ишқ «бо чашми гирён» хоб кардан низ баён мешавад, ташбеҳ кардааст.

Инчунин, дар байти зер баёзи гардани Зулайхоро шоир «софитар аз оч», бару дӯшаш «суманро таъназан» ва ду пистонашро чун «қуббаи нур» монанд кардааст:

Баёзи гарданаш софитар аз оч,
Ба гардан оварандаш охувон боч.
Бару дӯшаш зада таъна суманро,
Гул андар чайб карда пираҳанро.
Ду пистон ҳар яке чун қуббаи нур,
Хубобе хоста аз айни кофур [29, с. 159].

Шоир дар таърифи иморате, ки барои расидани Зулайхо ба Миср омода карда буданд, онро ба қасри Қамшед ва қӯи хуршед ташбеҳ кардааст, ки зебоянд

Муқаттаъ хонае аз сандалу уд,
Мувассал лавҳҳои вай зарандуд.
Мурассаъ сақфи ӯ, чун чатри Қамшед,
Зарафшон қуббааш, чун қӯи хуршед.
Буруни ӯ, даруни ӯ, ҳама пур,
Зи мисмори зару овезаи дурр [29, с. 191].

Дар сифати зебоии Юсуф Қомӣ низ ташбеҳоти марғубро истифода карда, дар байтҳои зер қади Юсуфро мисли дарахти шамшод медонад, халқаҳои зулфашро ба занҷир монанд мекунад ва мегӯяд, ки аз қабинаш нур меборад:

Кашида қомате чун тоза шамшод,

Ба озодӣ ғуломаш сарви озод,
Зи бар овехта зулфе чу занҷир,
Хирадро баста дасту пой тадбир.
Фурӯзон ламъаи нур аз чабинаш,
Маху хуршедро рӯ бар заминаш [29, с. 163].

Зебоии Юсуфро дар байти дигар Қомӣ ба офтоби дурахшон монанд меҳисобад:

Яке гуфт: «Ин паи фархунда номест,
Бисоти арзи канъониғуломест.
Ғуломе не, ки рахшон офтобе,
Ба дорулмулки хубӣ комёбе [29, с. 228].

Мисли Юсуф ва Зулайхо андар сифати чокарони Зулайхо Мавлоно Қомӣ низ **ташбехро** ба кор бурдааст:

Ғуломони қасабпӯши камарбанд,
Зи сар то пой ширин чун найи қанд,
Сияҳфомоне аз анбар сиришта,
Зи шаҳват покдоман чун фаришта [29, с. 202].

Рочеъ ба ҳусну зебоии қаҳрамонҳои асар шоир ташбеҳоти зиёдро, хусусан ташбеҳоти равшанро бештар ба кор бурдааст.

Талмеҳ аз санъатҳои маънавист, ки дар достони «Юсуф ва Зулайхо» басомади зиёд дорад, чунки муҳтавои дoston ривоятӣ-таърихист, вале Абдуррахмони Қомӣ баҳри ба хатти сюжет ҳусну рангорангӣ ва ҷилои зиёд бахшидан аз ин санъат сари кор гирифтааст:

Лаби Ширин ба шаккаррез букшод,
Дил аз Парвиз бурду қон зи Фарҳод [29, с. 145].

Ин ҷо аз ҳикояти ишқи Ширину Хусрав (Парвиз) ва Фарҳод шоир талмеҳ кардааст, ки Ширин бо лабханда дили Хусрави Парвиз ва қони Фарҳодро бурдааст.

Чу Одам рахт аз ин меҳробгаҳ баст,
Ба қояш Шис дар меҳроб биншаст [29, с. 154].

Ин байт ишора ба тартиби ба нубувват расидани Пайғамбаронро ифода мекунад, ки баъд аз Одам навбати пайғамбарӣ ба Шис расидааст ва ба хамин масъала бахшида шудааст.

Даромад ногаҳон Хизр аз дари ман,
Ба оби зиндагӣ шуд ёвари ман [29, с. 232],

ки дар ин чо ривояти Хизри пайғамбар ҳамчун талмеҳ оварда шудааст, ки бино бар ривоёти таърихии куҳан оби ҳаётро нӯшида, то қиёмат зинда мемонад:

Бувад нури чамоли шоҳиди ғайб,
Битобад чун Калимуллоҳат аз чайб [29, с. 244].

Муъҷизаи пайғамбарии Мӯсорро шоир дар ин чо талмеҳ кардааст, ки ҳамеша дасташ дар чайб (кисааш) буд ва аз он нуре падидор будааст.

Зулайхо хангоми ноомади такрории корҳояш, аз ойини худ рӯй гардонида, бутеро, ки мепарастид, мешиканад ва ба ойини яктопарастӣ рӯй меорад, ки ин рафтори ӯро шоир ба ҳикояти бутшикании Иброҳими Халилуллоҳ баробар ҳисобидааст ва талмеҳ намудааст:

Бигуфт ин, пас ба захми санги хора,
Халилосо шикасташ пора-пора [29, с. 342].

Санъати тазодро Қомӣ дар байтҳои зерини дoston барҷаста истифода кардааст:

Гаҳе дар гиря, гаҳ дар ханда мешуд,
Гаҳе мемурду гоҳе зинда мешуд [29, с. 178] .

Ва:

Гаҳе фарзонаро девона созӣ,
Гаҳе девонаро фарзона созӣ [29, с. 178] .

Ё:

Зулайхо баҳри як дидан ҳаме сӯхт,
Вале Юсуф зи дидан дида медӯхт.
Зи бими фитна рӯи ӯ намедид,
Ба чашми фитначӯи ӯ намедид.
Наёрад ошиқ он дидор дар чашм,

Ки бо ёраш наяфтад чашм бар чашм [29, с. 247] .

Ва:

Зи худ дуру ба вай наздик биншаст,

Вале дар гӯшаи торик биншаст.

Зи қон зориву аз дил нола мекард,

Зи нарғис ёсуманро жола мекард.

Зи ҳоли худ бад-ин сон дар сухан буд,

Вале Юсуф ба ҳоли хештан буд.

Сари мӯе бад-ӯ ҳозир намешуд,

В-агар мешуд, асар зоҳир намешуд [29, с. 315] .

Инчунин:

Зулайхо рух бар он фаррухлиқо дошт,

Вале Юсуф назар бар пушти по дошт [29, с. 247].

Киноя низ аз санъатҳоест, ки дар дoston хеле зиёд истифода шудааст:

Расулон з-он таманно даргузаштанд,

Зи пешаш бод дар каф бозгаштанд [29, с. 185].

Дар ин байт киноя дар мисраи дувум корбаст гардида, маънои аз назди Зулайхо бо дасти холӣ (бод дар каф), яъне бе натиҷа бозгаштани расулони подшохро мефаҳмонад.

Шоир дар байти зер ифтихори Азизи Мисрро, ки аз омадани Зулайхо ба Миср, ба боргоҳи ӯ сурат гирифта буд, чунин ифода кардааст:

Азизи Миср чун ин қисса бишнуд,

Кулоҳи фахр бар авҷи фалак суд [29, с. 187].

Ва:

Чу дид он анчуман гуфт: «Ин чӣ ғавғост,

Ки гӯй растахез аз Миср бархост?» [29, с. 228].

Ин чо лаҳзаи ба бозори байъ даровардани Юсуф ва расидани Зулайхо ба он чо, ки шӯру валвалае барпо гардида буд, бо ифодаи «рӯзи растахез» ба тарзи киноя ифода карда шудааст.

Санъати **саволу ҷавоб** дар дoston дар мавридҳои гуногун хеле зиёд истифода шудааст, ки гуфтугӯи байни симоҳои асарро нишон медиҳад ва

саволу ҷавобро инчунин шоир барои ифодаи эҳсосоти қалбии симоҳои марказии дoston Юсуф ва Зулайхо ба кор бурдааст, ки ин ҷо аз лаҳзаи дидани Зулайхо Юсуфро дар Миср ва ба саволи доя, ки чаро «аз ҷони пурсӯз фиғон кардӣ» ва ҷавоби Зулайхо омадааст:

Аз ӯ пурсид доя, к-эй дилафрӯз,
Чаро кардӣ фиғон аз ҷони пурсӯз?
Лаби ширин ба афғон чун кушодӣ,
Бад-он талхӣ чаро бехуд фитодӣ?
Бигуфт: -«Эй меҳрубон модар чӣ гӯям,
Ки гардад офати ман ҳар чӣ гӯям.
Дар он маҷмаъ гуломеро, ки дидӣ,
Зи аҳли Миср васфи ӯ шунидӣ,
Зи олам қиблагоҳи ҷони ман ӯст,
Фидояш ҷони ман, ҷонони ман ӯст» [29, с. 228].

Ва Ҷомӣ дар мавриди пурсишу посухи Юсуф бо подшоҳи Миср, баъди аз зиндон озод шудан ва дар назди подшоҳ хоби ӯро таъбир карданаш ин санъатро ба кор бурдааст:

В-аз он пас кардаш аз ҳар ҷо саволе,
Бипурсидаш зи ҳар кореву ҳоле.
Ҷавоби дилкашу матбуъ гуфташ,
Чунон, к-омад аз он гуфтан шигифташ.
Дар охир гуфт: «Ин хобе, ки дидам,
Зи ту таъбири он равшан шунидам,
Чӣ сон тадбири он кардан тавонем,
Ғами халқи ҷаҳон хӯрдан тавонем?»
Бигуфто: «Бояд айёми фарохӣ
Ки абру нам наҷфтад дар тарохӣ,
Мунодӣ кардан андар ҳар диёре,
Ки набвад халқро ҷуз кишт коре [29, с. 32].

Муроотунназир дар дoston дар мавридҳои зиёд истифода шудааст ва дар луғат риоя кардани монандҳо мебошад, вале дар истилоҳ ҳамчун

санъатест, ки шоир дар шеъри худ калимаҳоеро дар мисраъҳо меорад, ки монанд ва мутаносиб бошанд, чунончи:

Зи бас ширин, ки шакарханди \bar{u} буд,
Дили найшаккар андар банди \bar{u} буд.
Чу шаккар рехтӣ аз лаъли хандон,
Шакар ангушт бигрифтӣ ба дандон.
Шакар буд аз даҳонаш бо дили танг,
Набот аз рашки лаълаш шиша бар санг [29, с. 234],

ки дар ин байтҳо калимаҳои «ширин», «шакар», «найшаккар», «шакарханд» ва «набот» ба ҳам мутаносибанд ва намунаи санъати мурутунназир мебошанд.

Нидо аз санъатҳои бадеист, ки Мавлоно Қомӣ онро хеле зиёд мавриди истифода қарор додааст. Қомӣ байти аввали достонро ҳамчун нидо ба Худованд оғоз кардааст, ки байти хеле зебост:

Илоҳӣ, ғунчаи умед бикшой,
Гуле аз равзаи қовид бинмой [29, с. 137].

Ва дар байтҳои зер Юсуф ба падараш Яъқуб нидо мекунад, ки ман хобе дидам, ки офтобу маҳтоб ва ёздаҳ ситора ба ман сачда мекунанд:

Бад- \bar{u} гуфт: «Эй шакар шармандаи ту,
Чӣ мучиб дошт шакархандаи ту.
Бигуфто: «Хоб дидам меҳру маҳро,
Зи рахшанда кавокиб ёздаҳро,
Ки яксар доди таъзимам бидоданд,
Ба сачда пеши рӯям сар ниҳоданд» [29, с. 209].

Нидо дар достон аз забони симоҳои достон ва худи шоир баён мегарданд ва дар нидо мурочиати як шахс ба шахси дигар барои баёни матлаб, хоҳиш ва эҳсоси сипосу маломат ифода меёбад:

Бигуфт: «Эй ғунчаи бӯстони шоҳӣ,
Ба хорӣ аз ту гулрӯён мубоҳӣ [29, с. 170].

Ва:

Яқин донам, ки зад моҳе туро роҳ,

Бигӯ равшан маро, то кист он моҳ? [29, с. 172].

Ва:

Ки эй чашмам ба дидори ту равшан,
Дилам аз акси рухсори ту гулшан [29, с. 249].

Инчунин:

Азизаш дод рухсат, к-эй парирӯй,
Кӣ кард ин качниходӣ, рост баргӯй [29, с. 285].

Ва:

Дар охир гуфт: «Ин хобе, ки дидам,
Зи ту таъбири он равшан шунидам [29, с. 329].

Ҳамчунин, Мавлоно Ҷомӣ дар охири достон ба фарзандаш мурочиат карда, хитоб мекунад, ки аз дастархоне, ки нон хӯрдаӣ, ҳурмати соҳиби нонро ниғаҳ дор:

Намакро чун кунӣ дар хӯрди худ сарф,
Намакдонро манеҳ ангушт бар ҳарф [29, с. 371].

Ва:

Зи ғамҳои замона шод биншин,
Зи андуҳи ҷаҳон озод биншин [29, с. 372].

Инчунин:

Манеҳ по мансабери дар миёна,
Ки азлу насбро гардӣ нишона [29, с. 375].

Ҳамин тавр, Мавлоно Ҷомӣ дар достон дар ҷараёни тасвири ҳолати воқеоти гуногун аз санъатҳои мухталифи бадеӣ ва унсурҳои ҳаёл зиёд ва ҳунармандона истифода бурдааст.

3.5. Паёмҳои ахлоқии Абдурраҳмони Ҷомӣ дар достон

Достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ 600-сол қабл эҷод гардида, муаллиф асосан, як мақсадро пайгирӣ кардааст, ки он эҳтиром кардан, муқаддас ҳисобидани инсон ва тарбияи он аст, ки роҳу усули ин тарбияро тавассути сухани созанда баён кардааст. Бидуни шак, Абдурраҳмони Ҷомӣ ҳамчун муаллими ахлоқ назарияҳои ҷолиби омӯзишӣ ва натиҷагирӣро ба имрӯзиён таъкид намудааст. Мавлоно Ҷомӣ бо овардани чехраҳои мухталиф, тасвири лаҳзаҳои гуногун ва ороستاني сахнаҳои таъсирбахш кӯшидааст, ки ба хонандаи имрӯзу фардо роҳи дурусти зиндагиро нишон диҳад. Ҳарчанд фаъолияти образҳои асосии достон - Юсуфу Зулайхо ва дигарон дар достон бо диди хоси шоир тасвир шудааст, вале ба таври кулӣ марому паёми шоир як аст. Паёмҳои шоирона бештар дар баёни афкори ахлоқӣ ва иҷтимоӣ ифода гардидааст, ки ҳар кадом бо назару завқи хос баррасӣ шудаанд. Ситоиши хислатҳои нек ва мазаммати хислати бад дар ҳикмати амалӣ матраҳ гардидааст. Паёмҳои ахлоқии шоир, ки аз баёни ин нуқтаҳо солҳои зиёд сипарӣ шудааст, то кунун арзиши назарӣ ва амалии худро гум накардаанд.

Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ ибрази паёмҳои ахлоқиро аз бобҳои аввали достон шуруъ намудааст, ки ин нуқтаҳои муассир ва мантиқӣ то охири асар давом ёфтаанд ва таъсирпазирии бештар доранд. Мавлоно дар баёни масъалаҳои ишқ, ахлоқ, тарбия ва донишомӯзӣ паёмҳои арзишманده таълиф намудааст, ки то ҳоло ҳамчун шохбайт дар таҳкими ахлоқи ҷомеа манфиатбахшанд. Ҷомӣ дар достон ишқи маҷозӣ ва ишқи Илоҳиро ситоиш карда, дар байтҳои зерин дили фориг аз ишқро дил наҳисобида, тани бедарди дилро обу гил мепиндорад ва таъкид мекунад, ки олами ишқ хуш оламест:

Дили фориг зи дарди ишқ дил нест,
Тани бедарди дил чуз обу гил нест.
Зи олам рӯй овар дар ғами ишқ,
Ки бошад оламе хуш олами ишқ.

Ғами ишқ аз дили кас кам мабодо,
Дили беишқ дар олам мабодо! [29, с. 146].

Аз рӯи гуфтаи Мавлоно Ҷомӣ паёму ёдгории ҷовидонии шоир сухан аст, ки «дебочаи девони ишқ» ва «навбоваи бӯстони ишқ» буда, ҳар чӣ дар олам аз наву кӯҳнааст, маҳз аз сухан аст.

Дар паёмҳои паёмҳои худ Абдурраҳмони Ҷомӣ пас аз ситоиши ишқу сухан, тадричан ба баррасии масъалаҳои иҷтимоӣ ва ахлоқӣ мегузарад ва дар достон вобаста ба мавзуи матраҳшаванда афкори ҳадафманд ва судмандро меоварад. Дар фасли «Дидани Зулайхо Азизи Мисрро аз шикофи хайма ва фарёд бардоштан, ки ин на он кас аст, ки ман дар хоб дидаам ва солҳо меҳнати муҳаббаташ кашидаам» чанд байтеро ба масъалаи «озор дидани мардум аз фалаки қачрафтор», «сустӣ кардани бахт», «аз тулуи ахтари бахт бадбахтӣ дидан», «ганҷ ҷуста аждаҳо дидан» ва «ба ҷои гул расидани хор ба даст»-ро ҳамчун шоҳиди маъноӣ овардааст, ки ба Зулайхо бахшида шудаанд:

Кӯҳанҷархи мушаъбад ҳуққасозест,
Паи озори мардум ҳилласозест [29, с. 195].

Ва:

Дареғо, бахти сустам сахтӣ овард,
Тулуи ахтарам бадбахтӣ овард.
Нишондам нахли хурмо, хор бар дод,
Фишондам тухми меҳр, озор бар дод.
Барои ганҷ бурдам ранҷи бисёр,
Фитод охир маро бо аждаҳо қор.
Шудам бар бӯи гул чидан ба гулшан,
Синони хор зад чангам ба доман [29, с. 196].

Сирниғодорӣ яке аз масъалаҳоест, ки на ҳама метавонданд аз иҷрои он бароянд ва Ҷомӣ дар байтҳои дигар ин масъаларо, ки аз меъёрҳои ахлоқист, аз дигарон талаб дорад:

Шунидастӣ, ки ҳар сир, к-аз ду бигзашт,
Ба андак вақт вирди ҳар забон гашт.

Ҳакиме гуфт, к-он ду чуз ду лаб нест,
К-аз он сир бигзаронидан адаб нест.
Басо сир, к-аз ду лаб афтад ба берун,
Даруни сад диловарро кунад хун.
Чӣ хуш гуфт он накугӯю накукор,
Ки сар хоҳӣ саломат, сир ниғаҳ дор [29, с. 210].

Ҷомӣ ҳамчун шоири донишманд дар ҳар кор машварату маслиҳат кардан, андешаву тадбири дигаронро қабул доштан ва баъд бевосита амал намуданро таъкид кардааст:

Чу ояд мушкеле пеши хирадманд,
К-аз он мушкил фитад бар кори ӯ банд.
Кунад ақли дигар боақли худ ёр,
Ки то дар ҳалли он гардад мададгор [29, с. 211].

Ҷомӣ дар достон парастии Худои якто ва нагаравидан ба эътиқоди дигарро таъкид намудааст:

Парастии чуз Худоеро раво нест,
Ки ғайри ӯ парастииро сазо нест.
Биё, то баъд аз ин ӯро парастем,
Ки бе ӯ ҳар кучо ҳастем, пастем [29, с. 263].

Сабру тоқат, таҳаммулпазирӣ, ки аз сифати баланди инсонист ва дар натиҷаи риояи бардурусти он инсон ба муваффақияту пешрафтҳо ноил мегардад, дар паёми дигари ахлоқии Ҷомӣ ифода ёфтааст ва шоир сабрро пояи беҳрӯзӣ, меваи умед, давлати ҷовид ва дурру лаълу гавҳар медонад:

Сабурӣ мояи фирӯзӣ омад,
Қавитар пояи беҳрӯзӣ омад.
Сабурӣ меваи уммедат орад,
Сабурӣ давлати ҷовидат орад.
Ба сабр андар садаф борон шавад дур (р),
Ба сабр аз лаълу гавҳар кон шавад пур
Ба сабр аз дона ояд хӯша берун,
Зи хӯша раҳравонро тӯша берун [29, с. 312].

Ҷомӣ дар фасли «Дар панд додан ва банд ниҳодани фарзанди арҷманд, ки дасти идрок дар фитроки иқтисоби камолот устувор дорад ва пои майл дар зайли иҷтиноб аз ҷаҳолат барқарор...» шоҳбайтҳое овардааст, ки аз нигоҳи мундариҷа ва ҳунари шоирӣ дар пояи баланд эҷод шудаанд. Шоир ба фарзанди худ мурочиат карда, мегӯяд, ки «мо дар зиндагии худ чизе накардем, акнун ту фарзандам бояд корҳои хубу нек бикунӣ»:

Маро ҳафтад шуд солу туро ҳафт,
Туро меояд иқболу маро рафт.
Парешонам зи умри рафтаи хеш,
Малул аз солу моҳу ҳафтаи хеш...
Ту ҷаҳде кун, ки дар каф моя дорӣ,
Ба фарқ аз ҷатри давлат соя дорӣ.
Бикун коре, ки суде дорад охир,
Ба сар борони ҷуде борад охир [29, с. 370].

Ҷамчун муаллими ахлоқи некӯ ва шоири муваффақ Ҷомӣ дар байтҳои зерин қабл аз ҳама донишу ҳунар омӯхтан ва дар амал татбиқ карданро аз фарзандаш ва ҳама талаб мекунад, ки аз беҳтарин паёмҳои шоиранд:

Бикун коре, ки суде дорад охир,
Ба сар борони ҷуде борад охир.
Нахуст аз касби дониш баҳравар шав,
Зи ҷаҳлободи нодонӣ бадар шав.

Ва:

Бувад маълуми ҳар озоду банда,
Ки нодон мурдаву доност зинда.

Ва:

Наёбад ҳеҷ кас умри дубора,
Ба илме рав, к-аз онат нест чора.

Инчунин:

Ҷу касби илм кардӣ, дар амал кӯш,
Ки илми беамал захрест бенӯш [29, с. 370-371].

Мавзуи дӯстӣ ва рафоқат дар паёми ахлоқи Қомӣ мақоми шоиста дорад ва таъкид мекунад, ки чун дӯсти қонӣ пайдо кардӣ, ҳамеша ҳамроҳи ӯ бош, ки ҳамвора дастгирият мекунад:

Барои дӯстон қонро фидо кун,
Валекин дӯст аз душман ҷудо кун,
Ки бошад дӯст он ёри худой,
Дилаш равшан ба нури ошноӣ.
Зи олоиш чу гардад дастгират,
Барорад пок чун мӯй аз хамират.
Ба кори нек гардад ёвари ту,
Ба кӯи неқномӣ раҳбари ту.
Чунин ёре чу ёбӣ, хоки ӯ шав,
Асири ҳалқаи фитроки ӯ шав [29, с. 372].

Қомӣ дар бораи бузургии мақоми китоб ва «аниси кунҷи танҳой» - ву «фурӯғи субҳи доноӣ» будани он чунин шоҳбайтҳоро овардааст, ки ҳамеша аз паёми волои шоирии ӯ дарак медиҳанд:

Бикун 3-ин корхона дар кутуб рӯй,
Хаёли хешро деҳ бо кутуб хӯй.
Зи доноён бувад ин нукта машхур,
Ки дониш дар кутуб, доност дар гӯр.

Ва:

Аниси кунҷи танҳой китоб аст,
Фурӯғи субҳи доноӣ китоб аст.
Бувад бе музду миннат устоде,
Зи дониш бахшадат ҳар дам кушоде [29, с. 372-373].

Мавлоно Абдурраҳмони Қомӣ дар достон, дар ҳар фасл дахҳо паёмҳои баландмазмуни ахлоқӣ овардааст, ки дар имтидоди шаш аср моҳияти амалии худро гум накарда, баҳри таҳкими ахлоқи қомеа хидмати назаррасе кардаанд.

Қамъбасти фикр дар ин боб ин аст, ки Қомӣ ҳамчун шоири донишманд дар достон андешаҳои адабии худро баён дошта, бори дигар

мавқеи шеъри ҳунармандона ва шоири боҳунарро нишон додааст. Инчунин, дар дoston шоир барои зебоии суҳан аз маъниофаринӣ, тасвирсозӣ, санъатҳои бадеӣ, унсурҳои ҳунарии нома, мусиқӣ, табиат, муколама, ҳобу руъё ва паёмҳои ахлоқӣ истифода карда, ин унсурҳои ҳунариро аз мавқеи дороиҳои забонӣ ва ҳунари шоирӣ баррасӣ кардааст.

3.6. Забон ва сабки достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Абдуррахмони Ҷомӣ

Забон яке аз унсурҳои асосии санъати суҳан аст, ки ҳунари шоир ва нависанда, камоли нигорандагӣ ва дараҷаи таълифоти ӯро маҳз тавассути забони осораш муайян кардан ва баҳо додан мумкин аст. Тарзи баёни Мавлоно Абдуррахмони Ҷомӣ аз нигоҳи баҳрабардорӣ ва истифода аз доройҳои забонӣ ҷолиби тавачҷуҳ аст. Ҷомӣ дар достонаш бунёди суҳанро асосан бо калимаҳои зебои форсии тоҷикӣ ниҳода, дар баъзе мавридҳо вожаҳо ва таъбирҳои арабиро низ истифода кардааст. «Юсуфу Зулайхо»-и Ҷомӣ достонест, пурфасоҳат, доройи луғати зиёди сермаъно ва вожаву таъбирҳои дилнишин ва аз нигоҳи истифодаи қабатҳои лексикӣ пурмаъност. Суҳани гуворову равон ва фасеҳи Ҷомӣ аз ибтидо то интиҳо хонандаро бо як ҷаззобияти хос мафтун мегардонад. Чунки: «Он чӣ аз як шоире мемонад ва таъсир мегузарад, мизони тасаллути ӯ бар имконоти забонист, ки то чӣ моя қалби шеъри хешро ба марҳилаи собит ва устуворӣ расонида бошад» [141, с. 118], оид ба дараҷаи баланди суҳанварӣ ва дарку фаҳми Абдуррахмони Ҷомӣ ба захираи луғавии забони форсии тоҷикӣ мувофиқу мутобиқ аст.

Мавлоно Ҷомӣ яке аз пешвоёни тариқати нақшбандия маҳсуб мешавад ва табиист, ки дар достон аз вожаву таъбироти ирфонӣ зиёд истифода кардааст ва истифодаи бамавриди вожаву истилоҳоти аҳли ирфон яке аз мумайзоти гуфтори ӯст. Шоир дар фасли «Дар табаррук чустан ба зикри Хоҷа...», ки ба Хоҷа Аҳрори Валӣ бахшидааст, калимаҳои зиёди ирфониро ба кор бурда, таносуби суҳану сохтори андешаашро қавӣ гардонидааст. Масалан, вожаву истилоҳоти: **саводи нур, лавҳи арҷмандон, нақши бадеъ, қабо, лутф, хирқа, дарвеш, бӯстони бихишт, зоди рафтган, мушти хок, минбар, раҳбар, муршид, мурид, ваҳдат, касрат, маъшук, меҳроб, сачда, мақоми ростон, ҳарим, бихамдуллаҳ, чон, нафси худрой, яқин, факр, ишк, субот, рӯзи растохез, майдони шафоат, ҳусни эҳтимом, фазли бечун, руҳи аъзам, асрори Илоҳӣ, ҳоли мураккаб, мақом, нури кадам, ҳастӣ** ва ғайра, ки ҳама аз вожаҳои форсии тоҷикӣ ва ҷузъҳои арабӣ

созмон ёфтаанд. Ҳамин гуна вожаву таъбирхоро дар фасли «Достони духтари Бозға ном аз насли Од, ки ба молу ҷамол назири худ надошт ва ғойбона ошиқи ҷамоли Юсуф шуд», дучор меоем, аз ҷумла: **чилваи хусн, ҷамол, хоби нестӣ, санъати сонё, рашҳи қонё, боғи ҷамол, нури ҳикмат, баҳри қудрат, пардаи ғайб, бақо, вафо, бисоти ишқ, гавҳари асрор, манбаи анвор, қаноат, хилват, тоат** ва амсоли инҳо.

Дар достон Абдурраҳмони Ҷомӣ аз вожаву ибораҳои зебои таркиби луғавии забони форсии тоҷикӣ ва арабӣ, ки ин калимаҳои арабӣ кайҳо ба таркиби забони мо дохил шуда, умумистеъмоли шудаанд, фаровон истифода кардааст. Аз ҷумлаи вожаҳои серистеъмол, ки дар достон оварда шудаанд, инҳоянд: **ишқ, ошиқ, зебоӣ, хусн, ғунча, тарона, хома, нома, муҳаббат, неъмат, димоғ, замир, дабир, устод, сипос, сипосандеша, забон, хирад, тақвим, сухан, иқлими сухан, дил, гавҳар, ранҷ, паризод, нофа, хубрӯй, ҷамол, ҷамил, райҳон, сарв, суман, чехра, таъб, мушқ, шеър, шаккарзабон, ширинфасона, ҳикоят, ривоят, бода, пухта, сидқ, ғаммоз, адаб, маломат, дониш, илм, қаср, айвон, хоб, ҳол, ҳилм, давлат, ёр, хоҳиш, дилдор, ҷон, ҷонон, нигор, васл, ҳичрон, комронӣ, ғам, тадбир, боғ, зиндон** ва амсоли инҳо, ки шоир баҳри зебоӣ ва муассирии сухан ба қор бурдааст.

Мавлоно Ҷомӣ дар достон номи ашҳоси зерин: Қайсар, Фағфури Чин, Убайдуллоҳ, Ҳоча (Ҳоча Аҳрори Вали), Султон Ҳусайн (-и Бойқаро), Аҳрор (Ҳоча Аҳрор), Юсуф, Зулайхо, Якуб, Музаффар ва Бадеъуззамон (писарони Султон Ҳусайни Бойқаро), Лайлӣ, Мачнун, Ширин, Парвиз, Фарҳод, Хусрав, Одам, Халилуллоҳ (Иброҳим), Шис, Идрис, Нух, Исҳок, Исо, Таймус, Фиръавн, Азизи Миср, Ҷамшед, Ҷабраил, Молик, Бозға, Од, Хизр, Калимуллоҳ (Мӯсо), Исроил (номи дигари Яъқуб), Уқлидус (Евклид) ва Ҷолинусро дар мавридҳои зарурӣ вобаста ба баёни раванди сюжети асар истифода кардааст. Инчунин, номҳои ҷуғрофии Миср, Аҷам, Араб, Канъон, Шом, Хутан, Машиқ, Мағриб, Рум, Занг (Ҳабашистон), Рус (Россия), Нил, Бадахшон, Чин, Нахшабро оварда, унвони се китоб – Таврот, Қуръони маҷид ва «Мичастӣ» -и Уқлидусро баён доштааст.

Дар кор фармудани ибораҳои фразеологӣ ва истифодаи мақолу зарбулмасалҳо низ Қомӣ устои забардаст аст, чунки ин ифодаҳо сухани зебои шоирро боз ҳам дилнишин ва пуртаъсиртару пурмаънитар мегардонанд. Абдуррахмони Қомӣ дар мавридҳои зарурӣ ва муносиб ибораҳои фразеологӣ, таъбирҳо ва мақолу зарбулмасалҳоро ба таври фаровон истифода намудааст. Ҳар фаслу боб ва саҳифаи достон аз таъбиру ибораҳои маҷозӣ пур аст, ки дар сухани шоир ва баёни образҳо ба назар мерасанд. Дар байти зер шоир иборати маҷозии «Дил кандан аз дунё»-ро ба кор бурдааст:

Матои унс аз ин дайри фано бурд,
Ба меҳроби бақо дасти дуо бурд [29, с. 356].

Ва дар байтҳои поёни шоир ифодаҳои маҷозии «Аз чарх умри ҷовидонӣ надидан» ва «По аз рикоби зиндагонӣ баркашидан» -ро истифода кардааст:

Амон набвад зи чархи умрфарсой,
Ки сояд бар рикоби дигарат пой.
Инон бигсил зи омулу амонӣ,
Бикаш по аз рикоби зиндагонӣ [29, с. 357-358].

Ва:

Зулайҳо чун зи ҷонон ин нишон ёфт,
Ту гӯӣ мурдаи садсола ҷон ёфт [29, с. 180] ..

ки дар ин ҷо иборати фразеологии «Пас аз мурдан зинда гардонидан» -ро шоир ба кор бурдааст.

Баҳри зебӣ ва пуртаъсирии сухани худ Мавлоно Қомӣ аз мақолҳо ва зарбулмасалҳо зиёд суд ҷустааст, ки хеле зиёданд ва ҳамчун намуна якҷандтои онро меорем:

Гули бахташ шукуфтан кард оғоз,
Ҳумои давлаташ омад ба парвоз [29, с. 189], ки ин ҷо ду мақоли халқӣ истифода шудааст, якум – «Гули бахташ шукуфтан оғоз кард» ва «Ҳумо (мурғи) давлаташ ба парвоз омад», корбаст гардидаанд.

Ва:

Зулайхо буд ганчи хубӣ, оре

Бувад ҳар ганчро ночор море [29, с. 177],

ки дар ин байт шоир мақоли «Ниғаҳбони ганҷ мор аст» -ро истифода бурдааст.

Мақоли «Дастӣ одам гул» -ро Мавлоно Ҷомӣ дар ин байти зер мавриди истифода қарор додааст:

Ба хористон равад гулзор гардад,

Гул аз вай нофаи тотор гардад [29, с. 320].

Дар байти зерин Ҷомӣ мақоли «Аз боридани борон замин гулзор мегардад» -ро ба кор бурдааст:

Чу абр ар бигзарад бар ташнакиште,

Шавад аз мақдамаш хуррам биҳиште [29, с. 320-321].

Дар байти дигар шоир мақоли «Дунё бемехр аст» -ро истифода намудааст:

Фалак, к-ӯ дермехру зудкин аст,

Дар ин ҳирмонсаро кори вай ин аст [29, с. 330].

Зарбулмасал ва мақолҳо дар ташаккули забон нақши муҳим ва дар гуфтори шоирон аҳамияти баланд доранд, ки фикри нигорандари қувват мебахшанд. Оид ба мавқеи муассири зарбулмасалҳо донишманди тоҷик Бозор Тилавов таъкиди дурусте дорад: «Зарбулмасал чун қаймоқи сухан дар забони гуфтугӯӣ ва адабӣ мақоми ба худ хос дорад. Барои тасдиқ, ё қувват додани фикр, барои баланд бардоштани обуранги бадеии сухан ва беҳтар ифода намудани чараёни фикр ҳамчун беҳтарин далелу восита хизмат мекунад» [146, с. 3].

Абдурраҳмони Ҷомӣ дар баробари истифодаи санъатҳои бадеӣ, таъбирҳо, воҳидҳои фразеологӣ ва мақолу зарбулмасалҳо, ки баҳри зебоӣ ва назокати сухан истифода шудаанд, инчунин радифҳои устувор ва қофияҳои матинро дар достон ба кор бурдааст. Дар таркиби достон радифҳои гуногун, аз ҷумла содаву таркибӣ қофияҳои шинаму сарех ва калимаҳои зебои хеле зиёдро шоир дар як иртиботи қавӣ мавриди

истифода қарор дода, забони асарро хеле қолиб ва пурмаънӣ гардонидааст.

Қомӣ дар достон аз радифҳои содда ва таркибӣ истифода кардааст:

Дар он хилват, ки ҳастӣ бенишон **буд**,
Ба кунҷи нестӣ олам ниҳон **буд** [29, с. 144].

Ва:

Барои дӯстон ҷонро фидо **кун**,
Валекин дӯст аз душман ҷудо **кун** [29, с. 372].

Радифҳои таркибӣ:

Аз он ойина ҳамзонуи **ӯ шуд**,
Ки файзи нурёб аз рӯи **ӯ шуд** [29, с. 161],

ки дар ин байт пешоянд бо ҷонишин дар қаробат истифода шуда, радифи таркибӣ сохтаанд.

Ва:

Надонам аз зару зевар **ҷӣ гӯям**,
Ки хоҳад буд қосир ҳарчи **гӯям** [29, с. 163],

ки дар ин байт ҳиссаҷа ва феъл омада, радифи таркибӣ сохтаанд. Радиф дар достони Қомӣ бори маъноӣ бар дӯш дорад ва ин ҷо таъкиди: «Радиф дар шеъри форсии тоҷикӣ, ба сабаби он ки бори маъноиву луғавӣ мекашад ва муассириву хотирнишинии каломи гӯянда ба мадори вай така дорад, дорои арзишу аҳамияти фавқулода аст» [144, с. 83], дурусту бамаврид аст.

Қофия ва ҷойгоҳи он дар достони «Юсуф ва Зулайхо» беназир аст, чунки худи Мавлоно Қомӣ донишманди илми қофия буда, қофияҳои соддаву таркибиро мавриди истифода қарор додаст. Қомӣ дар бораи қофия чунин гуфтааст: «Бидон, ки қофия дар урфи шуарои Аҷам иборат аст аз тамоми он чи такрори он дар охири ҷамеи абёт воҷиб бошад ё мустаҳсан, ба шарти он ки мустақил набошад дар талаффуз, балки ҷузви калима бошад ё ба манзалаи ҷузв. Баъзе тамоми калимаи охириро қофия гуфтаанд ва баъзе ҳарфи равиро» [30, с. 141-142].

Намунаҳо барои қофияи сода:

Чаманпирои боғи ин **ҳикоят**,
Чунин кард аз куҳанпирон **ривоят** [29, с. 258],

ки ин калимаҳои ишоратшуда қофияи содда буда, ҳарфи «т» ҳарфи равӣ аст.

Ва:

Чу чашм аз ашки навмедӣ бувад **пур**,
Кучо бошад дар ӯ гунҷоиши **дур**? [29, с. 202],

ки дар ин байт калимаҳои «пур» ва «дур» қофияи содда буда, ҳарфи «р» ҳарфи равӣ аст.

Намунаҳо барои қофияи таркибӣ ва мураккаб:

Ғаҳе дар ишваи **маснаднишинӣ**,
Ба зебо дебаи румиву чинӣ,
Ғаҳе дар чилваи **айвонхиромӣ**,
Зи заркаш хуллаи мисриву шомӣ [29, с. 164],

ки дар ин ҷо калимаҳои «маснаднишинӣ» ва «айвонхиромӣ» қофияҳои таркибӣ мебошанд, ки аз ду ҷузъ «маснад», «нишастан» ва «айвон» ва «хиромидан» таркиб ёфтаанд, ки калимаҳои аввал исм ва дувумӣ феъланд.

Ки рӯзе ин **хиёнатпешагонро**,
Гурӯҳи **носавобандешагонро** [29, с. 219],

ки дар ин байт шоир дар мисраи аввал аз ҷузъҳои «хиёнат», «пеша», «гон», «ро» ва дар мисраи дувум аз ҷузъҳои «носавоб», «андеша», «гон» ва «ро» қофия сохтааст, аммо дар асл қисмати асосии қофия ҷузъи «ешагонро» мебошад, ки ин калимаи мураккаб аст. Чунин намунаи мисолҳо дар достон фаровонанд, вале мо бо овардани ҳамин намунаҳо иктифо мекунем.

Достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ бо сабки хоси шоир эҷод шуда, аз лиҳози мундариҷа, сохти композитсионӣ ва симоофаринӣ асари барҷаста аст. Ҷомӣ сабки баёни қисса ва афсонаҳои халқиро нигоҳ доштааст, чунки баёни мундариҷаи достон ба эҷодиёти шифоҳӣ бастагӣ дорад ва муаллиф бозгӯии сахнаҳоро аз номи «гуҳарсанҷони дарёи маонӣ», «сухандони сухансанҷ», «варақхонони ваҳйи осмонӣ», «куҳанҷархи мушаъбад», «дабири хома», «устоди куҳанзод» ва ғайра оғоз мебахшад:

Гуҳарсанҷони дарёи маонӣ,

Варақхонони ваҳйи осмонӣ [29, с. 151].

Ва:

Чунин гуфт он сухандони сухансанҷ,
Ки дар ганчина будаш аз сухан ганҷ [29, с. 157].

Ва:

Куханчархи мушаъбад ҳуққасозест,
Паи озори мардум ҳилласозест [29, с. 195].

Инчунин:

Дабири хома з-устоди куҳанзод,
Дар ин нома чунин доди сухан дод [29, с. 207].

Агар муҳтавои фасл ба муваффақияти амали яке аз образҳо оид бошад, шоир аз вожаҳои масарратомез гуфторро сар мекунад. Ва, агар муҳтавои фасли достон ба пешомади ноҳубе оид бошад, дар оғози ҳамаи фасл калимаву ибораҳои ғамбарангезро истифода бурдааст:

Чу аз Миср омад он марди хирадманд,
Чу аз қони Зулайҳо бугсилад банд.
Хабарҳои хуш овард аз Азизаш,
Тихӣ аз хешу пур кард аз азизаш.
Гули бахташ шукуфтанд кард оғоз,
Ҳумои давлаташ омад ба парвоз [29, с. 189].

Ва:

Ҳасадварзони Юсуф бомдодон,
Ба фикри дина хуррамтабъу шодон,
Забон пурмеҳру сина кинаандеш,
Чу гургони ниҳон дар сурати меш [29, с. 213-214].

Дар достон Қомӣ як ҳикояти тамсилӣ бо номи «Достони духтари Бозға ном аз насли Од, ки ба молу қамол назари худ надошт ва ғоибона ошиқи қамоли Юсуф шуд» - ро оварда, дар маҷмӯъ, дар чордах маврид таҳаллуси худро овардааст.

Нома ҳамчун як қузъи ҳунари дар достони Қомӣ дар як маврид оварда шудааст ва мо онро дар фасли «Фиритодани падари Зулайҳо қосиде ба сӯи

Азизи Миср ва арз кардан Зулайхоро бар вай ва қабул кардани вай онро» дар чанд байте ба мушоҳида мегирем.

Дар номаи овардашуда масъалаи аз ишқи Азиз (Юсуф дар назар аст – Ш.Б.) бетоқат шудани Зулайхо ва се хоб дида ошиқ шудани вай баён гардидааст, ки бо хоҳишу исрори зиёди Зулайхо падараш аз ноилоҷӣ номае ба унвони Азизи Миср менависад, ки роҳи ягонаи аз ин мушкилоти рӯҳиву равонӣ халос кардани Зулайхо мебошад вамазмунӣ фишурдаи он дар абёти зер омадааст:

Зулайхо дошт аз дил бар чигар доғ,
Зи навмедӣ фузудаш доғ бар доғ.
Падар чун баҳри Мисраш хастачон дид,
Илоҷи хастачониш андар он дид.
Ки доное ба роҳи Миср пӯяд,
Илоҷаш аз Азизи Миср чӯяд.
Барад аз вай паёме чанд бо ӯ,
Зулайхоро диҳад пайванд бо ӯ... [29, с. 185-186-187].

Дар сарчашмаҳои аслии қиссаи Юсуфва Зулайхо – Таврот, Қуръони карим ва «Таърихи Табарӣ» нома вучуд надорад ва Абдуррахмони Ҷомӣ барои пуртаъсир баён кардани муҳтаво ва сабки нигориши худ ҳамчунвоситаи ҳунари шоиронамавриди корбасти бадеӣ қарор додааст, чунки: «Нома ва номанигорӣ дар таърихи адабиёти олам ва форсидабонон аз қадимулайём то кунун ҳамчун навъе аз ақсоми мутуни адабӣ шинохта мешавад» [110, с. 3].

Мавлоно Ҷомӣ достони хешро дар сабки ироқӣ нигоштааст, ки калимаву ибораҳои нофаҳмо надорад, аммо дар мавридҳои гуногун вожаву ибораҳои арабиро мавриди истифода қарор додааст, ки ин ибораҳо хеле пештар ба таркиби луғавии забони форсии тоҷикӣ дохил шудаанд ва ин сабки шоирии Ҷомӣ аст. Ҷомӣ дар ду маврид байтҳоеро овардааст, ки нисфи мисраи дувум аз ибораҳои арабӣ сохта шудаанд:

Дар ин зангоргун кохи зарандуд,
Ба ҳам **яхно русум-ул-фазл ва-ҷ-ҷуд** [29, с. 141],

ки ба забони тоҷикӣ маънояш (Расми фазлу саховат бо ҳам хуш ва гуворост) мебошад ва дар байти дигар:

Зи ғаввосони ин баҳри фалакфулк,

Баромад ғулғули **субҳона зилмулк** [29, с. 145],

ки маънои ин ифода (Офарин бар соҳиби ин мулк) аст.

Абдулхусайни Зарринкӯб мегӯяд, ки: «Ҳеч як аз шоирони қадими сӯфӣ андешаи ваҳдати вучудро ба дурустиву рӯшаниӣ ӯ баён накардааст» [82, с. 221].

Ва ғояи ваҳдати вучуд, ки дар баёну осори Мавлоно Ҷомӣ ҷойгоҳ ва мақоми хос дорад, ин нуктаро ӯ ҳамчун донишманди улуми шаръӣ ва орифи шоир дар осори хеш, хусусан «Юсуф ва Зулайхо» дуруст матраҳ кардааст. Чун анъана Ҷомӣ дар охири достон фасле барои панд додан ба писараш овардааст ва аз фарзандаш талабу хоҳиш дорад, ки илму хунар омӯзад, аз китоб баҳраманд гашта, хурмати мардумро ба ҷо орад:

Нахуст аз касби дониш баҳравар шав,

Зи ҷаҳлободи нодонӣ бадар шав.

Барои дӯстон ҷонро фидо кун,

Валекин дӯст аз душман ҷудо кун.

Зи доноён бувад ин нукта машхур,

Ки дониш дар кутуб, доност дар ғӯр.

Аниси кунҷи танҳой китоб аст,

Фурӯғи субҳи доноӣ китоб аст

Бувад бе музду миннат устоде,

Зи дониш баҳшадат ҳар дам кушоде [29, с. 373].

Мавлоно Ҷомӣ унвони сарлавҳаҳои достонро бо ифодаҳои зебои шоирона, бо насри мусаччаъ номгузорӣ кардааст, ки аз нигоҳи сабки ӯ хеле гуворост. Масалан, унвони фаслҳое, ки дар бораи ишқ сухан мегӯяд, чунин аст: «Наҳли баёни фазилати ишқ бастан ва шохчаи оғози сабаби назми китоб ба он пайвастан» ва «Дастаи гул аз чамани фазоили сухан чидан ва риштаи тамом сабаби назми китоб бар он печидан» ва ғайра, ки воқеан дилнишин аст.

ХУЛОСА

Дар хулосаи диссертатсия натиҷаҳо ва масоили дар бобҳо ва фаслҳо матраҳшуда ба таври ҷомеъ ҷамъбаст шудаанд. Ҳамин тавр, аз таҳлилу баррасии мавзӯи метавон чунин хулосагирӣ намуд:

1.Мундариҷаи қиссаи «Юсуф ва Зулайхо» аз эҷодиёти шиғоҳии мардуми яҳудӣ оғоз гардида, тадриҷан ба китобҳои муқаддаси Таврот (бобҳои 37-50, аз қисмати «Ҳастӣ») ва Қуръони карим (сураи 12, сураи «Юсуф») ворид шудааст. Мундариҷаи ин қиссаи кӯҳану ҳамешачавон баъд аз Қуръони карим дар китобҳои «Таърихи Табарӣ» ва «Тарҷумаи «Тафсири Табарӣ» омада ва минбаъд дар дохили «Қасас-ул-анбиё» ва ғайра ба назар мерасад, ки тадриҷан ба адабиёти бадеӣ ворид шудааст.

Сарчашмаи асосии эҷоди достони Абдурраҳмони Ҷомӣ китоби муқаддаси Қуръони карим (сураи 12) аст, вале шоир аз китобҳои боарзиши «Таърихи Табарӣ», «Тарҷумаи «Тафсири Табарӣ» ва дигар тафсириҳо, ки дар таърихи адабу фарҳанги форсии тоҷикӣ мақоми шоиста доранд ва дар таркиби онҳо муҳтавои чандин қиссаҳои қуръонӣ шарҳу тафсир гардидаанд, истифода кардааст [1- М].

2.Дар асри IX-и ҳиҷрӣ (XV-и мелодӣ) дар адабиёти классикии форсии тоҷикӣ дostonҳои зиёди ишқӣ-романтикӣ, фалсафӣ, ирфонӣ, таърихӣ, ахлоқӣ ва маснӯӣ офарида шудаанд, ки дар миёни онҳо дostonҳои Мавлоно Ҷомӣ бо арзишҳои баланди адабӣ, ҳунари суҳанварӣ, вазну муҳтаво, интихобу баёни мавзӯва паҳлуҳои ахлоқиву эстетикӣ худ фарқ мекунанд. Ҷомӣ «Ҳамса» -и Низомии Ғанҷавиро ҷавоб гуфта, дар таркиби «Ҳафт авранг» адади дostonҳоро ба ҳафт расонид, ки аз навардозии шоир гувоҳӣ медиҳад. Достони «Юсуф ва Зулайхо» дар миёни асарҳои дигари шоир бо интихоби мавзӯ, фарогирии масъалаҳои поэтикӣ, тозагии баён, ҳадафҳои эҷодӣ, ҳунари суҳанварӣ, забону сабк мақоми арзанда дорад, ки дар дoston дар баробари баёни ишқӣ инсонӣ ишқӣ Илоҳӣ низ баррасӣ шудааст [1-М].

3. Достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Абдуррахмони Қомӣ дар замони зиндагии шоир ва баъд аз ӯ нусхабардории зиёд шудааст, ки нусхаҳои гуногуни он имрӯзҳо дар китобхонаҳои мухталифи олам нигоҳдорӣ мешаванд, ки қадимтарин нусхаҳои дастрас зери унвони «Куллиёт»-и Қомӣ маҳфузанд. Аз миёни ин нусхаҳо нусхаи рақами 1331, ки соли 908-и ҳиҷрӣ (1502-1503-и мелодӣ) дар Ҳирот аз қониби Муҳаммад ибни Ҳасаншоҳ Ал-Ҳаравӣ китобат шудааст ва ин нусха дар захираи дастнависҳои шарқии Китобхонаи ба номи Берунии Ҷумҳурии Ёзбекистон нигоҳдорӣ мешавад ва нусхаи рақами 352-и Китобхонаи миллии Ҷумҳурии Исломии Эрон аз куҳантарин нусхаҳои нодири «Куллиёт»-и Қомӣ маҳсуб мешаванд. Омӯзиш, таҳқиқи нусхаҳо ва дар маҷмуъ таҳқиқи осори Қомӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таври шоиста давом дорад ва Қомишиносӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳоло ба як қараёни пурвусъате табдил ёфтааст, ки дар омӯзиш ва таҳияи осори шоир саҳми назаррас дорад [3 - М].

4.«Юсуф ва Зулайхо»-и Қомӣ аз нигоҳи сохти композитсионӣ достони мукамал буда, дар нусхаҳои чопи Душанбе, солҳои 1964,1988, 2014 аз муқаддима ва 77 фасл ва дар нусхаҳои чопи Москва ва Техрон аз 74 фасл фароҳам омадааст. Муҳтавои достон аз фасли «Достони шамъи чамоли Юсуфӣ дар шабистони ғайб афрӯхтан ва парвонаи дили одамро ба мушоҳадаи фуруғи он сӯхтан» шуруъ мешавад ва дар таркиби достон як ҳикояти иловагии «Достони духтари Бозға ном аз асли Од, ки ба молу чамол назари худ надошт ва ғоибона ошиқи чамоли Юсуф шуд»-ро овардааст, ки ба муҳтавои достон алоқа надорад. Достон соли 1484 дар ҳаҷми 4000 байт, дар баҳри ҳазачи мусаддаси маҳзүф (максур) эҷод шудааст. Дар баъзе нусхаҳои достон миқдори байтҳо 4032 байт аст [3-М].

5. Дар достони Абдуррахмони Қомӣ силсилаи образҳо амал мекунанд, аз ҷумла Юсуф, Зулайхо, Яъқуб, бародарони Юсуф, Молик, хоҳари Яъқуб, дояи Зулайхо, падари Зулайхо (Таймус), канизакони Зулайхо, расулон, занони мисрӣ, корвониён, зиндониён, Азизи Миср, шоҳи Миср, Бозға, ки дар маҷмуъ фаъолияти ин образҳо мундариҷаи асарро ташкил медиҳад. Шоир барои бозгӯии фаъолияти образҳои асар ва зебову шиному

пурмаънӣ баён кардани лаҳзаҳои иштироки онҳо аз санъатҳои зиёди маънавӣ лафзӣ, аз ҷумла истиора, муболиға, ташбеҳ, талмех, тавсиф, сифатчинӣ, тазод, киноя, мурутунназир, саволу ҷавоб, нидо ва ғайра устодона истифода бурдааст. Инчунин, мақолу зарбулмасалҳоро дар дoston шоир фаровон ба кор бурдааст, ки ҷанбаи поэтикӣ ва маънии асар боз ҳам ҷолибу гуворо гардад [2 - М].

6.Фочиа ва баёни он дар дoston яке аз нуктаҳои марказӣ ҳисоб мешавад, ки тавассути истифодаи он лаҳзаҳо ва сахнаҳои дoston хеле қувват ва шиддат мегирад. Ин фочиаҳо дар тафсили воқеаҳои гуногуни асар, дар шахси Юсуф, Яъқуб ва Зулайхо ба назар мерасад, ки ин фочиаҳои шахсӣ дар навбати худ фочиаҳои умумиинсонӣ низ махсуб мешаванд.

7.Абдурраҳмони Ҷомӣ ҳамчун шоири донишманди улуми адабӣ дар катори дигар асарҳояш дар «Юсуф ва Зулайхо» афкори назарии адабии худро низ баён дошта, суханро офаридаи Худованд ва шоирро баёнгари зебоиҳои сухан медонад. Хунари шоирии Абдурраҳмони Ҷомӣ дар баён ва тасвири лаҳзаҳо, сахнаҳо ва воқеаҳои дoston дар истифодаи санъатҳои зиёди бадеӣ ва унсурҳои хунарӣ дар мавридҳои гуногун ифода ёфтааст, ки аз нигоҳи бадеият (поэтика) дар сатҳи баланди сухангӯӣ баён шудаанд. Ҷомӣ шоири хунарманди тасвирсоз ва маъниофаринест, ки сахнаҳои ҷолибро тавассути сухани ҳадафмандаш баён кардааст [5-М].

8.Забони дostonи «Юсуф ва Зулайхо» шинаму равон ва пур аз вожаҳо ва ибораҳои зебои забони форсии тоҷикӣ мебошад, ки дарки он мушкилоте эҷод намекунад. Дар дoston истифодаи мақолу зарбулмасал, ки унсурҳои тақвиятдиҳандаи сухани бадеӣ мебошанд, басомади зиёд доранд. Ҷомӣ ҳамчун пешвои тариқати нақшбандияи ирфонӣ дар дoston вожаву таъбирҳои бисёри ирфониро мавриди истифода қарор додааст, ки хусни сухани ӯро афзудаанд. Сабки баёни шоир сабки роиҷи замонаш буда, гуворову дилнишин аст. Шоир дар оғозу анҷоми фаслҳо чанд байти дорои афкори фалсафиро оварда, баъд ба баёни матлаб пардохтааст, ки аз сабки вежаи ӯст. Унвони сарлавҳаҳои дoston ба насри мусачҷаи шоирона ифода шудаанд [4- М].

9. Абдуррахмони Қомӣ дар достон ва баёни воқеаҳои он аз унсурҳои хунарии мусиқӣ, нома, зебоиҳои табиат, мунозира ва хобу руъё хунармандона истифода кардааст, ки ин унсурҳои хунари дар мачмуъи чанбаи поэтиии достонро тақвият бахшидаанд [4- М].

10. Дар лобалои достони «Юсуф ва Зулайхо» Мавлоно Абдуррахмони Қомӣ мисраву байтҳои таълиф кардааст, ки вирди забони суханварон аст ва ҳамчун панду андарз ва паёмҳои ахлоқии машҳури шоирона қабул шудаанд. Паёмҳои ахлоқии Қомӣ ба ҳама масъалаҳои ҳаёти инсонӣ мансубанд ва дар таҳкими ахлоқи башарият саҳми арзанда доранд [4- М].

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚ

1. Дар таърихи адабиёти классикии форсии тоҷикӣ чандин шоирон бо баҳрабардорӣ аз китобҳои муқаддаси Таврот (бобҳои 37-50) ва Қуръон (сураи 12) оид ба сюжети қиссаи Юсуф ва Зулайхо дostonҳои хубе офаридаанд, ки аз ин миён дostonи «Юсуф ва Зулайхо»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ бо вежагиҳои хоси адабии худ фарқ мекунад.

2. Дар асри XV дoston аз жанрҳои маъмулии адабӣ маҳсуб мешуд, ки дар таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ дар мавзӯҳои гуногун, вобаста аз завқу ҳунари шоирон дostonҳо офарида шудаанд. Азбаски дostonҳои адабиёти классикӣ маъмулан дар қолаби маснавӣ эҷод мешуданд, истилоҳи маснавиро ҳамчун муродифи дoston низ истифода мекарданд. «Юсуф ва Зулайхо»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ, ки дар қолаби маснавӣ эҷод шудааст, дар осори илмӣ, тазкираҳо ва сарчашмаҳои адабӣ ба унвони маснавӣ ёд мешавад, вале аз нигоҳи сохтор ба гурӯҳи дostonҳо мансуб аст, чунки сюжети ягона дорад.

3. Дoston навъҳои гуногун дорад, ки дар асри XV дар адабиёти форсии тоҷикӣ аз ҳама бештар дostonҳои ишқии романтикӣ, ахлоқӣ, фалсафӣ, ирфонӣ, таърихӣ ва динӣ эҷод шудаанд. «Юсуф ва Зулайхо»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ ба намунаи дostonҳои ишқии романтикӣ дохил мешавад.

4. Сарчашмаҳои асосӣ ва манбаи илҳами Абдурраҳмони Ҷомӣ дар эҷоди дostonи «Юсуф ва Зулайхо» китобҳои муқаддаси Таврот (бобҳои 37-50, қисмати «Ҳастӣ»), Қуръони карим (сураи 12, ки аз 111 оят иборат аст), китобҳои «Таърихи Табарӣ» (бобҳои «Хабари Юсуф алайҳиссалом» ва «Қиссаи Зулайхо бо Юсуф»), «Тарҷумаи «Тафсири Табарӣ», тафсириҳои «Кашф-ул-асрор»-и Рашидуддин Абулфазли Майбудӣ, «Тафсири Сурободӣ»-и Абубакр Атиқи Нишопурӣ, «Ас-ситин-ал-ҷомеъ лил-латоиф-ил-басотин»-и Зайди Тусӣ мебошад.

5. Достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Ҷомӣ аз нигоҳи сохти композитсионӣ (архитектоника) ва бадеият яке аз асарҳои мукамал ва барҷаста дар адабиёти классикии форсии тоҷикӣ дар асри XV мебошад, ки дар ин асар дар баробари вазну қофияи матину устувор, унсурҳои дигари бадеӣ, аз ҷумла: унсурҳои мусиқӣ, табиат, мунозира, хоб, руъё, тасвирсозӣ ва маъниофаринӣ дар мақоми шоиста баён гардидаанд.

6. Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ дар достони «Юсуф ва Зулайхо» ҳамчун донишманди илми назарияи адабиёт дар ҷанд маврид афкори адабии худро оид ба шеърӯ шоирӣ ва хусусан мақоми шоир дар офаридани асари бадеӣ баён дошта, сухан ва китобро ситоиш карда, онро «аниси кунчи танҳой» ва «фурӯғи субҳи доноӣ» гуфтааст, ки воқеан андешаи ҷолиб аст.

7. Дар маҷмуи эҷодиёти Абдурраҳмони Ҷомӣ достони «Юсуф ва Зулайхо» аз нигоҳи фароғии ҷасоҳату балоғат ва зебоии каломи бадеии шоир мақоми арзанда дорад. Ҳусни сухани шоир тавассути забони бурро ва пухта дар истифодаи санъатҳои зиёди бадеӣ, мисли ташбеҳ, талмех, тавсиф, истиора, саволу ҷавоб, нидо, муболиға, муроотунназир ва ғайра, инчунин калимаву таъбироти зебои забони форсии тоҷикӣ ифода ёфтааст, ки аз ҳунари баланд ва истеъдоди шоирии Ҷомӣ дарак медиҳанд. Забон ва сабки шоир хусусиятҳои вижа дошта, хусусиятҳои сабки ироқиро дар худ дорад.

8. Дар шаҳрҳои Душанбе (1964, 1988, 2014), Москва (1984) ва Техрон (1999) матнҳои илмӣ ва илмӣ-оммавии достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ нашр шудааст ва зарурати наشري матни илмӣ-интиқодии дoston ба миён омадааст, ки дар асоси якҷанд нусхаҳо бояд омода карда шавад.

Дар маҷмуъ, натиҷаҳои таҳқиқот роҳи густурда ва биниши нави адабиётшиносиро дар пажӯҳиши достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ, махсусан баҳои воқеӣ додан ба ҳунари суханварии ин шоири бузург ва донишмандро боз мекунад.

Маводи таҳқиқшудаи диссертатсия барои ҳалли ин масъалаҳо ба пуррагӣ ҷавобгӯ буда, ба он аз ҳар ҷиҳат шароит фароҳам меоварад. Бар замми ин, баҳри пажӯҳишҳои бештаре аз осори шоирони машҳуре, чун Абдурраҳмони Ҷомӣ ҳамчун таҳқиқоти бозътимоди илмӣ бо равишҳои тоза ва муҳим ёрӣ расонида метавонад.

РҶҶХАТИ АДАБИЁТ

I. Сарчашмаҳои адабӣ ва таърихӣ:

1. Бабур, Захириддин Мухаммад. Бабур-наме [Текст] /Захириддин Мухаммад Бабур. /Перевод М.Салъе. –Ташкент:Из-во Академии наук Узб.ССР, 1958. – 529 с.
2. Балъамӣ, Абуалӣ. Таърихи Табарӣ. Аз силсилаи «Халқҳои эронӣ дар маъхазҳои таърихӣ» [Матн] /Абуалии Балъамӣ. Ҷилди 1. – Душанбе: Ирфон, 1992. – 656 с.
3. Библия. Навиштаи муқаддас. Аҳди Қадим ва Аҳди Ҷадид. Институти тарҷумаи Библия [Матн] /Мутарҷим Мордехай бен Ҳиё Бачаев. –Стокгоlm, 1992. – 1700 с.
4. Воъиз, Мавлавӣ Мухаммад Муъинуддин. Тафсири сураи Юсуф, алмусаммо ба «Нуқракор» [Матн] /Мавлавӣ Мухаммад Муъинуддини Воъиз. –Лакҳнав:Нувал Кишур, 1902. – 400 с.
5. Дехлавӣ, Абдулазиз ибни Мавлавӣ Фатҳ Мухаммадсоҳиб. Қасас-ул-анбиё [Матн] /Абдулазиз ибни Мавлавӣ Фатҳ Мухаммадсоҳиби Дехлавӣ. Таҳиягарони матн: Саидбеки Маҳмадуллоҳ, Аъламиён Маҳдуми Абдусаттор, Саидиён Исматуллоҳи Аҳрор. –Душанбе: Ориёно, 1991. – 408 с.
6. Коран. [Текст] Перевод и комментария И.Ю.Крачковского. – Москва, 1963. – 620 с.
7. Қисаси Қуръони маҷид. Баргирифта аз «Тафсири Абӯбакр АтиқӣНишопурӣ, машҳур ба Сурободӣ» [Матн] /Бо эҳтимоми Яҳёи Маҳдавӣ. –Теҳрон:Интишороти Хоразмӣ, 1370 ҳ.ш. – 485 с.
8. Қуръони карим. Матни асл ва тарҷумаи маъноҳои он ба забони тоҷикӣ [Матн] /Тарҷума ва тавзеҳоти М.Умаров. –Душанбе:Ирфон, 2007. – 616 с.
9. Қуръон [Матн] /Тарҷумаи Маҳдӣ Илоҳии Қумшай. –Теҳрон: Бунёдинашри Қуръон, 1368 ҳ.ш. – 605 с.

10. Қуръони карим ба назм [Матн] /Мутарчим Муҳаммад Шоиқи Қумӣ. –Техрон, 1381ҳ.ш. – 1224 с.
11. Қуръони карим. Бо тарҷума ва тавзеҳот ба забони тоҷикӣ [Матн] /Мутарчим Алҳоч Амир Аббос Бобоназарзода. Интишороти Селоб. – Исломобод, 2002. – 1479 с.
12. Лорӣ, Абдулғафур. Такмила бар «Нафаҳот-ал-унс» [Матн] /Абдулғафури Лорӣ. –Кобул, 1343 ҳ.ш.– 284с.
13. Майбудӣ, Абулфазл. Кашф-ул-асрор ва иддат-ул-аброр [Матн] Тасхеҳи Алиасғари Ҳикмат/Абулфазли Майбудӣ. –Техрон:Амири Кабир, 1376 ҳ.ш. – 686 с.
14. Майбудӣ, Рашидуддин Абулфазл. «Шукуфаҳои қуръонӣ» [Матн] /Рашидуддин Абулфазли Майбудӣ. Таҳияи Ф.Насриддинов. –Хучанд: Ношир, 2011. – 332 с.
15. Мансурӣ, Забеҳуллоҳ. Юсуф дар ойинаи таърих [Матн] /ЗабеҳуллоҳиМансурӣ. –Техрон, 1364 ҳ.ш. – 592 с.
16. Нишопурӣ, Атиқ. Тафсири Сурободӣ [Матн] /Атиқи Нишопурӣ. Тасхеҳи Саиди Сирҷонӣ. Иборат аз чаҳор ҷилд. –Техрон: Фарҳанги нашри нав, 1382 ҳ.ш. – 542 с.
17. Разӣ, Ҳошим. Девони комили Абдурахмони Ҷомӣ [Матн] /Таҳияи Ҳошим Разӣ. –Техрон, 1341ҳ.ш. – 894 с.
18. Сайфулвоизин, Ҳоҷӣ Шайх Муҳаммади Хуросонӣ. Саргузашти ҳазрати Юсуф [Матн] /Сайфулвоизин Ҳоҷӣ Шайх МуҳаммадиХуросонӣ. – Душанбе: Ориёно, 1991. – 88 с.
19. Тамаддун, Муҳаммад. Қиссаи пурмочарои «Юсуф ва Зулайхо» [Матн] /Муҳаммади Тамаддун. –Техрон:Интишороти Сикка, 1371ҳ.ш. – 411 с.
20. Тарҷумаи «Тафсири Табарӣ» [Матн] /Таҳия ва таълиқоти Н.Ю.Салимов, Н.Ш.Зоҳидов, Н.И.Ғиёсов, А.А.Ҳасанов, А.Самиев (дар як китоб ва ҳафт муҷаллад). –Душанбе: Бухоро, 2014. – 822 с.

21. Тафсири намуна. [Матн] /Зери назари Носир Макорими Шерозӣ.Иборат аз 27 чилд. Ҷилди 9. –Техрон, 1387 х.ш. – 586 с.

22. Тӯсӣ, Аҳмад бинни Муҳаммад Зайд. Тафсири «Асситин-ал-чомеълил-латоиф-ил басотин» [Матн] /Аҳмад бинни Муҳаммад Зайди Тӯсӣ. Ба эҳтимоми Муҳаммади Равшан. –Техрон, 1345 х.ш. – 812 с.

23. Халафи Нишопурӣ, Абуисҳоқ Иброҳим ибни Мансур. «Қасас-уланбиё» [Матн] /Абӯисҳоқ Иброҳим ибни Мансур ибни ХалафиНишопурӣ. Бо эҳтимоми Ҳабиби Яғмоӣ. –Техрон, 1340 х.ш. – 490 с.

24. Хондамир. Ҳабиб-ус-сияр. Ҷузви 3 [Матн] /Хондамир. –Бомбай, 1271-1273 х.ш. – 337 с.

25. Ҳидоят, Ризоқулихон. Маҷмаъ-ул-фусаҳо [Матн] /Ризоқулихони Ҳидоят. Ҷилди 2. –Техрон, 1321 х.ш. – 654 с.

26. Қомӣ, Абдурахмон. Куллиёт [Матн] /Абдурахмони Қомӣ. Дастанвиси рақами В 204 (шубаи ленинградии Институти Шарқшиносии АИ собиқ СССР, варақи 2 б-3 а).

27. Қомӣ, Абдурахмон. Ҳафт авранг [Матн] /Абдурахмони Қомӣ. Матни интиқодӣ ва муқаддима аз Хусайн Аҳмади Тарбият. – Москва: Наука, 1984. – 492 с.

28. Қомӣ, Абдурахмон. Осор. Ҷилди 3 [Матн] /Абдурахмони Қомӣ («Силсилат-уз-заҳаб», «Саломон ва Абсол», «Тухфат-ул-Аҳрор»). – Душанбе: Адиб, 1987. – 288 с.

29. Қомӣ, Абдурахмон. Осор дар 8 чилд. Ҷилди 4 [Матн] /Абдурахмони Қомӣ («Субҳат-ул-аҳрор» ва «Юсуф ва Зулайхо»). Мураттибон:З.Аҳрорӣ ва М.Мамедова. –Душанбе: Адиб, 1988. – 384 с.

30. Қомӣ, Абдурахмон. Осор дар 8 чилд. Ҷилди 8 [Матн] /Абдурахмони Қомӣ («Нафаҳот-ал-унс», «Рисолаи қофия», «Рисолаи арӯз», «Рисолаи мусиқӣ», «Шарҳи рубоӣёт», «Номаҳо»). –Душанбе:Адиб, 1990. – 495 с.

31. Қомӣ, Абдурахмон. Маснавиҳои «Ҳафт авранг». Ҷилди 2 [Матн] /Абдурахмони Қомӣ («Юсуф ва Зулайхо», «Лайлӣ ва Маҷнун» ва

«Хирадномаи Искандарӣ»). Таҳқиқ ва тасҳеҳи Аълохон Афсаҳзод ва Ҳусайн Аҳмади Тарбият. Зери назари «Дафтари нашри мероси мактуб». – Техрон, 1378 х.(1999 м). – 716с.

32. Қомӣ, Абдурахмон. «Юсуф ва Зулайхо» [Матн] /Абдурахмони Қомӣ. Мураттибон: З.Аҳрорӣ ва М.Мамедова. –Душанбе: Адиб,2014. – 308 с.

II. Осори илмию таҳқиқотӣ:

33. Абдусаттор, Абдушукур. Руъяти Қуръон дар шеър [Матн] /А. Абдусаттор. – Душанбе, 1997. – 175 с.

34. Абдусаттор, Абдушукур. Таъсири адабиёти араб ба шеъри асри XI форсу тоҷик (аҳди Ғазнавиёни аввал) [Матн] /Рисола барои дарёфти дараҷаи илмии доктори илмҳои филологӣ /А. Абдусаттор.–Душанбе, 2002. – 366 с.

35. Абдухон, Абӯаҳмад Довудхон. Тафсири 33 қиссаи Қуръони карим (дар партави Қуръону суннат) [Матн] /Абӯаҳмад Довудхони Абдухон. – Душанбе: ҶДММ Сунатулло, 2007. – 160 с.

36. Авксентев, А.В., Мавлютов Р.Р. Роҷеъ ба Қуръон (аз русӣ, тарҷумаи Т.Расулӣ) [Матн] /А.В.Авксентев, Р.Р.Мавлютов. – Душанбе: Ирфон, 1991. – 112 с.

37. Азорабеков, Сардорбек. Гуноҳи бегуноҳӣ (Ҳамоҳангии лаҳзаҳо ва тасвир дар достонҳои «Сиёвуш» ва «Юсуфу Зулайхо») [Матн] /С.Азорабеков /Ахбори АИ Ҷумҳурии Тоҷикистон. –Душанбе: Дониш, 2004. – С. 95-106.

38. Азорабеков, Сардорбек. Қиссаи Юсуф ва бозтоби он дар насри форсӣ-тоҷикии асрҳои X-XI [Матн] /С.Азорабеков. Рисолаи номзадӣ. – Душанбе, 2005. – 192 с.

39. Айнӣ, Садриддин. Куллиёт. Ҷилди 11. Китоби 1 [Матн] /С. Айнӣ. – Душанбе: Нашр. Давл. Тоҷ., 1963. – 560 с.

40. Айнӣ, Садриддин. Алишери Навоӣ. Куллиёт. Ҷилди 2. Китоби 1 [Матн] /С. Айнӣ. –Душанбе: Нашр. Давл. Тоҷ, 1963. – 507 с.

41. Акбаров, Юсуф. Достон [Матн] /Энсиклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Ҷилди 1/ Ю.Акарбаров. –Душанбе:Сарредаксияи илмии Энсиклопедияи советии тоҷик, 1988. – 544 с.
42. Алиев, Г.Ю. Легенда о Хосраве и Ширин в литературах народов Востока [Текст] /Г.Ю.Алиев. – Москва: Из-воВосточной литературы, 1960. – 168 с.
43. Амиркулов, Субҳон. «Муқоисаи достонҳои «Юсуф ва Зулайхо»-и Ҳозик ва Қомӣ /Қашнномаи Қомӣ. Маҷмӯи мақолаҳо бахшида ба ҷашни 550-солагии Абдурахмони Қомӣ [Матн] /С.Амиркулов. –Душанбе: Ирфон, 1966. –С.98-120. –151 с.
44. Амиркулов, Субҳон. Қунайдулло Ҳозик ва достони ӯ «Юсуф ваЗулайхо» [Матн] /С.Амиркулов. –Душанбе:Ирфон, 1967. – 93саҳ.
45. Афсаҳзод, Аълоҳон. Таҳаввули афкори Абдурахмони Қомӣ [Матн] /А.Афсаҳзод. –Душанбе: Дониш,1981. – 159 с.
46. Афсаҳзод, Аълоҳон. Адабиёти форсу тоҷик дар нимаи дувуми асри XV [Матн] /А.Афсаҳзод. –Душанбе: Дониш, 1987. – 264 с.
47. Афсаҳзод, Аълоҳон. Рӯзгор ва осори Абдурахмони Қомӣ [Матн] /А.Афсаҳзод. –Душанбе: Дониш,1988. – 223 с.
48. Афсаҳзод, Аълоҳон. Лирика Абд-ар-Раҳмана Джами.Проблемы текста и поэтики [Текст] /А.Афсаҳзод. –Москва: Наука, 1988. –326 стр.
49. Афсаҳзод, Аълоҳон. Қомӣ – адиб ва мутафаккир [Матн] /А.Афсаҳзод. –Душанбе: Ирфон, 1989. – 384 с.
50. Афсаҳзод, Аълоҳон.Қомӣ – шоири ғазалсаро [Матн] /А.Афсаҳзод. –Душанбе: Маориф, 1989. – 256 с.
51. Афсаҳзод, Аълоҳон. Низомии Ганҷавӣ [Матн] /А.Афсаҳзод. – Душанбе: Адиб, 1998. – 284 с.
52. Афсаҳзод, Аълоҳон. Нақду баррасии осор ва шарҳи аҳволи Қомӣ. Зери назари дафтари нашри Мероси мактуб [Матн] /А.Афсаҳзод. – Техрон:Маркази мутолиоти эронӣ, 1376 ҳ. (1999 м.). – 812 с.

53. Афсаҳзод, Аълоҳон. Ҷомӣ /Энсиклопедияи адабиёт васанъати тоҷик. Ҷилди 3 [Матн] /А.Афсаҳзод. –Душанбе:Сарредаксияи илмии Энсиклопедияи миллии тоҷик, 2004. – 522 с.
54. Афсаҳзод, Аълоҳон. Камоли Хучандӣ – устоди ғазал [Матн] /А.Афсаҳзод. –Душанбе: Деваштич, 2005. – 220 с.
55. Афсаҳзод, Аълоҳон. Одамушшуаро Рӯдакӣ. Рисолаи таҳқиқотӣ. Нашри дувум [Матн] /А.Афсаҳзод. –Душанбе: Адиб, 2008. – 312 с.
56. Афсаҳзод, Аълоҳон. Осорнома [Матн] /Таҳия ва танзими Асрори Раҳмонфар ва Вафо Элбойзода. –Душанбе: Деваштич, 2005. –185 с.
57. Ашрафи, Мукаддара. Неизвестные миниатюры в рукописи «Юсуф и Зулейха» Джамии из собрания АН Узбекской ССР [Текст] /Абдурахмони Ҷомӣ. Маҷмуи мақолаҳо /М.Ашрафӣ. –Душанбе: Ирфон, 1965. – 226 с. – С.199-211.
58. Баротӣ, Маҳмуд. Таҳлил ва муқоисаи манзумаи «Юсуф ва Зулайхо»- и Ҷомӣ бо қиссаи Юсуф (а) дар Қуръони карим [Матн] /М.Баротӣ /Маҷаллаи илмӣ пажӯҳишии Донишкадаи адабиёт ва улуми инсонии Донишгоҳи Исфаҳон, давраи дувум, шумораи бисту ҳаштум ва бисту нухум, баҳор ва тобистони 1381ҳ.ш. – С.89-112.
59. Бартольд, В.В. Мир Али-шир и политическая жизнь. Сочинения. Том 2. Кн.2. [Текст] /В.В.Бартольд. –Москва: ГРВЛ, 1964. – 784 с.
60. Бартольд, В.В. Этнографический состав мусульманского мира. Значение арабской литературы. Сочинение. Том 7 [Текст] /В.В.Бартольд. – Москва: Наука, 1966. – 340 с.
61. Башардӯст, Мучтабо. Зиндагӣ ва шеърӣ Муҳаммад Шафеии Кадканӣ [Матн] /М.Башардӯст. –Техрон, 1379 ҳ.ш. –1383 с.
62. Бегдилӣ, Гуломхусайн. «Ҷомӣ ва алоқи адабии «Юсуф ва Зулайхо»-и вай бо «Хусрав ва Ширин»-и Низомӣ [Матн] /Ғ.Бегдилӣ /Маҷаллаи Донишкадаи адабиёт ва улуми инсонӣ. –Машҳад, 1346 ҳ.ш.-№5. – С.589-606.

63. Бертельс, Е.Э. История персидско-таджикской литературы [Текст] /Е.Э.Бертельс. – Москва: ИВЛ, 1960. – 556 с.
64. Бертелс, Е.Э. Навои и Джами. Избранные произведения[Текст] /Е.Э.Бертельс. –Москва: Наука, 1965. – 499 с.
65. Бертельс, Е.Э. Суфизм и суфийская литература [Текст] /Е.Э.Бертельс.–Москва: Гл.Ред.Вост. Лит-ры, 1972. – 524 с.
66. Бехрӯз, Муҳаммад Хусайн. Такмилаи «Юсуф ва Зулайхо»-и Ҷомӣ [Матн] /Муҳаммад Хусайни Бехрӯз /Ориёно. –Кобул, 1342 х.ш., рақами 8. – С.24-32.
67. Бидлиси, Шарафхон. Шараф-наме. Том 2 [Текст] /Ш.Бидлиси. – Москва, 1976. – 252 с.
68. Болдирев, А.Н. Зайниддин Восифи [Текст] /А.Н.Болдирев. – Сталинабад:Таджикгосиздат, 1957. – 355 с.
69. Болдирев, А.Н. Фундаментальное исследование [Текст] /А.Н.Болдирев. Известия Академии наук Таджикской ССР.Серия: востоковедение, история, филология, 1989. -№3. –С.70.
70. Бохарзӣ, Абдулвосеъ Низомӣ. Мақомоти хазрати Мавлоно Абдуррахмони Ҷомӣ [Матн] /Абдулвосеъ Низомии Бохарзӣ /Таҳия ва тавзеҳи Вафо Элбоев. –Душанбе: Дониш, 2014. – 285 с.
71. Брагинский, И.С. Из истории таджикской и персидской литературы [Текст] /И.С.Брагинский.–Москва: Гл.Ред.Вост.Лит-ры, 1972. – 424 с.
72. Брагинский, И.С. Саҳми арзанда [Матн] /И.С.Брагинский. - «Садои Шарқ», 1989. -№10. – С.140-141.
73. Воҳидов, Султон. Равобити адабии халқҳои тоҷик ва ўзбек дар асри ХУ [Матн] /С.Воҳидов. –Душанбе: Ирфон, 1974. – 210 с.
74. Гвахария, А.А. Персидские источники грузинских версий «Юсуф и Зелиха» [Текст] /А.А.Гвахария. – Тбилиси, 1958. – 280 с.
75. Гулҳавӣ, Муҳаммад. Шарҳи «Юсуф ва Зулайхо» [Матн] /Муҳаммади Гулҳавӣ. –Лохур, 1900 м. – 224 с.

76. Гаффорова, Замира. Шухрати Абдурахмони Ҷомӣ дар Ҳинд. Фаслномаи адабӣ-фарҳангии Рӯдакӣ (Вижаномаи Абдурахмони Ҷомӣ) [Матн] /З.Гаффорова. Шумораҳои 42 ва 43.-с.162. Фаслномаи адабӣ-фарҳангии Ҷумҳурии Исломии Эрон дар Тоҷикистон, соли 2014. – С.162.

77. Гаффорова, Умеда. Табарӣ ва мақоми ӯ дар тафсириғории форсӣ-тоҷикӣ [Матн] /Номаи донишгоҳ. Илмҳои ҷомеашиносӣ /У.Гаффорова. – Хучанд, 2001.-№3. – С.44-55.

78. Гаффорова, Умеда. Таҷаллии қисаси қуръонӣ дар адабиёти форсӣ [Матн] /У.Гаффорова. – Арок:Донишгоҳи Арок, 2003. – С.110-112.

79. Гаффорова, Умеда. Қиссаҳои «Қуръон» дар «Тарҷумаи «Тафсири Табарӣ» [Матн] /У.Гаффорова. – Хучанд: Нури маърифат, 2004. – 400 с.

80. Доктор Букой. Муқоисае миёни Таврот, Инҷил, Қуръон ва илм. [Матн] /Тарҷумаи Мухандис Забеҳуллои Дабир. – Техрон, 1368 х.– 338 с.

81. Жирмунский, В.М. Теория литературы. Поэтика, стилистика [Текст] /В.М.Жирмунский. – Ленинград: Наука, 1977. – 312 с.

82. Зарринкӯб, Абдулҳусайн. Бо қорвони ҳулла /А.Зарринкӯб. Таҳия ва тавзеҳи Ш.Шоқирзода ва Р.Соҳибназар. – Душанбе: Пайванд, 2004. – 332 с.

83. Зарринкӯб, Абдулҳусайн. Қорномаи ислом [Матн] /А.Зарринкӯб. /Баргардони С.Сулаймонов. – Душанбе: Пайванд, 2007. – 20 с.

84. Зехнӣ, Туракул. Санъати суҳан [Матн] /Т.Зехнӣ. – Душанбе: Маориф, 1992.– 304 с.

85. Зухуриддинов, Абубакр. Сарояндаи достони муҳаббат [Матн] /А.Зухуриддинов /Садои Шарқ. -№12, 1964. – С.37-40.

86. Зухуриддинов, Абубакр. «Муқоисаи маснавии «Юсуф ва Зулайхо»-и Ҷомӣ бо «Юсуф ва Зулайхо»-и Нозими Ҳиротӣ» [Матн] /А.Зухуриддинов /Абдурахмони Ҷомӣ. Маҷмуаи мақолаҳо. Замони зиндагӣ, ҳаёт ва эҷодиёт. – Душанбе: Ирфон, 1965. – 226 с.

87. Исомиддинов, Анвар. Хоббинӣ [Матн] /А.Исомиддинов /Энсиклопедияи советии тоҷик. Ҷилди 7. – Душанбе, 1987. –637 с.

88. История всемирной литературы. [Текст] /Институт мировой литературы имени М.Горького. Том 1. – Москва: Наука, 1983.– 583 с.
89. Касаткин, С.Р. Сон и сновидение [Текст] /С.Р.Касаткин. –Москва, 1974. – 144 с.
90. Кошифӣ, Ҳусайн Воъиз. Бадоеъ-ул-афкор фӣ саноеъ-ул-ашъор [Матн] /Ҳусайн Воъизи Кошифӣ. Таҳия ва таълиқи Р.Мусулмонқулов. – Москва, 1977. –436 с.
91. Кулиев, Аббосали. Поэма «Юсуф и Зулейха» Абдурахмана Джами [Текст] /А.Кулиев. Автореферат кандидатскойдиссертации. –Боку, 1966. – 28 с.
92. Курбонмамадов, Акназар. Эстетика АбдурахманаДжами[Текст] /А.Курбонмамадов. –Душанбе: Дониш, 1984. – 182 с.
93. Кухсор Мухаммад Хеммат. Трансформация образа Зулейхи и его отражение в персидско-таджикской литературе X-XV вв. [Текст] /Мухаммад Хеммат Кухсор. Дисс. на соиск. Уч. степ. кандидата филологических наук. –Душанбе, 2015. –186 с.
94. Қулиев, Аббосали. Қиссаи «Юсуф ва Зулайхо» ва инъикоси бадеии он дар эҷодиёти Абдурахмони Ҷомӣ [Матн] /А.Кулиев /Абдурахмони Ҷомӣ. Маҷмӯи материалҳои ҷашни 550-солаги. –Душанбе: Дониш, 1973. – 230 с.
95. Лихачев, Д.С.Развитие русской литературы X-XV11 веков. Поэтика древнерусской литературы [Текст] /Д.С.Лихачев. Избранные работы в трёх томах. Том 1. – Ленинград, 1987. – 654 стр.
96. Массэ, Анри. Ислом [Матн] /А.Массэ. Тарҷумаи Ф.Деҳотӣ ва С.Муродов. – Душанбе: Ирфон, 1983. – 240 с.
97. Минуй, Мучтабо. Китоби «Ҳазораи Фирдавсӣ» ва бутлони интисоби «Юсуф ва Зулайхо» ба Фирдавсӣ [Матн] /М.Минуй /Маҷаллаи Симурғ, шумораи 4, 1326 ҳ.ш . –С.64.

98. Миннегулов, Х.Ю. Татарская литература и Восточная классика [Текст] /Х.Ю.Миннегулов.–Казань: Из-во Казаньского Университета, 1993. – 530 с.
99. Мирзоев, Абдулганӣ. Биноӣ [Матн] /А.Мирзоев. –Сталинобод: Нашр.Давл. Тоҷ., 1957. –491 с.
100. Мирзоев, Абдулганӣ. «Образи Алишери Навоӣ дар «Юсуф ва Зулайхо»-и Ҷомӣ» [Матн] /А.Мирзоев /Сездаҳ мақола. –Душанбе: Ирфон, 1977. – 288 с.
101. Мирзоев, Абдулганӣ. Сездаҳ мақола [Матн] /А.Мирзоев. – Душанбе:Ирфон, 1977. –288 с.
102. Мирзозода, Холиқ. Таърихи адабиёти тоҷик [Матн] /Х.Мирзозода. Китоби 2. – Душанбе: Маориф, 1977. – 400 с.
103. Мирзозода, Холиқ. Таърихи адабиёти тоҷик [Матн] /Х.Мирзозода. Китоби 1(1). – Душанбе: Маориф, 1987. – 487 с.
104. Мирзозода, Холиқ. Таърихи адабиёти тоҷик [Матн] /Х.Мирзозода. Китоби 1(2) . – Душанбе: Маориф, 1989. – 421 с.
105. Мирзозода, Холиқ. Луғати мухтасари истилоҳоти адабиётшиносӣ [Матн] /Х.Мирзозода. – Душанбе: Маориф, 1992. – 240 с.
106. Мифы народов мира. Энциклопедия. [Текст] Том 1. – Москва, 1991. –671 с.
107. Муродов, О.М., Полякова, Е.А. Трансформация мифологических и легендарных образов в персидско-таджикских хрониках XI-XV вв. [Текст] /О.М.Муродов, Е.А.Полякова.– Душанбе, 1986. – 271 с.
108. Мусулмониён, Раҳим. Назарияи адабиёт [Матн] /Р.Мусулмониён. – Душанбе: Маориф, 1990. – 334 с.
109. Нағиева, Ҷаннат. Ҷомӣ дар Озарбойҷон [Матн] /Ҷ.Нағиева. – Боку: Илм, 2007. – 131 с.
110. Нарзикул, Мисбоҳиддин. Таърих ва назарияи номанигорӣ [Матн] /М.Нарзикул. – Душанбе: Сино, 2009. – 140 с.

111. Насриддин, Абдулманнон. Куллиёти осор [Матн] /А.Насриддин. Ҷилди 7. –Хучанд: Ношир, 2013. –764 с.
112. Насриддин, Абдулманнон. Куллиёти осор [Матн] /А.Насриддин. Ҷилди 6. –Хучанд: Ношир, 2013. –761 с.
113. Насриддинов, Фахриддин. Тафсири «Кашф-ул-асрор»-и Майбудӣ ва ахамияти адабии он [Матн] /Ф.Насриддинов. –Хучанд:Ношир, 2009. – 184с.
114. Насриддинов, Фахриддин. Арзишҳои адабӣ дар тарҷума ва тафсири кӯҳани форсӣ-тоҷикӣ [Матн] /Ф.Насриддинов. – Хучанд: Ношир, 2012. – 576 с.
115. Нафисӣ, Саид. Мухити зиндагӣ ва аҳволу ашъори Рӯдакӣ [Матн] /С.Нафисӣ. –Техрон, 1341 ҳ.ш. –1340 с.
116. Нафисӣ, Саид. Таърихи назму наср дар Эрон ва дар забони форсӣ [Матн] /С.Нафисӣ. Ҷилди 2. –Техрон, 1344 ҳ.ш. –630 с.
117. Ниёзов, Пӯлод. Хусусиятҳои ғоявию бадеии достони «Саломонва Абсол»-и Ҷомӣ [Матн] /П.Ниёзов. –Душанбе, 2004. –178 с.
118. Низомӣ, Аслиддин. Абдурраҳмони Ҷомӣ ва илми музикӣ [Матн] /А.Низомӣ. –Душанбе: Дониш, 2019. –200 с.
119. Низомов, Мухриддин. «Ҳафт авранг»-и Ҷомӣ ва суннати дostonсароӣ дарасри XV [Матн] /М.Низомов. –Душанбе:Матбааи ДМТ, 2014. –397 с.
120. Нишот, Сайидмуҳаммад. Зеби суҳан ё илми бадеӣ порсӣ [Матн] /Сайидмуҳаммади Нишот. –Техрон, 1342 ҳ. –212 с.
121. Нуриддинов, Шамсиддин. Ҷомишиносӣ дар Тоҷикистон [Матн] /Ш.Нуриддинов / «Ҷавонони Тоҷикистон». -15 ноябри соли 1989.
122. Нуъмонӣ, Шиблӣ. Шеър-ул-Аҷам. Иборат аз панҷ ҷилд. Ҷилди аввал ва дувум [Матн] /Шиблии Нуъмонӣ. –Душанбе:ДДОТ, 2016. –544 с.
123. Отобой, Бадрӣ. Феҳристи девонҳои хаттӣ ва кутуби «Ҳазору як шаб»-и Китобхонаи салтанатӣ. Ҷилди 2. [Матн] /Бадрӣ Отобой. Техрон, 1976. –986 с.

124. Пиатовский, М.Б. Коранические сказания [Текст] /М.Б.Пиатовский.– Москва: Наука, 1990. –220 с.
125. Пулбандарӣ, Қозӣ Абдулкарим Нурмуҳаммад Соҳиб. Такмилиаи «Юсуф ва Зулайхо»-и Абдурахмони Қомӣ [Матн] /Қозӣ Абдулкарим Нурмуҳаммад Соҳиби Пулбандарӣ. –Бамбай, 1330х.ш. –232 с.
126. Раджабов, Мусо. Абдурахман Джами и таджикская философия в XV веке [Текст] /М.Раджабов. –Душанбе: Ирфон, 1968. –318 с.
127. Раҳмонов, Абдучаббор. Пиндорҳои асотирӣ дар адабиёти тоҷикӣ [Матн] /А.Раҳмонов. – Душанбе: Диловар, 1999.– 196 с.
128. Раҳмонфар, Асрор. Ёкути сурх [Матн] /А.Раҳмонфар. –Душанбе: Деваштич, 2005. –115 с.
129. Раҳмон, Эмомалӣ. Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Суханронӣ дар мулоқоти наврӯзӣ бо зиёиёни кишвар [Матн] /Э.Раҳмон. – Душанбе, 20 март соли 2014.
130. Рипка, Ян. Таърихи адабиёти Эрон. Тарҷумаи Исо Шахубӣ [Матн] /Я.Рипка. – Техрон:Бунгоҳи тарҷума ва нашри китоб, 1345 х.ш. – 646 с.
131. Руденко, М.Б. Литературные и фольклорные версии курдской поэмы «Юсуф и Зелихи» [Текст] /М.Б.Руденко. – Москва:Наука, 1986. – 318 стр.
132. Сайри маънӣ. Маҷмуи мақолаҳо [Матн] /Эҳдо ба ҷашни 600-солагии Мавлоно Абдурахмони Қомӣ. –Душанбе: Адиб, 2014 . – 214 с.
133. Салимов, Носирҷон. Марҳилаҳои услубӣ ва таҳаввули анвоъи наср дар адабиёти форсу тоҷик (асрҳои 1X-X111) [Матн] /Н.Салимов. – Хучанд: Нури маърифат, 2002. – 396 с.
134. Салимов, Юсуф. Насри ривоятӣ [Матн] /Маҷмӯи мақолаҳо /Ю.Салимов. Мураттибон: О.Аминзода, Н Салимов. – Душанбе: Ирфон, 1986. – 128 с.
135. Сатторов, Абдунабӣ. Афкори адабӣ ва эстетикӣ Абдурахмони Қомӣ [Матн] /А.Сатторов. –Душанбе: Дониш, 1975. –163 с.

136. Сатторзода, Абдунабӣ. Такмилаи бадеъи форсии тоҷикӣ (дар заминаи навиштаҳои пешинӣ ва имрӯзӣ) [Матн] /А.Сатторзода. – Душанбе: Адиб, 2011. – 600 с.
137. Сатторзода, Абдунабӣ. Назариёти адабии Абдурахмони Ҷомӣ [Матн] /А.Сатторзода. –Душанбе: Дониш, 2014. –163 с.
138. Сатторӣ, Ҷалол. Дарди ишқи Зулайхо [Матн] /Ҷ.Сатторӣ. – Техрон: Интишороти Тӯс, 1373 ҳ. –181 с.
139. Сафо, Забехулло. Таърихи адабиёт дар Эрон [Матн] /З.Сафо. Ҷилди 4. –Техрон, 1977. –548 с.
140. Сафо, Забехулло. Таърихи адабиёт дар Эрон ва дар қаламрави забони форсӣ [Матн] /З.Сафо. Ҷилди 1. Таҳия, муқаддима ва тавзеҳоти Х. Шарифов, А.Абдусаттор. –Душанбе: Алхудо, 2001. – 160 с.
141. Сафо, Забехулло. Таърихи адабиёт дар Эрон ва дар қаламрави забони форсӣ [Матн] /З.Сафо. Ҷилди 2. Таҳия ва тавзеҳоти С.Имронов, Б.Мақсудов. – Душанбе: Деваштич, 2003. – 318 с.
142. Сиддиқӣ, Лаймо. Бо Ҳиротшиносони машҳури ҷаҳон ошно шавед: Аълоҳон Афсаҳзод [Матн] /Лаймо Сиддиқӣ /Маҷаллаи «Ҳироти бостон», 1365 ҳ.-№1-2. – С.46.
143. Султонов, М. Осори Ҷомӣ дар маҳзани дастнависҳои Озарбойҷон [Матн] /М.Султонов /Абдурахмони Ҷомӣ. Маҷмуи материалҳои ҷашни 550-солагии. –Душанбе: Дониш,1973. –С.144-148. –235 с.
144. Тағоймурод, Рустам. Назари Амир Хусрав ба шеър ва ҳунари суҳанварӣ [Матн] /Р.Тағоймурод. –Қурғонтеппа: Матбаа, 2012. – 212 с.
145. Тафлисӣ, Абулфазл Ҳубайшӣ. Комил-ут-таъбир [Матн] /Абулфазл Ҳубайшии Тафлисӣ. Таҳияи Ҷ.Ҳотамӣ ва С.Наимбоев. – Душанбе, 1993. –463 с.
146. Тилавов, Бозор. Суҳанҳои дилафрӯз [Матн] /Б.Тилавов. – Душанбе: Дониш,1973. –133 с.

147. Тӯсӣ, Хоҷа Насируддин. Асос-ул-иктибос [Матн] /Хоҷа Насируддини Тӯсӣ. Бо тасҳеҳи Мударрисии Разаӣ. –Техрон, 1328 ҳ.ш. –743 с.

148. Феҳристи захираи дастхатҳои шарқии Академияи миллии илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] Ҷилдҳои 1-2. –Душанбе: Дониш, 1968.

149. Фрейд, Зигмунд. Тафсири хоб [Матн] /З.Фрейд. Таҷумаи Шево Рӯйгарон. –Техрон:Нашри марказ, 1382 ҳ. –248 с.

150. Ҳазоилӣ, Муҳаммад. Эълони Қуръон [Матн] /Муҳаммади Ҳазоилӣ. Чопи дувум. –Техрон: Муассисаи интишороти Амири Кабир, 1350 ҳ. –810 с.

151. Хайёмпур, Абдурасул. Юсуф ва Зулайхо [Матн] /Абдурасули Хайёмпур. –Табрез, 1339 ҳ.ш. –120 с.

152. Хайрӯди Аълоҳон Афсаҳзод. Маҷмӯаи мақолаҳо ва ёдномаҳои дӯстону шогирдон дар боби рӯзгору осори профессор Аълоҳон Афсаҳзод. [Матн] /Таҳия ва танзими Асрори Раҳмонфар, Аббос Афсаҳзод. –Душанбе: Дониш, 2015. –362 с.

153. Хисамов, Н.Ш. Поэма «Кысса-и Йусуф» Кул Али. Анализ источников сюжета и авторского творчества [Текст] /Н.Ш.Хисамов. – Москва: Наука, 1978. – 256 с.

154. Ҳикмат, Алиасфар. Ҷомӣ [Матн] /Алиасфар Ҳикмат.–Техрон,1941. –432 с.

155. Ҳодизода, Р. Шукуров, М. Абдучабборов Т. Фарҳанги истилоҳоти адабиётшиносӣ [Матн] /Р.Ҳодизода, М.Шукуров, Т.Абдучабборов. –Душанбе, 1966. –212 с.

156. Ҳумоӣ, Ҷалолоиддин. Фунуни балоғат ва санооти адабӣ [Матн] /Ҷалолоиддини Ҳумоӣ. Ҷилди аввал. –Техрон, 1354 ҳ.–236 с.

157. Ҷавҳарова, Мучиба. «Юсуф ва Зулайхо»-и Ховарии Шерозӣ ва муқоисаи он бо достони ҳамноми Абдурахмони Ҷомӣ» [Матн] /М.Ҷавҳарова. –Хучанд: Нури маърифат, 2019. –192 с.

158. Чавҳарова, Мучиба. «Юсуф ва Зулайхо»-и Ховарии Шерозӣ ва муқоисаи он бо достони ҳамноми Абдурахмони Қомӣ» [Матн] /М.Чавҳарова. Автореферати диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои филологӣ. –Душанбе, 2019. – 49 с.
159. Қомӣ, Абдурахмон. Маҷмӯаи материалҳои ҷашни 550-солагии [Матн]. –Душанбе: Дониш, 1973. –236 с.
160. Қомӣ, Абдурахмон. Феҳристи асарҳои дар бораи ӯ, ки дар СССР аз ҷоп баромадаанд (солҳои 1917-1988) [Матн] Тартибдиҳандагон Л.А.Балуева, Н.Г. Шербакова, А.Ю.Юнусов. Мухаррири масъул А.Афсаҳзод. –Душанбе: Дониш, 1989. –520 с.
161. Шарифов, Худой. Ислом ва адабиёти форсии тоҷикӣ [Матн] /Х.Шарифов /Паёми андеша (Маҷаллаи Ройзании фарҳангии ҚИ Эрон дар Тоҷикистон). - Шумораи аввал, 3 февралӣ 1998. - С. 46-60.
162. Шарҳи рубоӣҳои Қомӣ [Матн] /Ғасҳех, муқаддима ва таълиқоти Моили Ҳиравӣ. –Кобул, 1343 ҳ.ш.–92 с.
163. Шерназаров, Баҳриддин. «Юсуф ва Зулайхо»-и Нозими Ҳиротӣ ва муқоисаи он бо достони ҳамноми Абдурахмони Қомӣ [Матн] /Б.Шерназаров. Рисолаи номзадӣ. –Душанбе, 2003. –154 с.
164. Элбоев, Вафо. Хоча Масъуди Қумӣ ва достони ӯ «Юсуфу Зулайхо» [Матн] /В.Элбоев. –Душанбе: Дониш, 2011. –134 с.
165. Элбоев, Вафо. Қиссаи «Юсуфу Зулайхо» дар адабиёти форсии тоҷикии асрҳои X-XV (масъалаи гузариши мазмунҳо ва образҳои динӣ ба адабиёти бадеӣ) [Матн] /В.Элбоев. –Душанбе: Дониш, 2015. –320 с.
166. Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Ҷилдҳои 1- 3. [Матн]. –Душанбе, 1988-1989-2004.
167. Этте, Ҳерман. Таърихи адабиёти форсӣ [Матн] /Ҳ.Этте. Тарҷума бо ҳавошии Ризозода Шафак. –Техрон, 1977 м. –301 с.
168. Юсефзадегучан, Н.А. Сон и видение в Иранском национальном эпосе. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук [Текст] /Н.А.Юсефзадегучан. – Душанбе, 2009. –206 с.

III. Фарҳангҳо ва феҳристҳо:

169. Деххудо, Алӣ Акбар. Луғатномаи Деххудо [Матн] /Алӣ Акбари Деххудо. Ҷилди 6. Муассисаи интишорот ва чопи Донишгоҳи Техрон. – Техрон, 1373 х.ш. – 1192 с.

170. Деххудо, Алӣ Акбар. Луғатномаи Деххудо [Матн] /Алӣ Акбари Деххудо. Ҷилди 11. Муассисаи интишорот ва чопи Донишгоҳи Техрон. – Техрон, 1373 х.ш. – 240 с.

171. Мунзавӣ, Аҳмад. Феҳристи нусхаҳои хаттии форсӣ [Матн] /Аҳмади Мунзавӣ. Ҷилди 4. – Техрон, 1349 х.ш. – 324 с.

172. Мунзавӣ, Аҳмад. Феҳристи нусхаҳои хаттии форсӣ [Матн] /Аҳмади Мунзавӣ. Ҷилди 5. – Техрон, 1349 х.ш. – 419 с.

173. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 2 [Матн] . – Москва: Советская энциклопедия, 1969. – 949 с.

174. Фарҳангномаи куръонӣ [Матн] /Бо назорати Ҷаъфари Ёҳаққӣ. Машҳад:Бунёди пажӯҳишҳои исломӣ, 1377 х.ш. – 340 с.

IV. Адабиёт ба забонҳои аврупоӣ:

175. Edward, Browne. A. literature History of Persian 4 Vols [Text] /Edward Browne . – Cambridge, University Press, 1969. – 341p.

176. Ethe, H. Catalogue of Persian Manuscripts in the India office library and Records Foreign and Common weathh [Text] / H. Ethe. – Office, 1980. – 390p.

177. Philonenko, M. Josep of Aseneth introduction texte critique traductin of notes [Text] /M. Philonenko. – Leidan, 1968. – 455 p.

178. Rieu, Ch. Supplement to the catalogue of the Persian manuscripts in the British museum [Text] /Ch. Rieu. – London: The British library, 1977. – 308p.

V. Сономаҳои интернетӣ

179. <http://farhangoadabeirani.blogspot.com>

180. www.noormags.ir > view > articlepage

181. library.tebyan.net

182. elmnet.ir › article ›
183. ensani.ir › article
184. www.iketab.com
185. daneshresan.com › article ›
186. www.sid.ir › journal

НАШРИ ТАЪЛИФОТИ ИЛМӢ ДАР МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

I. Таълифоти муаллиф дар маҷаллаҳои илмии тақризшавандаи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон:

- [1-М]. Ширинова Б.Б. «Юсуф ва Зулайхо» дар Инҷил ва Қуръон [Матн] /Б.Б.Ширинова //Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ.– Душанбе, 2015. – №4/10(187).– С.204-211.
- [2-М]. Ширинова Б.Б. Таҳлили муқоисавии қиссаи Юсуф паёмбар дар Инҷил, Қуръон ва достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ [Матн] /Б.Б.Ширинова //Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. Нашрияти Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ. – Душанбе, 2015. – №6 (67). – С.207-211.
- [3-М]. Ширинова Б.Б. Манбаъҳои достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ [Матн] /Б.Б.Ширинова //Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. Нашрияти Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ. – Душанбе, 2019. – №3 (86). – С.116-120.
- [4-М]. Ширинова Б.Б. Мавқеи санъатҳои бадеӣ дар достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ [Матн] /Б.Б.Ширинова //Паёми Донишқадаи давлатии забонҳои Тоҷикистон (силсилаи илмҳои филологӣ, педагогӣ ва таърих).– Душанбе, 2021. – №3(43).– С.118-123.
- [5-М]. Ширинова Б.Б. Афкори адабии Ҷомӣ дар достони «Юсуф ва Зулайхо» [Матн] /Б.Б.Ширинова //Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. Нашрияти Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ.– Душанбе, 2021.– №5 (94).– С.146-148.
- [6-М]. Элбоев В., Ширинова Б.Б. Мавқеи хоб ва руъё дар достони “Юсуф ва Зулайхо”-и Абдурраҳмони Ҷомӣ [Матн] /Б.Б.Ширинова, В.Элбоев// Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. Нашрияти Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ. – Душанбе, 2022. – №6 (101). – С.211-215.

II. Мақолаҳои муаллиф дар конфронсҳо, маҷмуаҳо ва нашрияҳои дигари
илмӣ:

- [7-М]. Ширинова Б. Андешаҳои Абдулғанӣ Мирзоев оид ба мақоми Алишери Навоӣ [Матн] /Б.Б. Ширинова //Маҷмуаи мақолаҳои конференсияи байналмилалӣ илмию амалӣ дар мавзӯи «Густариши равобити адабию фарҳангии Тоҷикистон ва Ўзбекистон: ҳолат ва дурнамо» //Донишкадаи давлатии забонҳои Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода (30.11. – 01.12.2021).–С.448-455.
- [8-М]. Ширинова Б. Симои Зулайҳо дар достони» Юсуф ва Зулайҳо» -и Абдурраҳмони Ҷомӣ [Матн] //Маводи Конференсияи байналмилалӣ илми-назариявӣ дар мавзӯи « Аз таърихи пайвандҳои илмӣ ва адабии халқҳои тоҷику ўзбек: гузашта, ҳозира ва оянда, дар иртибот ба ифтихори 31-солагии Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 145-солагии сардафтари адабиёти муосири тоҷику ўзбек Садриддин Айни, эҳёи нави густариши робитаҳои иқтисодӣ, илмӣ-адабӣ ва фарҳангии Тоҷикистону Ўзбекистон» (27-28 апрели соли 2023) //Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. –С.247-250.